

मानव अधिकार

संवाहक

अङ्क ३

Human Rights

SAMBAHAK

Vol. 3

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहरभवन, ललितपुर

इमेल: nhrc@nhrcnepal.org

फोन: ०१ ५०१००१५, १६, १७, १८

वेवसाइट: www.nhrcnepal.org

फ्याक्स: ०१ ५५४७५७३, ५५४७५७५

हटलाइन: ५० १० ०००

क्षेत्रीय कार्यालयहरू

विराटनगर, बरगाछी चोक

फोन: ०२१ ४६१५३१, ४६१०५३

फ्याक्स: ०२१ ४६११००

जनकपुर, देवीचोक

फोन: ०४१ ५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स: ०४१ ५२७२५०

पोखरा, जनप्रिय मार्ग

फोन: ०६१ ४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स: ०६१ ४६५०४२

नेपालगञ्ज, शान्तिनगर

फोन: ०८१ ५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स: ०८१ ५२६७०६

धनगढी, उत्तर बेहेडी

फोन: ०९१ ५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स: ०९१ ५२५६२३

उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू

खोटाङ्ग, दिक्तेल, फोन: ०३६ ४२०२८४

रुपन्देही, बुटवल, फोन: ०७१ ५४६५११

जुम्ला, खलङ्गा, फोन: ०८७ ५२०२२२

जि.प्र.का.ल.पु. द.नं. ३२८/ D.A.O. Lalitpur: R.N. 328

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका / Human Rights Journal

वर्ष २,	पुष २०७३	अङ्क ३
Year 2	Dec. 2016	Vol 3

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय अनूप राज शर्मा
सदस्य, माननीय प्रकाश वस्ती
सदस्य, माननीय सुदिप पाठक
सदस्य, माननीय मोहना अन्सारी
सदस्य, माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल

सचिव, वेदप्रसाद भट्टराई

प्रकाशक:

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

Commissioners of NHRC

Chairperson, Hon. Anup Raj Sharma
Commissioner, Hon. Prakash Osti
Commissioner, Hon. Sudip Pathak
Commissioner, Hon. Mohna Ansari
Commissioner, Hon. Govinda Sharma Paudyal

Secretary, Bed Prasad Bhattarai

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org Web: www.nhrcnepal.org
Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC Twitter: [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल ।

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि:

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक पुष २०७३
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, Dec. 2016
National Human Rights Commission, Nepal

प्रकाशन मिति : पुष, २०७३

प्रति : ७६५

Publication Date : Dec. 2016

Copy : 765

आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई वौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । वौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The article and matter of this Journal can't be reprinted and republished for the commercial purpose and can't be used without the prior consent of the commission except intellectual and academic purpose. For intellectual and academic purpose it can be used necessary portion with proper citation

मुद्रक : सिमोन प्रिन्टर्स एण्ड ट्रेडर्स,
अनामनगर, काठमाडौं,
फोन: ०१-५२६००३०

Press : Simon Printers & Traders,
Anamnagar, Kathmandu,
Ph.:01-5260030

सम्पादन समिति

अध्यक्ष: प्रकाश वस्ती
सदस्य: वेदप्रसाद भट्टराई
सदस्य: सूर्यबहादुर देउजा
सदस्य: मञ्जु खतिवडा
सदस्य: जायश्वर चापागाई
सदस्य सचिव: खिमानन्द बस्याल

भाषा सम्पादन

रामचन्द्र फुँयाल (नेपाली)
नवीन गुरुङ्ग (अंग्रेजी)

Editorial Board

Chair: Prakash Osti
Member: Bed Prasad Bhattari
Member: Surya Bahadur Deuja
Member: Manju Khatiwada
Member: Jaya Shor Chapagain
Member Secretary: Khimananda Bashyal

Language Editing

Ram Chandra Phuyal(Nepali)
Nawin Gurung (English)

विषय-सूची / Contents

१. मोहन बन्जाडे	१	9. Shobhakar Budhathoki	131
सनातन दर्शन र मानव अधिकार		Public Security, Rule of law and Human Rights in Post-Conflict Societies	
२. संजीवराज रेग्मी	२७	10. Madhab Regmi	141
..... अपराध पीडितको हक.....		Corruption and Human Rights	
३. गोविन्द शर्मा “बन्दी”	४१	11. Rewati Raj Tripathi	152
नेपालको मेलमिलाप प्रक्रिया.....		Nepalese Legal Framework for Combating the Crime of Caste Based Discrimination and Untouchability	
४. कृष्णजीवी घिमिरे	५२	12. Nava Raj Thapaliya/ Karuna Parajuli	161
खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्यसम्बन्धी हक.....		Accountability to Past Abuses: Mandatory to respect Human Rights in Nepal	
५. श्रीराम अधिकारी	६६	13. Ramkanta Tiwari	172
..आयोगको स्वयम् मुद्दा गर्न पाउने अधिकार..		Salience of Restorative Justice Principles in Transitional Justice Process	
६. डा. टीकाराम पोखरेल	७७		
भूकम्प, मानव अधिकार र राज्यको दायित्व			
७. महेश शर्मा पौडेल	९२		
मानव अधिकार, विकास र सामाजिक न्याय.....			
८. डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल	११०		
...आयोगका विगतका उपलब्धि र अबको बाटो			

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are entirely the authors' own. Those views don't represent the status of author and the views of NHRC.

सनातन दर्शन र मानव अधिकार

- मोहन बन्जाडे

सार संक्षेप

भिन्न सभ्यतायुक्त प्रणालीमा जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुनसक्छ, अरुलाई र आफूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा भिन्नता हुन सक्छ । सनातन दर्शनमा राजादेखि सामान्य नागरिक सबैको कर्तव्यमा जोड दिइएको पाइन्छ । त्यसैले यसमा शक्ति पृथक्कीकरणको चर्चा भएको पाइँदैन । किनकि शक्तिले मानिसलाई भ्रष्ट बनाउने हो, कर्तव्यले होइन । यस दर्शनले समाजका कर्तव्य पद्धतिको पृथक्कीकरण गर्न ज्ञान, बल, व्यापार र श्रम मूलतः एकै ठाउँमा केन्द्रित हुन नदिने दृष्टिकोण अपनाएको देखिन्छ ।

प्रसंगतः पूर्वीय सभ्यता प्रणालीअन्तर्गतको सनातन दर्शनमा पनि मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न कुरा अवश्य छन्, किनकि एउटाले कर्तव्य पालना गर्दा अर्काको अधिकार सुरक्षित भइरहेको हुन्छ, यो आलेखमा सो दर्शन सम्बद्ध केही ग्रन्थबाट केही महत्त्वपूर्ण व्यवस्था बारे उजागर गर्ने प्रयास गरिनेछ ।

विषय -प्रवेश

संसारमा विभिन्न सभ्यताहरू विभिन्न कारणले समाप्त भएर गए, कतिपय सभ्यतालाई उपनिवेश र आक्रमणकारी सोचले योजनाबद्ध रूपमा समाप्त पार्नो वा पार्ने भरमग्दूर प्रयत्न गर्नु, सभ्यता माथिका आक्रमणको रूप फेरिए पनि भित्री तहमा अवस्थाअनुसार प्रभाव, दवाव र आक्रमणहरू जारी छन्, त्यस्ता सबै सभ्यतामा मानव अधिकारको निमित्त मानिसहरूले केही न केही काम गरेका छन्, त्यहाँ मानव अधिकार उल्लङ्घनका कथा पनि होलान् र पीडितहरूका व्यथा पनि होलान् ।

सभ्यताको इतिहासमा विभिन्न शास्त्र वा पवित्र मान्नुपर्ने ग्रन्थ लेखिए । ती ग्रन्थ त्यो समयमा लेखिएका हुन्, कतिपय सभ्यताका सोच तुलनात्मक रूपमा गतिशील होलान् र कतिपय बढी स्थिर होलान्, त्यसमा रहेका कुरा त्यो समयको मानव सोचअनुरूप थिए होलान् । तर, आज समयले फड्को मारेका कारण ग्राह्य नहुन सक्लान् । कतिपय सभ्यताका ग्रन्थलाई अर्को विश्वास प्रणालीका व्यक्तिले नबुझे वा आफ्नो सभ्यतालाई उचो र अरुको सभ्यतालाई निचा देखाउन गलत अनुवाद वा व्याख्या गरेका हुन सक्छन्, अरुका सभ्यतालाई इन्कार गर्ने र खास वर्ण वा वर्गलाई दास र सम्पत्ति मान्ने सोचहरू अरु सभ्यता प्रति सकारात्मक हुन नसकेका वा नसकिरहेका होलान् ।

यस्तै सबै असल कुरा आफू जस्ता वा आफ्नोतर्फका मानिसको उपज ठान्ने प्रवृत्तिले सबै असल कुरा माथि एकाधिकार कायम गर्न चाहेको हुनसक्छ । तर, विश्वका कतिपय असल र राम्रा कुरा विभिन्न सभ्यताहरूका उपज भएको देखिन्छ, तथापि अरु सभ्यताका असल कुराहरू र आफ्ना खराब कुराहरू छोप्न अनेक प्रयास गरिएका र त्यसको लागि अनेक उपाय अपनाइएका हुन सक्छन् । भिन्न

सभ्यता प्रणालीमा जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुनसक्छ । अरुलाई र आफूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा भिन्नता हुन सक्छ । जस्तो: सनातन दर्शनमा राजादेखि सामान्य नागरिक सबैको कर्तव्यमा जोड दिइएको पाइन्छ । त्यसैले यसमा शक्ति पृथक्कीकरणको चर्चा भएको पाइँदैन । किनकि शक्तिले मानिसलाई भ्रष्ट बनाउने हो कर्तव्यले होइन । यस दर्शनले समाजको कर्तव्य पद्धतिको पृथक्कीकरण गर्न ज्ञान, बल, व्यापार र श्रम मूलतः एकै ठाउँमा केन्द्रित हुन नदिने दृष्टिकोण अपनाएको देखिन्छ । जहाँ सरकारलाई बलियो वा शक्तिशाली बनाइयो त्यहाँ सरकार वा राज्यको शक्ति अनियन्त्रित हुन नदिने प्रयास भयो, जहाँ कर्तव्यमा जोड दिइयो त्यहाँ कर्तव्यपालन गराउनमा जोड दिइयो । यस्तै राजादेखि रङ्कसम्म सबैको कर्तव्य हुने भएपछि त्यहाँ कानूनको शासनको कुरा आउने भएन । राज्यमा शक्ति हुने भए शक्तिका आडमा शासन गर्ने हो । राज्य र राज्यका सबै अधिकारी समेतको कर्तव्य हुने भएपछि राज्यले सेवा गर्ने र न्याय पहुँचाउने मात्र भयो । त्यसैले सनातन दर्शनमा मानवनिर्मित कानूनलाई मानव न्यायशास्त्र भनिन्छ । यसले कर्तव्यको बाटो हुँदै अधिकार र न्यायसम्म पुग्ने अपेक्षा गरेको देखिन्छ । अन्तरसभ्यताका मौलिक भिन्नताको जानकारीले ती पद्धतिको गुह्य बुझ्न सजिलो हुन्छ ।

प्रसंगतः पूर्वीय सभ्यता प्रणालीअन्तर्गतको सनातन दर्शनमा पनि मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न कुरा अवश्य छन् । किनकि एउटाले कर्तव्य पालना गर्दा अर्काको अधिकार सुरक्षित भइरहेको हुन्छ । यो आलेखमा सो दर्शन सम्बद्ध केही ग्रन्थबाट केही महत्त्वपूर्ण व्यवस्था बारे उजागर गर्ने प्रयास गरिनेछ । यसको आसय अरुलाई कम र खराब आंकलन गर्न होइन । बरु यो सभ्यतामा रहेका मानवाधिकारसम्बन्धी केही व्यवस्थालाई सतहमा ल्याउनु हो ।

वेद

ऋग्वेद^१

समग्र राज्य प्रणाली

शासन प्रणाली निरङ्कुश भएमा मानवाधिकारको अवस्था दयनीय हुन्छ । वैदिक कालमा राष्ट्रप्रमुख वा राजा जनताबाट चुनिने गर्थे । राष्ट्र प्रमुखमा जनताले रुचाउने काम गर्नपर्ने कर्तव्य थियो । राष्ट्र प्रमुखका कारण राष्ट्रको गौरव क्षीण हुनुहुँदैनथ्यो । उनले राष्ट्रका निमित्त अविचल भई काम गर्न पर्दथ्यो । स्थिर शासन र राष्ट्रको नेतृत्व गर्नपर्दथ्यो । सुशासन प्रदान गर्नपर्दथ्यो । दुःख दिने मानिसलाई अलग गर्नपर्दथ्यो । जनतालाई शत्रुहरूबाट जोगाउनु पर्दथ्यो । राज्यलाई सुदृढ बनाउनु पर्दथ्यो ।^२

ऋग्वेदमा जनताको प्रतिनिधित्व प्रणाली व्यवस्थित गर्न संगठित समिति प्रणाली थियो । त्यस्तो समितिमा मत प्रतिमत राख्ने, खण्डन मन्डन गर्ने, बहुमत वा सर्वसम्मतका आधारमा तुंगोमा पुग्ने, सकेसम्म समान कर्म, समान हृदय र समान मन बनाएर राष्ट्रका लागि एक भएर काम गर्न पर्ने र राष्ट्रको रक्षाको लागि संगठित भएर रहनुपर्ने कुरा बताइएको छ,^३ ।

१ संपादक डा. प्रसन्नचन्द्र गौतम, कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था काठमाडौं, २०६६ ।

अनु. तिलकप्रसाद लुईटेल विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६३ ।

२ डा.स्वामी प्रपन्नाचार्य, वेदमा के छ ? पृ. ३७

३ डा.स्वामी प्रपन्नाचार्य, वेदमा के छ ? पृ. ३९

अपराध नियन्त्रण र दण्डहीनताको अन्त्य

समाजमा हुने अपराध कार्य मानव अधिकार उल्लंघनको सबभन्दा ठूला कारणमध्येको एक हो, ऋग्वेदमा ठाउँ ठाउँमा अपराध, अपराधका कारण, अपराध नियन्त्रण, दण्ड, प्रायश्चित्त र क्षमादान जस्ता विषयमा चर्चा छ। ऋग्वेद दण्डहीनताको विपक्षमा देखिन्छ। ऋग्वेदमा नागरिक, समाज र राष्ट्रलाई अपराध र अपराधीबाट सुरक्षित राखी मानिसहरूको मन तथा समाज र राष्ट्रमा शान्ति, सुरक्षा, उन्नति, खुसी, सम्पन्नता, सम्यकभाव जस्ता गुण र अवस्थाको कामना गरिएको छ, यसका लागि ऋत (सत्य), न्याय, समभाव, स्वतन्त्रता, कर्तव्य र समन्वय प्रस्थान विन्दु हुने कल्पना गरिएको छ, केही उदाहरण,

- (क) ऋग्वेदमा ठाउँ ठाउँमा अपराधबाट व्यक्ति, समाज र राष्ट्रलाई बचाउन आग्रह गरिएको छ, (१-मण्डल, ३६-सुक्त, १५-ऋचा, १.४२.२,३,४ ५.३.११,१२,५.७.१०)
- (ख) ऋग्वेदमा अपराध गरेकोमा प्रायश्चित्त गरे क्षमा दिन सकिने कुरा उल्लेख देखिन्छ, (७.८७.७, ७.९३.७)
- (ग) यस ग्रन्थका ठाउँ ठाउँमा अपराधीलाई दण्ड दिनुपर्ने कुरा उल्लेख छ, (१.१६९.७१.१८९.६ १०.२२.८)
- (घ) ऋग्वेदमा बन्दीलाई कारागारमा राख्ने व्यवस्थाको चर्चा छ, (१.११२.७) गलत तरीकाबाट बन्दीगृहमा राखिएका व्यक्तिलाई मुक्त गर्न पर्ने र पौष्टिक र शक्तिवर्द्धक खानपीनको व्यवस्था गर्नपर्ने कुरा उल्लेख छ, (१.११६.८) निर्दोष व्यक्तिलाई कारावासमा राख्न हुँदैन, (१.११७.३) कारागारमा अत्यन्त गर्मी छ भने शितल जलबाट शान्त गराउनुपर्छ, अर्थात् कारागारमा मानवीय सुविधा उपलब्ध हुनुपर्छ, (१.११९.६)।
- (ङ) ऋग्वेदमा ठाउँ ठाउँमा मानिसहरूलाई बन्धनबाट मुक्ति वा स्वतन्त्रता प्रदान गर्नपर्ने कुरा उल्लेख छ, (६.७४.४) मानिसहरू सात किसिमका बन्धनबाट बाँधिएका हुन्छन्। तर, तिनलाई ती बन्धनबाट मुक्त राख्नु पर्छ, (५.७८.५,६) मानिसहरू बन्धनबाट मुक्ति चाहन्छन्, (७.८७.७) मानिसलाई कहिलै पनि पापी (अपराधी, निरङ्कुश) र हिंस्रक व्यक्तिको बन्धनमा हुनु नपरोस् भन्ने कामना गरिएको छ, (८.७१.७)।

कर्तव्यलाई उच्च स्थान

ऋग्वेदले अधिकार मात्र होइन कर्तव्यको पनि चर्चा गरेको छ, यसले राष्ट्र प्रमुख, सभा, समिति, राज्यका निकाय र जनताको पनि कर्तव्यको उल्लेख गरेको छ, मानवाधिकारको रक्षाका लागि अधिकारको खोजी मात्र होइन कर्तव्यको पालना पनि गर्नपर्दछ, सबैले आफ्नो कर्तव्य पालना गरेमा मानव जीवन सुखी र सम्पन्न हुने कुराको चर्चा छ, यो वेद अधिकारको लागि सचेत मात्र छैन कर्तव्यपालनाबाट मात्र मानवाधिकारको कार्यान्वयन हुन सक्ने कुरामा सचेत देखिन्छ,

- (क) सबैलाई आफ्नो कर्तव्यको ज्ञान हुनुपर्छ र कर्तव्यको पालना सुपथ र सुगम रूपमा गर्नपर्छ, (१.४२.७,८)

- (ख) प्रजाको जीवनस्तर माथि उठाउन कर्तव्य निर्वाह गर्नपर्छ, (१.१७२.३)
- (ग) स्वयं ईश्वरले पनि कर्तव्य निर्वाह गर्दछन्, (८.५२.३)
- (घ) कर्तव्यपरायण व्यक्तिदेखि कर्महीन व्यक्ति मात्र भयभीत हुन्छन्, (८.१०३.३)
- (ङ) कर्तव्यनिष्ठ व्यक्तिको सबैले हेरविचार गर्नपर्छ र यसरी हेरविचार गर्नेहरू पनि महिमावान् हुन्छन्, (१०.६३.४)

राष्ट्र प्रमुखको प्रकृति, प्रवृत्ति र भूमिका

ऋग्वेदमा राष्ट्रप्रमुख वा राजाको प्रकृति एवम् काम कर्तव्यबारे ठाउँ ठाउँमा उल्लेख छ, राष्ट्र प्रमुख र राज्य प्रणाली शासन र शोषणको लागि होइन सेवा र कर्तव्यको लागि हो भन्ने कुरा यो वेदले बताउँछ,

- (क) राज्यको नेतृत्व सज्जनको हातमा हुनुपर्छ, (२.१.३)
- (ख) राजा र राष्ट्र प्रमुख प्रजाप्रेमी हुनुपर्छ, (२.२.८)
- (ग) प्रजाको लागि राजा मित्रवत र हितैषी हुनुपर्दछ, (३.५५.२१)
- (घ) जसरी सबै देवता सबैका हुन् त्यसैगरी राजा र राष्ट्रप्रमुखका लागि सबै मानिस आफ्नै हुन्, (४.४२.१)
- (ङ) राजा र राष्ट्रप्रमुखले सुरक्षाको खोजीमा रहेकाहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्नपर्छ, जनतालाई निरन्तर रूपमा धन ऐश्वर्य प्रदान गर्ने राजा नै महान हुन्छ, (४.५०.९)
- (च) राजाले आफ्ना प्रजालाई जसरी भए पनि र हरेक किसिमले सम्पन्न बनाउनु पर्छ, (८.४५.८)
- (छ) राजाका चार प्रमुख काम छन् ती हुन् : (अ) युद्ध नियन्त्रण, (आ) सत्कर्म गर्ने, (इ) प्रजाको पोषण र (ई) रणक्षेत्रमा संरक्षण(८.५४.६)
- (ज) असल कर्म गर्ने राजाले समिति (जनताका प्रतिनिधिको संस्था) मा बसी कार्य र निर्णय गर्दछन्, (९.९२.६)

स्वतन्त्रता र मुक्ति

ऋग्वेदका विभिन्न ऋचामा विभिन्न प्रकारका मुक्तिको चर्चा छ, जसको सम्बन्ध मानव अधिकारसँग रहेको मान्न सकिन्छ। ती हुन् : (अ) भयबाट मुक्ति, (आ) बन्धनबाट मुक्ति, (इ) रोगबाट मुक्ति, (ई) भोकबाट मुक्ति, (उ) अपराध रहिसाबाट मुक्ति, (ऊ)संकटबाट मुक्ति, (ए) अन्यायबाट मुक्ति, अर्थात् ऋग्वेदमा प्रार्थना वा कामना गर्दाव्यक्ति, परिवार, समाज र राज्यले बन्धनको समस्या भोग्न नपरोस् भनी कामना गरिएको देखिन्छ। ती कुनै प्रत्यक्ष,कुनै प्रतीक र कुनै दृष्टान्तका रूपमा उल्लिखित छन्। आजको मानव अधिकार भनिने कुरा पनि मूलतः भोक, रोग, बन्धन, शोषण, भय, हिंसा, संकट र अन्यायसँग नै सम्बन्धित छन्,

पारिवारिक सम्बन्ध र विवाह प्रणाली

ऋग्वेदमा विवाहका बारेमा पनि चर्चा छ, यस ग्रन्थमा विवाह उमेर पुगेपछि हुने, आपसी ईच्छा पछि परिवारको संलग्नतामा विवाह हुने, वैवाहिक जीवनमा दम्पतीले एकआपसमा स्नेह राख्नुपर्ने, परिवार समाज र राष्ट्रले विधवाको संरक्षण गर्नपर्ने, पारिवारिक जीवन सुमधुर हुनुपर्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ, अर्थात् ऋग्वेद बाल विवाह, अनमेल विवाह, अनिच्छित विवाह र पारिवारिक हिंसा विरुद्ध देखिन्छ, यस अर्थमा ऋग्वेद मानव अधिकारको पक्षमा देखिन्छ,

- (क) सुशील, स्वस्थ र श्रेष्ठ मानसिक भावनाले युक्त स्त्रीहरू आफ्नो ईच्छानुसार मित्र पुरुषलाई पतिका रूपमा स्वीकार गर्दछन्, (१०.२७.१२)
- (ख) तन्नेरी पुरुष आफ्नै उमेरका सुन्दर स्त्रीसित सुहाउँदो र खुसी हुन्छन्, (१०.३०.५) साथै युवतीहरू युवाप्रति आकर्षित भई सहज र स्नेह भावले प्राप्त हुन्छन्, (१०.३०.६)
- (ग) कल्याणकारी मधुर वाणीद्वारा स्त्रीले पतिलाई आफ्नो प्रियपात्र बनाउँछन् र श्रेष्ठ सुसंस्कृत पुरुषले स्त्रीलाई धर्मपत्नीका रूपमा स्वीकार गरेर सँगसँगै बस्ने गर्दछन्, (१०.३२.३)
- (घ) दम्पतिका रूपमा रहँदा उनीहरूलाई पाप (खराब कार्य), दुर्गति र संसारको भयले स्पर्श गर्न सक्दैन, (८.३९.११)
- (ङ) विधवा महिलाले दोस्रो लोग्ने मानिसलाई र स्त्रीले पतिलाई सम्मान गर्दछन्, (१०.४०.२)
- (च) विधवा नारीको संरक्षण गर्नपर्दछ, (१०.४०.८)
- (छ) महिलाले पतिको कामना गरेपछि र पुरुष पनि विवाह गर्न इच्छुक भएपछि मात्र विवाह गर्नपर्छ र परिवारले पनि त्यस्तो विवाह स्वीकृत गर्नपर्छ, (१०.८५.९)
- (ज) समाजले पतिपत्नी आदर्श दम्पतित्तको रूपमा रहन सक्नु भन्ने कामना गर्नुपर्छ, (१०.८५.२३)

महिलाप्रतिको दृष्टिकोण

ऋग्वेदले महिलाबारे पनि प्रशस्त चर्चा गरेको छ र महिलाको हकप्रति यो वेद सचेत देखिन्छ,

- (क) गर्भावस्थामा रहेकी महिला र गर्भस्थ शिशुको स्वास्थ्यको लागि कामना गरिएका उदाहरण छन्, (१०.१६२.१(६))
- (ख) स्त्री परिवारमा सुखका आधार हुन्, (१.६५.६९)
- (ग) महिलाले राज्यको तर्फबाट युद्धमा भाग लिन सक्छन्, (विशपलाको युद्धमा गोडा काटिएको र जोडिएको प्रसंग (१.११६.१५))
- (घ) स्त्री नै पुरुषको आश्रयस्थल र घर हो, (३.५३.४)
- (ङ) ज्ञान सम्पन्न स्त्रीहरू कुनै पनि दिशामा भुक्किन्नन्, (५.८०.४)
- (च) स्त्रीका मनमा अधिकार जमाउनु निकै कठिन काम हो किनकि उनीहरूको संकल्प ज्यादै अदम्य हुन्छ, (८.३३.१७)

- (छ) वधु तिमी सासू, ससुरा, नन्द र देवरका लागि सम्राज्ञी जस्तै होऊ, तिमी सबै माथि स्वामिनी होऊ,
(१०.८५.४६)
- (ज) वेदका कतिपय ऋचाहरू महिलाद्वारा रचित छन् । फलतः महिलालाई ज्ञान प्राप्त गर्ने मात्र होइन प्रदान गर्ने अधिकार पनि थियो ।

बालबालिकाप्रतिको दृष्टिकोण

ऋग्वेदमा ठाउँ ठाउँमा गर्भस्थ शिशु, काखे बच्चा, नाबालिग र सन्तानको पनि चर्चा छ, यसले बालबालिकाको अधिकार बारे विभिन्न ठाउँमा उल्लेख गरेको छ ।

- (क) स्तनपान गर्ने बालबालिका पुष्ट हुने र आमाको दूधमा पोषक तत्व हुने कुरा छ,
(२.३९.६३.३३.१०३.४८.२)
- (ख) ऋग्वेदमा ठाउँ ठाउँमा असल, वीर, तेजश्वी, पराक्रमी र स्वस्थ सन्तानको कामना गरिएको छ,
- (ग) गर्भस्थ शिशुलाई पीडा नहोस् र त्यसको मृत्यु नहोस् भन्ने कामना गरिएको छ,
(१.१०४.६,८१.११४.७)

वर्ण र वर्गप्रति समान व्यवहार

ऋग्वेदमा चार वर्ण र पाँच वर्गको चर्चा गर्दै उनीहरूका बारेमा समान कामना गरिएका छन् । अर्थात् ऋग्वेदले वर्ण र वर्गका आधारमा कसैले पनि विभेदयुक्त व्यवहार गर्न नहुने कुरा उल्लेख गरेको छ । मानिसका वर्ण र वर्ग फरक भए पनि उनीहरू प्रति समाभावको कामना गरिएको छ । ज्ञान, सम्पदा र रक्षाको कामना सबैका लागि समान रूपले गरिएको छ । मानिसहरू सबैले पराक्रम, ज्ञान र परिश्रमको आधारमा प्रतिफल पाउने दृष्टिकोण राखेको देखिन्छ । धार्मिकदेखि अन्य कार्यमा पाँचै वर्गप्रति समान व्यवहार गर्नपर्ने बताइएको पाइन्छ । यसरी ऋग्वेद विभेदको विरुद्ध देखिन्छ,

- (क) हामी पराक्रम र ज्ञानका माध्यमबाट समर्थ बनेर मानव समुदायमा उत्तम हुन सकौं, हामी उच्चस्तरीय, अनन्त र अर्काले पाउन नसकेको धन समाजका पाँचै वर्ण र वर्गमा सूर्यले किरण पुऱ्याइदिए भैं हामी पुऱ्याउन सकौं,(२.२.१०)
- (ख) पाँचै किसिमका मानिससित भएका सामथ्यलाई शक्तिको रूपमा स्वीकार गर, (३.३७.९)
- (ग) पाँचै वर्गका मानिसलाई सबै रक्षा साधनले पूर्ण बनाऊ, (५.३५.२)
- (घ) अग्नि वा शक्ति पाँचै वर्ण र वर्ग समक्ष प्रत्येक घरमा प्रतिष्ठित होस्, (७.१५.२)
- (ङ) पाँचै थरिका मानिसहरूको हित गर्नका लागि माथि तल अगाडि पछाडि चारैतिरबाट धन लिएर आऊ र सधै आफ्ना कल्याणकारी साधनले हाम्रो रक्षा गर, (७.७२.५)
- (च) पाँचै किसिमका मानिसलाई परिश्रमका लागि प्रेरित गर, (७.७५.४)
- (छ) पृथ्वीमा उत्पादन गरिएका यजनयोग्य सबै कुराहरू पाँचै थरिले यज्ञका लागि ग्रहण गरुन् तथा पृथ्वी र अन्तरिक्षले हामीलाई जोगाऊन्, (१०. ५३ .५)
- (ज) पाँचै किसिमका मानिसले स्वर्गीय सुख भोगून्, (१०.६०.४)

उपभोक्ताको संरक्षण

ऋग्वेदमा व्यापारीले ग्राहकको शोषण गर्न नहुने र गरेमा दण्ड दिनुपर्ने कुरा उल्लेख छ। अर्थात् ऋग्वेदमा उपभोक्ताको हक सुरक्षित गर्न कार्य गर्नपर्ने र लोभी व्यापारीबाट उपभोक्तालाई जोगाउनु पनि पर्छ भन्ने आसय व्यक्त गरिएको छ, साथै त्यस्ता लोभी व्यापारीलाई हतोत्साहित गर्नपर्ने कुरा पनि सो वेदमा उल्लेख छ,

- (क) नजाग्ने लोभी व्यापारीहरू सुतून्, (१.१२४.१०)
- (ख) इन्द्र (राजा) ले लोभी व्यापारीसँग मित्रता स्थापित गर्दैनन्, तिनीहरूलाई अनावश्यक ऐश्वर्य जम्मा गर्न दिदैनन्, (४.२५.७)
- (ग) व्यापारीका कठोर हृदय कमजोर बनाउनुपर्छ, (६.५३.३)
- (घ) कन्जुस व्यापारी असल काम गर्न शून्य छन् भने तिनलाई पराजीत गर्नपर्छ, (१०.६०.६)
- (ङ) तस्करहरूले लुकिछिपी वा अदृश्य रहेर काम गर्दछन्, (५.५२.१२)
- (च) वनमा विचरण गर्ने तस्कर दशवटा डोरीले बाँधिएका छन्, (१०.४.६)

वातावरण र जीवन

ऋग्वेदमा वातावरण संरक्षण, प्रकृति र जीवनको सम्बन्ध, वनस्पतिमा हुने औषधीय गुण र आरोग्य जस्ता वातावरणीय अधिकार र कर्तव्यसम्बन्धी विषयमा ठाउँ ठाउँमा चर्चा छ। वातावरण संरक्षण किन त भन्ने प्रश्नको जवाफ पनि प्राप्त हुन्छ। साथै ऋग्वेदले वातावरण संरक्षणलाई मानवको कर्तव्य मानेको छ। अर्थात् मानवीय कर्तव्यहरूको समयोगबाट नै अधिकार सुरक्षित र संरक्षित हुनसक्ने आसय यस वेदको छ। अर्थात् ऋग्वेदले यस अर्थमा प्रकृति र वातावरणको सुरक्षित र संरक्षित हुन पाउने हक सिर्जना गर्दै मानिसलाई त त्यसको कर्तव्य पो सुम्पेको छ। त्यसका केही वान्की यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ,

- (क) सूर्यको प्रकाश परेको पानी पवित्र हुन्छ। शरीरमा पानीले औषधीय तत्व स्थिर गराउछ। शरीरमा शुद्ध पानी भएमा शरीर निरोगी हुन्छ, पानीमा औषधीय गुण पनि हुन्छ, पानीको आयुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ, (१.२३.१६(२३))
- (ख) सूर्यको किरण प्राणदायी, कल्याणकारी, सुखदायक र दिव्य गुणले सम्पन्न हुन्छ, सूर्यको किरण वा ताप नभएमा अन्नको उत्पादन हुँदैन, सूर्यको किरणले अन्नमा पोषक तत्व प्रदान गर्दछ, (१.३६.१२,१३) बिहानको सूर्यको किरणले मानिस र पशु पंक्षीलाई शक्ति प्रदान गर्दछ र सक्रिय बनाउँछ, विकार नष्ट गर्दछ, सूर्यको किरणमा हृदय रोग र शरीरको शान्ति नष्ट गर्ने अन्य रोग नष्ट गर्ने रोगहरू नियन्त्रण र नष्ट गर्ने क्षमता हुन्छ, (१.४८.५(१.५०.८))
- (ग) विष निवारण गर्ने उन्नतसय किसिमका औषधि (वनस्पति) सबैको जानकारीमा छन्। ती औषधी (वनस्पति)बाट सबै खाले विष (वानस्पतिक वा जैविक) विष निवारण हुन्छन्, मयूर, पानी र पहाडी न्याउरीले पनि विष प्रभावहीन बनाउँछ, (१.१९१.११(१६))

संवाहक

- (घ) सूर्यको किरणले नै पृथ्वीका वनस्पतिलाई हरियो बनाउन मद्दत पुऱ्याएको छ, (३.४४.३) हावा र पृथ्वीको अन्तरसम्बन्ध छ, हावा र पृथ्वीका कारण विभिन्न प्राणी र वस्तुले भिन्नाभिन्नै स्थान पाएका छन्, (३.५४.४.७)
- (ङ) जमीन उर्वर बनाउने काममा हावाको भूमिका हुन्छ, हावाले वर्षा गराउने जस्तो हितकारी काम गर्छ, हावाले अन्तरिक्षबाट समुद्रको पानीलाई प्रेरित गर्छ,,
- (च) वनस्पतिमा रहने औषधीय गुणले बालबालिकालाई तन्दुरुस्त बनाउँछ, (७.४६.३)
- (छ) पानीको मुख्य स्रोत समुद्र हो, समुद्रबाट अन्तरिक्ष हुँदै पानी वर्षाका रूपमा पृथ्वीमा आउँछ, आकाशबाट वर्षने पानी दिव्य हुन्छ, त्यो पानी नदीमा जान्छ, नदीबाट प्रभावित हुँदै समुद्रमा जान्छ, (७.४९.१,२)
- (ज) आगोको ताप, सूर्यको प्रकाश र हावाको दोषमुक्त प्रवाहले मानिसको शारीरिक शत्रु (रोगव्याधी) विनास गर्छ, (८.१८.९)
- (झ) नदी, असिक्नी (?), समुद्र र पहाडमा औषधी हुन्छ, औषधिले रोग हटाउँछ र शरीर बलियो बनाउँछ, औषधिले भाँचिएको अंग जोड्छ, (८.२२.६)
- (ञ) बग्ने नदीको पानी शुद्ध हुँदै प्रवाहित हुन्छ, (९.८०.५)
- (ट) हलो आदि खेतीका औजार व्यवस्थित गरेर खेत जोत्न तैयार गरिएको खेतमा बीउ छरेर कृषिवालीका अनेकौँ प्रजाति विकास गर, चाँडो काट्न सकिने पाकेको वाली प्राप्त होस्, (१०.१०१.३)
- (ठ) खेति गरिएको जमीनमा सफा पानीले उत्तम तरिकाले सिँचाई गर्नपर्छ, (१०.१०१.६,७)
- (ड) खेतीका निम्ति जोत्ने गोरुलाई पर्याप्त खुवाउनु पियाउनु पर्छ, पशु र मानिसका लागि पानीको संरक्षण गर्ने व्यवस्था गर्नपर्छ, पशुपालनका लागि गोठ पनि राम्ररी बनाउनुपर्छ, (१०.१०१.७,८)

विविध

ऋग्वेदमा प्रकृतिको रक्षा, प्रकृति र प्राणीको सम्बन्ध, वनस्पति औषधीको स्रोत भएको, मानव स्वास्थ्य, घर र बसोबास, मातापिता (जेष्ठ नागरिक) को सम्मान, सन्तानको दायित्व र सन्तानप्रतिको जिम्मेवारी आदि जस्ता विषयमा उल्लेख छ। यी विषयको सम्बन्ध कुनै न रूपमा मानव अधिकारसँग रहेको छ। मानवाधिकार सम्बद्ध यी र अन्य विषयमा यस आलेखमा उल्लेख गर्न भने सम्भव भएन। स्मरण रहोस्, ऋग्वेदमा यी कुरा प्रार्थना, प्रतीक र उपमाका रूपमा पनि रहेका छन्।

सामवेद,^४

बन्धनबाट मुक्ति र स्वतन्त्रता

बन्धन मानव अधिकार उपभोगको सबभन्दा ठूलो अवरोध हो, सामवेदका विभिन्न स्थानमा बन्धनविरुद्ध विभिन्न कामना गरिएको छ,

४ अनु. तिलकप्रसाद लुईटेल विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ, २०६३।

- (क) हामीलाई बन्धनमा राख्ने खालका दुष्ट प्रवृत्ति विनास गर, (१.१.४१.२१.७)
- (ख) डरमा रहेकाहरूलाई भयमुक्त गराऊ, शत्रु र हिंस्रकवृत्ति हुनेलाई नष्ट गरेर हाम्रो रक्षा गर, (१.१७.२)
- (ग) पीडाबाट मुक्ति प्रदान गरी रक्षा गर, (१.१८.७)
- (घ) हामीलाई ऋणबाट मुक्त गर्दै शत्रुलाई परास्त गर, (१.२३.२)
- (ङ) सबैको रक्षा गर, सबैलाई अभय प्रदान गर, सबैलाई संरक्षण देऊ र सबैको पालन गर, (२.५.१.१०)
- (च) हामीलाई तीनै किसिमका तापरूपी बन्धनबाट मुक्त गर, यी आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक बन्धनहरूबाट छुटाइदेऊ, (६.१.४)

अपराध नियन्त्रण र दण्डहीनताको अन्त्य

अपराध कार्य र दण्डहीनता मानव अधिकार उल्लङ्घनका प्रमुख कारण हुन् । अपराधको नियन्त्रण र अपराधीलाई अपराध अनुसारको सजाय दिन सकेमा मानव अधिकार सुरक्षित हुन्छ र त्यसको संरक्षण गरेको ठहर्दछ,

- (क) अपराधीलाई दण्ड दिनुपर्दछ, (१.१९.६)
- (ख) अपराधीलाई पीडा दिनुपर्ने हुन्छ, (२.१२.२.४)
- (ग) हिंसा गर्ने, चोरी गर्ने र सम्पत्ति लुकाउनेलाई दण्डित गर, (२.१८.१.१२)

महिलाको स्थान

- (क) माताको स्थान पिता र दाजुभाईभन्दा माथि ईश्वरको स्तरमा हुन्छ, (१.१८.१०)
- (ख) विश्व पालन गर्ने अग्निदेवलाई वेद स्वरूपिणी दक्षकी पुत्रीले यज्ञ आदि कर्मका लागि धारण गर्दछिन्, अर्थात् नारी वेद स्वरूपिणी हुन्, याने नारीको वेद वा ज्ञानसम्म पहुँच हुन्छ, (२.१३.५.९)

विविध

सामवेदमा अहिंसा, कर्तव्य, न्यायपूर्ण सम्पत्ति, बालबालिका र सबै वर्ण र वर्गप्रति समान व्यवहार आदि जस्ता विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अथर्ववेद^५

अथर्व वेदमा पनि मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न उल्लेख छ ।

५ अनु. तिलकप्रसाद लुइँटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६३ ।

अपराध नियन्त्रण र दण्डहीनताको अन्त्य

- (क) चोर डाँका (स्टेन)सँग मिल्न सकिँदैन, (४.३६.७)
- (ख) गोप्य रूपमा काम गर्नेहरू,गाली गलौज गर्नेहरू र अत्यधिक दुःख दिनेहरूलाई दण्ड दिनुपर्छ, (५.३१.१२)
- (ग) धनसम्पत्ति अपहरण गर्नेहरू शत्रु हुन् र चोर तथा लुटेराहरू दण्डित होऊन्, (१९.४९.७)
- (घ) हिंसा गर्ने, सम्पत्ति चोरी गर्ने र तिनलाई लुकाउनेलाई चाँडो खोजेर दण्डित गर, (२०.७८.३)

महिलासम्बन्धी दृष्टिकोण

- (क) बुद्धिमती कन्यालाई ऐश्वर्यसहित सर्वगुणसम्पन्न पति मिलोस् (२.३६.१)
- (ख) कन्या विवाहपछि घरकी रानी बनून्, (२.३६.३)
- (ग) कन्याले रुचाएको पतिले विवाह गरी उनलाई आफ्नो घर लैजावस (२.३६.८)
- (घ) महिला र बालबालिका उच्च मनोबलका होऊन्, (३.४.३)
- (ङ) तल्लो स्तरको बोली बचन र काँडाजस्तो भएर दुःख दिने मानिसले फौलाएको आतंक बन्द भई यिनले स्त्रीका शरीरलाई दुःख दिन नसकून्, (७.९५.३)
- (च) गर्भवती महिलालाई लाग्ने रोगहरूबाट उनीहरूलाई मुक्त गर्न वा निको पार्न उपचार प्रदान गर, यिनीहरूलाई स्वस्थ जीवन प्रदान गर्नपर्छ, (८.६.१(२५))
- (छ) नारीहरू सधैं असल पत्नी होऊन्, सधैं सधवा रहून्, आँखामा शृंगार र आँतमा तेजवर्धक तत्वले युक्त होऊन्, उनीहरू रोगरहित र आलस्यरहित रहून्, उत्तम सन्तान जन्माउने होऊन्, सधैं अगाडि बढून् र उन्नति गरून्, (१२.२.३१)
- (ज) कन्यालाई बन्धनबाट मुक्त गर, (१४.१.१९)
- (झ) कन्या विवाह गरेपछि गृहस्वामिनी र सबैलाई आफ्नो अनुशासनमा राख्न सक्ने बन्, (१४.१.२०)
- (ञ) हे ! वरवधु तिमीहरू दुवै एकै ठाउँमा बस, कहिलै आपसमा पृथक नहोओ, सम्पूर्ण जीवन विशेष रीतिले उषभोग गर, आफ्नो गृहस्थ धर्म निर्वाह गर्दै सन्तानका साथ रमाइलो जीवन बिताओ, (१४.१.२२)

बालबालिका

- (क) बालबालिकालाई दीर्घायु बनाऊ, (२.२७.२)
- (ख) बालबालिकालाई हर्ष प्रदान गर, सबै गुणले सम्पन्न गराऊ र दीर्घायु प्रदान गर, (२.२८.५)
- (ग) स्त्री र बालबालिकाहरू उच्च मनोबलका होऊन्, (३.४.३.)

स्वास्थ्यसम्बन्धी चर्चा

अथर्ववेदमा ठाउँ ठाउँमा औषधि उपचार र स्वास्थ्यसम्बन्धी चर्चा छ । खासगरी महिला स्वास्थ्य बारे

र त्यो पनि गर्भावस्थासम्बन्धी स्वास्थ्यबारे पनि प्रशस्त उल्लेख छ । यिनको चर्चा व्यापक रूपमा हुँदा त्यसको उद्धरणसहित उल्लेख गर्न सम्भव भएन । जेहोस् जनस्वास्थ्यको चर्चा गर्दै यो वेदले स्वास्थ्यको हकतर्फ दृष्टि पुऱ्याएको मान्न सकिने देखिन्छ,

- (क) सूर्यको किरणबाट पोषण प्राप्त होस् र विकार एवम् विकृतिहरू बाहिर निस्केर जालान, मुत्र वाहिनी नाडीहरू, मुत्रासय र आँतमा रहेका विकार उपचारका प्रभावले बाहिर निस्केर जाऊन्, (१.३.५,६)
- (ख) पानीमा रोग निवारण गर्ने दिव्य गुण हुन्छ र यसलाई औषधि वा उपचारको माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, (१.५.१(५))
- (ग) सूर्यको किरणमा औषधीय गुण हुन्छ र यसलाई उपचारको माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, (१.६.३)
- (घ) प्रसुतालाई सहायता गर, उनले सावधानीपूर्वक प्रसुतिका लागि आफ्नो अंग खुकुलो पारेर रहून्, प्रसुतिका लागि गर्भको मार्गलाई फराकिलो र अंगलाई खुकुलो पारी गर्भलाई तल आउन प्रेरित गर्नपर्छ, गर्भमा रहेको शिशुलाई बेरेर राखेको साल अन्य मांसपेशी वा बोसोजस्तो काम नलाने वस्तु भित्र रहन दिनु हुँदैन, रत्यो भने गम्भीर दुष्परिणाम उत्पन्न हुन सक्छ, सन्तान जन्माउन बाधा नपरोस् भनी गर्भमार्ग, योनी र नाडीहरूलाई विशेष किसिमले खुकुलो पार्नपर्छ, आमा र बच्चालाई सालनालबाट अलग गर्नपर्छ, (१.११.१(५))
- (ङ) हामीलाई रुघाखोकी र टाउको दुख्ने आदि रोग पीरबाट मुक्त गर, हाडजोर्नीमा परेका रोगका किटाणुलाई नास गर, वर्षा शीत र ग्रीष्म ऋतुका प्रभावले उत्पन्न हुने कफ वात र पित्तसम्बन्धी रोग नास गर, त्यसको लागि हामी अनुकूल वातावरण र वनको औषधिको सहायता लिन्छौं, (१.१२.३)

प्रकृति र वातावरण

- (क) नदीहरू र वायुहरू एक आपसमा मिलेर प्रवाहित होऊन्, पंक्षीका समूह एक आपसमा मिलेर उडिरहून्, हामी नदीका स्रोतका सहायताले सम्पत्ति प्राप्त गर्दछौं, (१.१५.१(३))
- (ख) कृषि उपज उत्पादन क्षेत्रमा हलो जुवा जस्ता साधन प्रयोग गरी बीउ छर्ने काम गर, इन्द्र (राजा) ले कृषियोग्य भूमिको व्यवस्था गरून्, पृथ्वीलाई राम्रो जलले सिँचन गर, कृषि भूमिको राम्रोसँग रेखदेख गर्नपर्छ, भूमिलाई श्रेष्ठ उत्पादनयोग्य बनाउनुपर्छ, (३.१७.१(७))
- (ग) विभिन्न खाले वनस्पतिमा औषधीय गुण हुन्छ र ती औषधि हितकारी र बल प्रदान गर्ने खालका हुँदा सबैले तिनको उपयोग गर्नपर्छ, (३.१८.१(६))
- (घ) जहाँ सोम आदि औषधिहरू (वनस्पतिहरू) हुन्छन् र जहाँ वनस्पतिको पूजा हुन्छ, त्यहाँ सबै किसिमको कल्याण हुन्छ, त्यहाँ हिउँले पनि दुःख दिँदैन, गर्मीले खपी नसक्नु ताप दिँदैन र वर्षा पनि समयमा हुन्छ, यसो भएमा मात्र भूमिले समृद्धि प्राप्त गर्छ, (७.१९.२)

संवाहक

- (ड) नदीहरू उचित किसिमले प्रवाहमान होऊन्, वायुहरू अनुकूल भएर प्रवाहित होऊन्, पंक्षीहरू पनि स्वाभाविकरूपमा उडिरहून्, (१९.१.१)
- (च) हिउँ, भरना वा भर्री जलप्रवाहका विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त हुने पानीलाई सुखदायक र कल्याणकारी बनाउनु पर्छ, (१९.१.२)

विविध

अथर्ववेदमा ठाउँ ठाउँमा सुशासन, असल पारिवारिक सम्बन्ध, अभिभावकको सन्तान प्रतिको दायित्व, सन्तानको अभिभावकप्रतिको कर्तव्य, वातावरणको सुरक्षा, सबै वर्ण र वर्गको समानता, अहिंसा जस्ता विषयमा उल्लेख छ, यी विषयहरूको सम्बन्ध मानव अधिकारसँग छ, नै ।

यजुर्वेद^६

यजुर्वेदमा पनि ठाउँ ठाउँमा मानव अधिकार सम्बद्ध विषयमा उल्लेख छ,

अपराध नियन्त्रण र दण्डहीनताको अन्त्य

- (क) डाँका र चोरलाई थर्कमान गराऊ, दुःख दिने र सताउनेहरूलाई नष्ट गर र मानिसहरूलाई दुष्कर्मीहरूबाट मुक्ति देऊ, निर्भयपूर्वक सत्कर्म गर्न सकिने बनाऊ, (११.७८)
- (ख) हीन आचरण भएका चोर, एकान्त वनमा घुम्ने तस्कर र मानव वस्तीमा घुम्ने गरेका जनघाती हत्याराहरूलाई दण्डित गर्न सकियोस्, (११.७९)
- (ग) मानिसहरू अपराध, पाप र अधर्मबाट बचून्, (२०.१४)
- (घ) हामीले अधिकार प्राप्त गर्नका लागि गरेका अपराधबाट जोगाऊ, (२०.१७)
- (ड) हामी दिनता, पाप र अपराधबाट टाढा रहौं, (२५.४५)
- (च) अपराधरहित हुनसके कल्याण हुन्छ, (३३.१७)
- (छ) अपराधीलाई दण्ड देऊ, (३३.२६)

महिला

- (क) सोम अर्थात् वनस्पतिबाट प्राप्त मधुरतासम्पन्न शक्तिलाई हामी धर्मपत्नीका साथमा ग्रहण गर्दछौं, (८.९)
- (ख) हे नारीरूपि श्रेष्ठ प्रकृति ! तिम्रो गर्भ यज्ञको भावानाले प्रेरित छ, तिम्रो गर्भस्थान सुवर्ण जस्तै पवित्र छ, (८.२९)
- (ग) भारती देवी ! हाम्रा यज्ञमा चाडै आऊन्, यज्ञको कुरो बुझेर इडा देवी पनि चाडै आऊन् र देवी सरस्वती देवी पनि चाँडो आऊन्, सत्कर्मशील यी तीन देवीहरू यस यज्ञमा आएर सुखकारी आसनमा बसून्, (२१.३३)

६ अनु. तिलकप्रसाद लुइँटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६६ ।

विविध

यस वेदमा पनि अहिंसा, समानता, न्याय, परिवार, बालबालिका, वर्ण र वर्गबीच समानता, स्वास्थ्य उपचार जस्ता मानव अधिकार सम्बद्ध विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ, अघिल्ला वेदहरूमा यी विषयहरूमा भएका कुराहरू कुनै न कुनै रूपमा चर्चा भएकाले ती सबै विषय यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन, स्मरण रहोस्, वेदहरूमा यी व्यवस्थाहरू उपमा र प्रार्थनाका रूपमा पनि छन् ।

स्मृतिहरू

स्मृतिहरूमा मूलतः आचार, व्यवहार र प्रायश्चित्तको चर्चा हुने गरेको पाइन्छ । पूर्वीय दर्शन प्रणालीमा १८ भन्दा बढी स्मृति छन् । ती विभिन्न कालखण्डमा लेखिएका हुन् । तिनले त्यो समय, समाज र सोच बारे बताउँछन् । साथै कुन स्मृति कुन युगका लागि भन्ने कुरा पराशर स्मृतिमा उल्लेख छ,

कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः

द्वापरे शंखलिखितः कलौ पराशर स्मृती १-अध्याय २४-श्लोक

अर्थात् कृत वा सत्य युगका लागि मनुस्मृति, त्रेता युगका लागि गौतमस्मृति, द्वापर युगका लागि शंखस्मृति र कलि युगका लागि पराशर स्मृति मुख्य हुन् । पूर्वीय दर्शनमा न्यायशास्त्र (कानून) गतिशील थियो र नयाँ समयका लागि नयाँ पद्धति सम्भव थियो । युग वा समयअनुसार स्मृति तैयार गर्न सम्भव मात्र थिएन गरेर देखाइएको पनि थियो ।

स्मृतिहरू राज्य निर्मित कानून होइनन्, न त ऋषिहरूका एकल विचार मात्र हुन् । यी समाजका ज्ञान र तेज भएका श्रेष्ठ ऋषिले ऋषिमुनिहरूलाई बताएका कुरा हुन् । स्मृतिमा हुने व्यवहार खण्ड त्यस बेलाको समाजको व्यवहार हो भनी सहज अनुमान गर्न सकिन्छ । यही खण्डमा नै कानूनसम्बन्धी चर्चा हुने गरेको पाइन्छ । विभिन्न स्मृतिहरूमा समाज र स्थानअनुसारका व्यवहारहरूलाई विशेष मान्यता दिइएको पाइन्छ । स्मृति त्यसबेलाका ऋषिमुनिहरूको आग्रहमा तैयार गरिएको कुरा मनुस्मृतिका शुरुका श्लोकबाट देखिन्छ । यस्तै विभिन्न स्मृतिमा स्थानीय, सामुदायिक र पेशागत व्यवहारलाई मान्यता दिइएको पनि पाइन्छ, मनुस्मृतिले वेद, स्मृति, सदाचार र आत्मप्रिय कुरा नै धर्म (कानून)का लक्षण हुन् भनेको छ । (२.१२)

मनुस्मृति^७

यस स्मृतिमा मानव अधिकार सम्बद्धविभिन्न पक्षमा चर्चा गरिएको छ । ती मध्ये कतिपय कुरा सामान्य सिद्धान्तका रूपमा छन् र ती मूलतः सकारात्मक छन् । कतिपय कुराहरू नकारात्मक पनि देखिन्छन् । नकारात्मक कतिपय कुरा घटना सापेक्ष, परिस्थिति सापेक्ष र स्थानीय व्यवहार सापेक्ष भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । किनकि सिद्धान्तमा सकारात्मक भएका कुरामा प्रसंगअनुसार व्यक्तिको आचरण, प्रवृत्ति व्यवहार घटना र कार्यलाई सम्बोधन गर्दा त्यसको प्रकृतिका आधारमा सम्बोधन गर्नपर्ने हुन्छ । यस्तै

७ टीकाकार पण्डित, श्री गणेशदत्त पाठक, ठाकुर प्रसाद एण्ड सन्स, वाराणसी, १९८१ ।

कतिपय विद्वानहरूले उपनिवेश कालमा भारतमा मनुस्मृतिमा मूलमा भन्दा धेरै कुरा थपिएको, संस्कृतबाट अनुवाद गर्दा गलत अनुवाद गराइएको आरोप समेत लगाउने गरेका छन् । तर, यस आलेखमा मानवाधिकार सम्बद्ध विषयमा मूलतः सकारात्मक प्रसँगको उल्लेख गरिनेछ,

फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक

- (क) भूठा बक्ने साक्षीलाई भूठा बक्ने (Perjury) कारणका आधारमा सजाय गर्नपर्छ, (द.१२०(१२३))
- (ख) अपराधीको अपराध, अपराध भएको स्थान र समय जानेर तथा अपराधीको अवस्था र सम्पत्तिको सामर्थ्य एवम् उसले गरेको अपराधको मात्रा जस्ता कुरा हेरेर दण्ड दिने व्यवस्था गर्नपर्छ, (द.१२६)
- (ग) निरपराधीलाई दण्ड दिने र अपराधीलाई दण्ड नदिने राजाको ठूलो अपयश हुन्छ, र ऊ नरक जान्छ, (द.१२८) अर्थात् एकजना निरपराधीलाई पनि सजाय हुनुहुँदैन र एकजना पनि अपराधी सजायबाट छुट्नु हुँदैन,
- (घ) कसूरदारलाई पटकअनुसार सजाय बढाउनुपर्छ, (द.१२९) अर्थात् पटके अपराधीलाई सिकारुलाई भन्दा बढी सजाय हुनुपर्छ,
- (ङ) दण्ड तीन प्रकारको हुन्छ : प्रथम साहस, मध्यम साहस र उत्तम साहस प्रथम साहसमा जरीवाना गर्दा दुईसय पचास पण, मध्यम साहसमा पाँचसय पण र उत्तम साहसमा एकहजार पण दण्ड हुन्छ, (द.१३८) अर्थात् सजाय कसूरको मात्राअनुसार हुनुपर्छ,
- (च) अपराध गरेबापत शारीरिक दण्ड दिँदा डोरी वा सिक्रनाले ढाडमा हिकार्डनु पर्छ, संवेदनशील अंगमा हिकार्डनु हुँदैन, कसैले नियमविपरीत दण्ड दिए उसलाई पनि दण्ड दिनुपर्छ, (द.२९९,३००) अर्थात् कठोर दण्ड दिनु हुँदैन र न्यायविपरीत कठोर दिने व्यक्तिलाई पनि दण्डित गर्नपर्छ,
- (छ) दण्ड भोगेपछि मानिस असल काम गर्ने मानिस जस्तै पवित्र हुन्छ, (द.३१८) अर्थात् सजाय भोगेपछि सामाजिकीकरण हुनुपर्छ,
- (ज) आमा, बाबु, आचार्य, पत्नी, पुत्र, मित्र वा पुरोहित जोसुकैले अपराध गरे पनि तिनीहरूलाई दण्ड नदिई छोड्नु हुँदैन, (द.३३५) अर्थात् कानूनभन्दा माथि कोही पनि छैन र कानूनका अगाडि सब समान छन्,
- (झ) जुन अपराध गरेमा सर्वसाधारण जनतालाई एक कार्षापण (तत्कालीन मुद्राको नाम) दण्ड हुन्छ, सोही अपराध गरेमा राजालाई एकहजार पण दण्ड हुनुपर्छ, (द.३३६) अर्थात् राजा पनि कानून मातहत छन्, कोही पनि कानून भन्दा माथि छैन, ठूलो पद वा जिम्मेवारीमा हुने व्यक्तिलाई सबभन्दा बढी सजाय हुनुपर्छ,
- (ञ) चोरीको गुणदोष जान्ने शुद्र (श्रमिक)ले चोरी गरे विगोको आठ गुना, वैश्य(व्यापारी)ले चोरी गरे विगोको सोह्र गुना, क्षत्री (राज्य संयन्त्रसँग सम्बद्ध) ले चोरी गरे बत्तीस गुना र ब्राम्हण (शास्त्र जान्ने) ले चोरी गरे विगोको चौसठ्ठी वा एकसय वा एकसय अठ्ठाइस गुना दण्ड हुनुपर्छ, (द.३३८) राष्ट्रिय र सामाजिक उत्तरदायित्व अनुसार सजायको मात्रा फरक हुनसक्छ, र हुनुपर्छ,

- (ट) ससाना कसूरमा सजाय गर्न हुँदैन, (द. २३६, ३३९, ३४१) अर्थात् फौजदारी कानूनले भिनामसिना कुराको वास्ता गर्दैन,
- (ठ) कानून विभिन्न शास्त्र र विधा जान्ने व्यक्तिहरूको समूह (दशावारा वा त्रव्यारा) बाट बनाउनु पर्छ, ज्ञान नभएका हजारौ व्यक्ति भन्दा एकजना ज्ञानी व्यक्तिले बनाएको न्यायशास्त्र (कानून)लाई परमधर्म (उच्चतम कानून) मान्नुपर्छ, (१२.१११(११३))

महिलासम्बन्धी

- (क) स्रष्टा (ब्रह्मा)ले आफ्नो शरीरलाई दुई भाग पारी आधालाई पुरुष र आधालाई महिला बनाएका हुन्, (२.३२)
- (ख) नातामा मान्य महिला (काकी, माइज्यू, फुपू, गुरुआमा, भाउजू, स्ववर्णका स्त्री, सबै विवाहिता स्त्री, नातागोताका स्त्री) लाई विप्रले पनि नाताअनुसार प्रणाम र सम्मान गर्नपर्छ र स्त्री जोसुकै भए पनि बाटो छोडिदिएर सम्मान गर्नपर्छ, (२.१३१, १३२, १३८)
- (ग) जहाँ नारीको पूजा वा आदर हुन्छ त्यहाँ मात्र देवता रमाउछन् र स्त्रीको अपमान हुने स्थानमा सम्पूर्ण यज्ञ आदि कर्म निष्फल हुन्छन्, (३.५६)
- (घ) छोरी बुहारीले दुःख पाउने कुल चाँडै नष्ट हुन्छ र जुन कुलमा तिनले अलिकति पनि दुःख पाउनु पर्दैन त्यसको उन्नति हुन्छ, (३.५७)
- (ङ) दुखित र अपमानित छोरीबुहारीले धिक्कारेको घर अनाचारयुक्त भई छिटै नाश हुन्छ, परिवारमा छोरीबुहारीलाई आवश्यकताका वस्तु उपलब्ध गराउनुपर्छ र मंगल कार्य एवम् उत्सवमा खुसी पार्नुपर्छ, पति पत्नी आपसमा खुसी हुने कुल र परिवारमा सदैव खुसी र मंगल हुन्छ, स्त्री खुसी भइन् भने कुल नै उज्यालो र दुखी भइन् भने कुल नै अध्यारो हुन्छ, (३.५८(६२))
- (च) नयाँ दुलही, छोरी, बिरामी र गर्भवती महिलालाई अतिथिभन्दा पनि चाँडो भोजन गराउनुपर्छ, यिनीहरूलाई खाना नखुवाई पहिले नै आफै खाना खानेको भलो हुँदैन, (३.११४, ११५)
- (छ) सन्तान नभएकी, कुलमा कोही नभएकी, पतिव्रता, विधवा र बिरामी स्त्रीको सम्पत्तिको रक्षा राजाले गर्नपर्छ, यस्ता स्त्रीहरूको सम्पत्ति हरण गर्ने बान्धवहरूलाई राजाले चोरलाई सरह दण्ड दिनुपर्छ, (द. २८, २९))
- (ज) अर्काकी स्त्रीसँग प्रसँग बढाउनेलाई कठोर दण्ड दिनुपर्छ, (द. ३५२)
- (झ) कन्यालाई बलात्कार गर्नेलाई कठोरतम दण्ड दिनुपर्छ, (द. ३६४)
- (ञ) महिलाविरुद्ध दूषित कार्य गर्ने व्यक्तिले फेरि उस्तै कार्य गरे दुगुना दण्ड दिनुपर्छ, (द. ३७३)
- (ट) घरभित्रै रहेका अवस्थामा पनि स्त्री असुरक्षित हुन्छन्, आफैले आफ्नो रक्षा गर्ने स्त्री नै वास्तविक अर्थमा सुरक्षित हुन्छन्, (९.१२)
- (ठ) लक्ष्मी र स्त्री बिना घरको शोभा नै हुँदैन, (९.२६)

- (ड) पुरुष भनेको आफ्नो शरीर, सन्तान र स्त्रीको सामूहिक रूप हो, ज्ञानीहरूले जो आफूलाई पति भन्छ ऊ नै पत्नी हो अर्थात् पति पत्नीमा केही फरक छैन भनी बताएका छन्, (९.४५)
- (ढ) असल स्वभावकी रोगी महिलाले आफ्नो पतिलाई माया गर्छिन् भने उनका पतिले ती पत्नीको अनुमति लिएर अर्को विवाह गर्न सक्छ तर तिनलाई अपमान र हेला गर्न पाउदैन, (९.८२)
- (ण) मूर्ख र दुर्गण भएको पुरुषसँग कन्याको विवाह गरिदिनु हुँदैन, ऋतुमतिकन्याले तीन वर्षसम्म विवाहको प्रतीक्षा गर्नपर्छ, त्यसपछि असल गुण भएको वर आफै खोजेर विवाह गर्न हुन्छ, (९.८९,९०)

यस स्मृतिमा आजको समय नसुहाउने कतिपय कुरा पनि छन् । ती कुरा सो समय, खास सन्दर्भ र तात्कालीन व्यवहारमा आधारित पनि देखिन्छन् । यी सकारात्मक प्रकृतिका कुरालाई मूल सिद्धान्त मान्ने हो र सन्दर्भमा नकारात्मक कुराको समग्रतामा व्याख्या गर्ने हो भने कथित नकारात्मक कुरा कमजोर हुन्छन् । व्याख्याको नियम पनि सबै पढेर समग्रतामा गर्ने भन्ने नै हो, साथै ती हजारौं वर्ष पुराना सन्दर्भ हुनु, ऋषिका कथन राज्यका कानून पनि होइनन्, स्मृतिको शुरुमा बताइएअनुसार कति कुरा त्यसवेलाको व्यवहारमा आधारित र खास क्षेत्रमा प्रचलित हुन सक्छन्, अझ अगाडि उल्लेख भए भैं पछि उपनिवेश कालमा थपिएको भन्ने धार पनि छ, वेदको भावनाविपरीतका नकारात्मक कुरा थपाइएको हुन पनि सक्छ, यसको निर्व्याज धर्मशास्त्रका विद्वान्हरूबाट हुनु उपयुक्त हुनेछ ।

स्वतन्त्रता

पराधीनता सबै दुःखको बीज हो, स्वाधीनता सबैभन्दा ठूलो सुख हो, सारांशमा भन्दा सुख र दुःखको लक्षण नै यही हो, (४.१६०)

प्रतिलिपि अधिकार

संसारका सबै कुरा शब्द र त्यसको अर्थमा निर्भर छ । शब्द नै सबैको मूल हो र अर्थले नै त्यसको बोध गराउँछ । त्यसैले शब्दको चोरी गर्ने मानिसले सबथोक चोरी गरेको मानिन्छ, (४.२५६)

वातावरण संरक्षण

- (क) तलाउ नष्ट गर्नेलाई कठोरतम दण्ड दिनुपर्छ, यदि सम्बन्धित व्यक्तिले नष्ट पारेको सो तलाउ पूर्ववत् अवस्थामा ल्याउछ भने सजाय घटाई उत्तम साहस दण्ड गर्नपर्छ, (९.२७९)
- (ख) सर्वसाधारणको लागि बनाइएको तलाउको पानीमा कसैले फोहर पारेमा प्रथम साहस दण्ड गर्नपर्छ, (९.२८१)
- (ग) कुनै आपद नपरी बाटोघाटो(मार्ग) मा फोहर फ्याँक्नेलाई दुई काषार्पण दण्ड गर्नपर्छ, र फोहर गर्नेलाई नै सो फोहर सफा गर्न लगाउनु पर्छ, (९.२८२)
- (घ) रोगव्याधले आपदमा परेको व्यक्ति, वृद्ध वा गर्भवती स्त्री तथा बालबालिकाले बाटोघाटोमा आएर मलमुत्र त्याग गरे उनीहरूलाई केही सम्झाएर (परिभाषण) छोड्नुपर्छ, उनीहरूलाई दण्ड दिनु हुँदैन, बाटोको फोहर भने हटाउन लाउनुपर्छ, (९.२८३)
- (ड) सफा वस्तुलाई फोहर पार्नेलाई प्रथम साहस दण्ड दिनुपर्छ, (९.२८६)

उपभोक्ता हित

- (क) भिन्नाभिन्नै प्रकृतिका भिन्न मोल पर्ने वस्तुलाई एउटै दाम लिने वा उस्तै सामान कसैलाई कम र कसैलाई बढी मोल लिने मानिसलाई प्रथम साहस वा मध्यम साहस दण्ड गर्नपर्छ, (९.२८७)
- (ख) न उम्रने विउलाई राम्रो भनेर बेच्नेलाई र गाउको मर्यादा भंग गर्नेलाई शारीरिक दण्ड दिनुपर्छ, (९.२९१)
- (ग) सुनको काम गर्दा सुन चोरी गर्ने हेमकारलाई कठोर शारीरिक दण्ड दिनुपर्छ, (९. २९२)

याज्ञवल्क्यस्मृति^८

यो स्मृति पनि ऋषिमुनिहरूको आग्रहमा ज्ञान र व्यवहारका आधारमा तैयार गरिएको थियो । यो रचना तैयार गर्दा उन्नाइस स्मृतिहरूको अध्ययन गरिएको थियो । यो स्मृतिमा ठाउँ ठाउँमा कतिपय स्मृतिको उल्लेख गरिएको छ, तुलना गरिएको छ र सहमत भए वा नभएका कुरा बताइएको छ । यस स्मृतिको यो वस्तुस्थितिले शास्त्र निर्माण गर्दा ज्ञानको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने गरिएको देखिन्छ । यसले न्यायशास्त्र (कानून) गतिशील (समाज र समय सापेक्ष) हुने कुरा स्वीकार गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ,

- (क) राजा वा राष्ट्रप्रमुखमा कम्तिमा बीस प्रकारका गुण हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छ । यी कतिपय गुण मानव अधिकारसँग सरोकार राख्ने प्रकृतिका पनि छन्, जस्तै: कठोर व्यवहार नगर्ने, काम कारवाही अविलम्ब गर्ने, धर्म (कानून र कर्तव्य आदि)मा दृढ निष्ठा राख्ने, बुद्धि विवेकसम्पन्न, दण्डनीतिमा पारङ्गत आदि, (१.१२.३०८(३१०))
- (ख) राजा वा राष्ट्र प्रमुखले घुस लिने कर्मचारीहरूले जोडेको धन छिनी (जफत) दरिद्र बनाई नोकरीबाट मात्र होइन देशबाट नै निकाला गर्नपर्छ, (१.१२.३३७) अर्थात् भ्रष्टाचारीलाई कठोर सजाय गर्नपर्छ,
- (ग) राजाले आफ्नो बशमा आएको देशमा प्रचलनमा रहेका आचार, व्यवहार एवम् कुलका मर्यादाको यथावत पालना गर्नपर्छ, (१.१२.३४२) अर्थात् जनताका सामाजिक, सांस्कृतिक र पारिवारिक मर्यादामाथि राज्यले हस्तक्षेप गर्न हुँदैन,
- (घ) राजा (राष्ट्र प्रमुख), अमात्य, जनता, दुर्ग (सुरक्षित सीमा), कोष दण्ड र मित्र राज्यका अंग हुन् र राज्यमाधर्म (न्याय) को रक्षाकोलागि आदि काल मै दण्डको सृष्टि भएको हो, (१.१२.३५२, ३५३)
- (ङ) दण्डको प्रयोग कानून, विवेक र न्यायसम्मत हुनुपर्छ, (१.१२.३५४(३५६))
- (च) आफ्नै भाई, छोरा, आचार्य, ससुरा र मामा आदि निकटस्थ जोसुकैले अपराध गरेपनि दण्ड दिनुपर्छ, अपराधी अपराधी हो उसलाई कसूरअनुसार विना भेदभाव दण्ड दिनुपर्छ, (१.१२.३५७)
- (छ) उत्तम साहसमा १०८० पण, मध्यम साहसमा ५४० पण र प्रथम साहसमा २७० पण दण्ड गर्नपर्छ, (१.१२.३६५) अर्थात् कानूनले नै कसूर र सजायको वर्गीकरण गर्नपर्छ र न्यायकर्मीलाई धेरै विवेकाधिकार प्रदान गर्न हुँदैन,

८ रूपान्तरकार डा. रामचन्द्र वर्मा शास्त्री, डायनेमिक पब्लिकेशन्स (इण्डिया) लि., मेरठ ।

संवाहक

- (ज) दण्ड अपराधअनुसार विभिन्न प्रकारका हुन्छन्, जस्तै: धिगदंड (धिक्कारपूर्ण वचनको प्रयोग), वागदंड (डाँटफट्कार वा कठोर वचनको प्रयोग), धन दण्ड (जरीवाना), बधदण्ड (शारीरिक र अन्य कठोर दण्ड) (१.१२.३६६)
- (झ) अपराधीलाई अपराधको प्रकृति, अपराध भएको स्थान, समय, शक्ति, आयु, कार्य र आर्थिक स्थिति पत्ता लगाएर मात्र दण्डको विधान गर्नपर्दछ, (१.१२.३६७)
- (ञ) निश्चित गुण भएका व्यक्ति मात्र न्यायाधीश नियुक्त गर्नपर्छ, जस्तै(वेद शास्त्र(मूल कानून)को सम्यक ज्ञाता, धर्मशास्त्र (अन्य कानून)मा पारङ्गत, सत्यवादी र शत्रु एवम् मित्रप्रति समाभाव राख्ने रागद्वेषरहित (२.१.२)
- (ट) वादी वा प्रतिवादीका प्रति स्नेह, लोभ वा डरका कारण न्यायसभ्य (न्यायाधीश)ले पक्षपात गरेमा ती सभासदलाई अपदस्थ मात्र होइन पृथक पृथक रूपमा दण्डित पनि गर्नपर्दछ, साथै विवादको बिगोको दुगुना रकम असूल गर्नपर्छ, (२.१.४)
- (ठ) साहस दण्ड हुने अपराध (शस्त्र र विष प्रयोगबाट गरिने हत्या, चोरी डकैती, सार्वजनिक रूपमा अपमान, दुधालु गाईको हत्या, स्त्रीहरण(बलात्कार)जस्ता अपराधमा अभियुक्तलाई तत्काल बयान गराउनु पर्छ, अरु ससाना अपराधमा अभियुक्तको ईच्छाअनुसार केही समय दिन सकिन्छ,(२.२.१२)
- (ड) दण्ड (जरीवाना) गलत तरीकाबाट असूल गरेको पाइएमा राजाले गलत सजाय गरिएको प्रायश्चित्तको रूपमा आफ्नो तर्फबाट त्यस्तो असूल गरिएको रकमको तीस गुना रकम देवश्व संकल्प गर्नपर्दछ र त्यही रकमबाट पीडितबाट असुलिएको रकम निजलाई फिर्ता गर्नपर्दछ, (२.२५.३०७)

महिलासम्बन्धी

- (क) काम वासनाले पीडित भएर परस्त्रीको नीवी (कमरमा बाँधिएको कपडा, इजार), वक्षस्थल, आँचल, जाँघ वा केशमा छुनु रातको समय वा अँधेरोमा कुराकानी गर्ने र एउटै आसनमा बस्नु व्याभिचारीका लक्षण हुन् तिनलाई पक्रनुपर्छ, (२.२४.२८४)
- (ख) विवाहको लागि सिँगार गरेकी कन्याको अपहरण गर्नेलाई उत्तम साहस र विवाहको अवस्थामा अपहरण गर्नेलाई अधम साहस दण्ड गर्नपर्छ, (२.२४.२८७)
- (ग) आफूसँग अनुरक्त कन्यालाई भगाउनेलाई दण्ड हुँदैन तर आफूमा अनुराग नराख्ने कन्यालाई भगाउनेलाई उत्तम साहस दण्ड हुन्छ, (२.२४.२८८)
- (घ) कुनै कन्यामा वास्तविक दोष छ भने पनि त्यसको प्रचार गर्न हुँदैन, गरेमा दुईसय पण दण्ड हुन्छ, कुनै कन्यालाई मिथ्या आरोप लगाएमा पनि दुई सय पण दण्ड हुन्छ, शारीरिक रूपले कमजोर स्त्रीसँग शारीरिक सम्बन्ध राखे मध्यम साहस दण्ड हुन्छ, (२.२४.२८९)
- (ङ) स्वैरिणी स्त्रीसँग शारीरिक सम्बन्ध राखेर तय भएवमोजिमको रकम उपलब्ध नगराउनेलाई सो रकम र थप दश पण दण्ड हुन्छ, स्वैरिणीसँग पनि बलात्कार गरेमा चौबीस पण दण्ड हुन्छ, (२.२४.२९१)

(च) अप्राकृतिक रूपमा शारीरिक सम्बन्ध राखेलाई चौबीस पण दण्ड हुन्छ, (२.२४.२९३)

उपभोक्ता हित

- (क) मिसावट गरिएको तथा खान अयोग्य पदार्थबाट खाद्य र पेय पदार्थ दूषित गर्नेलाई दूषित गर्नेको वर्ण अनुसार दण्ड हुन्छ, (२.२५.२९६)
- (ख) सुनसम्बन्धी कारोबार र व्यवहार गर्दा कुट(असत्य) व्यवहार गर्ने अथवा निषिद्ध पशु पंक्षीको मासु बेच्नेलाई शारीरिक र उत्तम साहस दण्ड हुन्छ, (२.२५.२९७)

शुक्रनीति^९

शुक्रनीतिमा पनि मानव अधिकारको विषयमा चर्चा छन् । यहाँ मानव अधिकारसँग सम्बन्धित हुने अपराध, दण्डनीति, न्याय र न्याय प्रक्रिया सम्बद्ध केही पक्षमा मूल रूपमा उल्लेख गरिनेछ,

- (क) शुक्रनीतिमा भूटो बकपत्र गर्ने कुटसाक्षीलाई सजाय हुने व्यवस्था छ, (१.३०६,३०७३.१००४.१६८)
- (ख) यो नीतिमा आत्मरक्षा को अधिकारको उल्लेख छ, (३.१६२)
- (ग) न्यासभामा व्यवहार जान्ने विद्वान, आचारी, शीलवान, गुणी, द्वेषरहित, धर्म जान्ने, सत्यवादी, जाँगरिला, काम क्रोध लोभ जितेका र मृदुभाषी जोसुकै भए पनि (४.५.१६,१७) सात,पाँच वा तीनजना (४.५.२५) रहनुपर्ने कुरा उल्लेख छ, यस्तै कृषि, कालिगढ, व्यापारी, कलाकार र सन्यासी जस्ता जीवन पद्धतिमूलक विषयमा उनीहरू जस्तै व्यक्तिबाट निर्णय गर्न लगाउनुपर्छ, (४.५.१८,१९) अर्थात् न्यायाधीश गुण र क्षमताका आधारमा मात्र नियुक्त हुनुपर्छ, एकजना न्यायाधीश न्यायाधीश होइन, विशेष विषयमा विशेष व्यक्ति न्यायिक कार्यमा सम्मिलित गराउनु पर्छ,
- (घ) घरमा आगो लगाइदिने, विष खुवाउने, हातहतियार लिएर मनपर्दी गर्ने, जमीनहरण गर्ने, अर्काको श्रीमती भगाउने र धन लुट्ने यी छ कार्य गर्ने आततायी हुन्, (३.४२)
- (ङ) आज्ञा उल्लङ्घन, स्त्रीवध, वर्णसंकर, परस्त्रीगमन, चोरी, परपतिबाट गर्भधारण, रूखो बचन, कठोर सजाय र गर्भपतनलाई यस नीतिले दश अपराध मानेको छ, (४.५.८१,८२)
- (च) कडा सजायको नियम बनाउन हुँदैन, (१.१३९) कडा दण्ड दिनु पनि हुँदैन, (३.८५) दण्ड दिँदा ठूलालाई ठूलै र सानालाई सानै दण्ड दिनुपर्छ, (४.१.७१)
- (छ) दण्ड कसूरको मात्रा र पटकअनुसार दिनुपर्छ, कुनै पनि जीवधारीलाई मार्न हुन्न भन्ने श्रुतिको मत हुँदा कसैलाई मृत्युदण्ड दिनुहुँदैन, कठोर दण्ड दिनेलाई नै दण्डित गर्नपर्छ, (४.१.७१(९४))
- (ज) अपराध विभिन्न प्रकारका हुन्छन् र विभिन्न किसिमले गरिन्छन्, अपराध शरीर, वचन, मन र संसर्गबाट गरिने गरी चार प्रकारका हुन्छन् । अपराध जानीजानी वा नजानी गरिने दुई प्रकारका हुन्छन् । अपराध आफैले गर्ने र गर्न सम्मति दिने दुई प्रकारका हुन्छन् । अपराध एक पटक गरिने,

९ अनु. डमरुवल्लभ पौड्याल, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०२९ ।

संवाहक

- बारम्बार गरिने, अभ्यासबाट गरिने र स्वभावबाट गरिने गरी चार प्रकारका हुन्छन् । दण्ड गर्दा अपराधको प्रकृति र किसिमका आधारमा गर्नपर्छ, (४.१.६८(७०))
- (भ) राजाले आफूले मात्रै मुद्दा हेर्न हुँदैन, वादी प्रतिवादी दुबै पक्षको कुरा सुन्नुपर्छ, राजा र न्यायाधीशले न्याय सम्पादनको सिलसिलामा कसैले एकान्तमा भनेको कुरा सुन्नु हुँदैन, अर्थात् सुनुवाई खुल्ला न्यायासन(इजलास) मा हुनुपर्छ, (४.५.६)
- (ज) राग,लोभ, द्वेष,डर र वादी-प्रतिवादिसँग एकान्तमा कुराकानी गर्न पक्षपातका कारण हुन्, (४.५.७)
- (ट) वादी प्रतिवादी उपस्थित भएपछि पनि कारवाही अधि नबढाउनेलाई सजाय गर्नपर्छ, (४.५.१५१) अर्थात् मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न ढिला गर्नेलाई पनि सजाय गर्नपर्छ,
- (ठ) मुद्दा हेर्दा जो पहिले आएको छ त्यसको मुद्दा पहिले हेर्नुपर्छ, साथै मुद्दा छिन्न प्राथमिकता तोक्दा मुद्दाको प्रकृति पनि विचार गर्नपर्छ, (४.५. १९५) यस्तै ठूलो मर्का परेको र व्यावसायिक काममा आतुरीमा रहेको व्यक्तिलाई पनि प्राथमिकता दिनुपर्छ, (४.५.१५५,१५६)
- (ड) शुक्रनीतिमा प्राडन्याय शब्दको प्रयोग मात्र होइन यसको बारे चर्चा गरिएको छ, (४.५.१४९,१५०,१५९)
- (ढ) एउटा विषयमा दुईवटा फिरोद लिनु हुँदैन, (४.५.१५८)
- (ण) प्रमाणहरू दुबै पक्षको रोहवरमा पेश गर्नपर्छ र प्रमाण बुझ्ने कारवाही पनि दुबै पक्षको रोहवरमा गर्नपर्छ, साथै प्रमाणहरू एकअर्को पक्षलाई देखाउनु सुनाउनुपर्छ, (४.५.१६५(१६७))
- (त) मुद्दामा साक्षी बस्ने व्यक्तिले बकपत्र गर्न इन्कार गर्छ भने उसलाई दण्ड गर्नपर्छ, (४.५.१९४)
- (थ) भूठो अभियोग लगाउनेलाई सजाय गर्नपर्छ, (४.५.२८१)

उपभोक्ता हित

- (क) तुलो, ढक, टक (मुद्रा), गुद, धातु, घ्यू, मह, दूध, बोसो र पीठो यति वस्तुमा कपट व्यवहार गर्न हुँदैन, (१.२९४,२९५)
- (ख) कहिलै कसैलाई शोषण नगर्न तौलने नाप्ने ढक माना पाथीमा राजाको छाप लाउनु, (१.३०८)

सुशासनसम्बन्धी

- (क) प्रत्यक्ष घुस खाएर काम बिगार्नेलाई जोगाउन हुँदैन, (१.२९६.२९७)
- (ख) कसैले पनि अपराधी भेटे त्यसलाई पक्री दण्ड दिने अधिकारीलाई बुझाइदिनु, (१.३०९)
- (ग) राज्यले अधिकार दिएर नियुक्त गरेको व्यक्तिले धेरै प्रजालाई दुःख दिएको रहेछ भने त्यस्तालाई खारेज नै गरौस् । पहिलो पटक अन्याय गर्नेलाई मन्त्री (अमात्य) ले एकान्तमा सम्झावस् । सावित भएकालाई खारेज नै गरौस् सजाय नगरोस् । जानीजानी अन्याय गरिरहने व्यक्तिलाई त त्यसको जो भएको चल अचल जम्मा सम्पति हरण गरौस्, (१.३७५,३७६)

गिरफ्तारी, थुना र उजूरीसम्बन्धी प्रबन्ध

- (क) कुनै मानिसविरूद्ध शंका भएमा वा कसैले अपराध गरेको भन्ने कुरा थाहा भएमा त्यस्ता व्यक्तिलाई मात्र पकडनलाई राजाले आफ्नो छाप भएको कागज वा मानिसद्वारा बोलाउनु पर्छ, (४.५.९८)
- (ख) असमर्थ मानिस, बालबालिका, वृद्ध, अप्ठेरोमा परेका, काममा व्यस्त भएका, खुब काम गरिरहेका, व्यसनमा लड्ने भएका, राज्य(राजा)को काम र चाडपर्वमा मस्त भएका, मत्त, उन्मत्त, प्रमत्त र रोगी यस्ता सेवकलाई र कोही सहायक नभएकी स्त्री, कुलीन स्त्री, सुत्केरी स्त्री र वर्णमा उत्तम स्त्रीलाई राजाले बोलाउन हुँदैन। यस्तै आफ्नो लोग्ने मानिस थाहा नभएकी (कहाँ छ?) स्त्रीलाई पनि राजाले बोलाउन हुँदैन, (४.५.१००,१०१)
- (ग) विवाहका काममा लागेको, रोगले पीडित भएको, यज्ञ गर्ने ईच्छा गरेको, आपत्तिमा परेको, अरुहरूसँग विरोध परेको, राज्य(राजा)को काममा व्यस्त भएको, गाई चराइरहेको अवस्थामा रहेको, खेती लगाई रहेको खेतीवाल, शिल्पी काममा रहेको, भर्खर लडाइँ लडेर फर्केको, व्यवहार कत्ति पनि नजानेको, दुत, दान दिन लागेको, व्रत बसेको र अप्ठेरो ठाउँमा बसेको व्यक्तिलाई पक्रन र बोलाउन हुँदैन, (४.५.१०२(१०४))
- (घ) पक्राउ गर्नपर्ने व्यक्ति नदी तर्दै गरेको अवस्थामा भए, वन जंगलमा रहेको भए, देशमा डरलाग्दो उपद्रव भइरहेको ठाउँमा रहेको भए त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नपर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले निजलाई पक्रेन भने पनि ऊ नपक्रेबापत अपराधी हुँदैन, (४.५.१०५)
- (ङ) राजाले काल र देश (ठाउँ) लाई विचार गरेर तथा कामको आत्तुरी भए नभएका स्थिति जानेर तथा असमर्थ र सज्जनलाई सवारी पठाएर बिस्तारै बोलाउनुपर्छ,
- (च) आफ्नो अपराधको कारण जो जंगलमा जोगी जस्तो बनेर बसेका छन् तिनलाई पनि तिनीहरू नरिसाउने गरी बोलाउनुपर्छ, (४.५.१०७)
- (छ) जसले मुद्दाको विषयवस्तु जानेको छैन वा अरु कामकाजबाट फुर्सद पाउन सक्दैन त्यस्तो वादी प्रतिवादीले त्यस विषयमा सिपालु मानिसलाई प्रतिनिधि राख्न पाउँछ, (४.५.१०८)
- (ज) निरर्थक, त्रुटिपूर्ण, साध्य नलाग्ने र अति सामान्य उजूरी स्वीकार गर्न हुँदैन, (४.५.१२९(१३४))
- (झ) सफा हात नलिईकन आएको उजूरीकर्ता नीच हो र यसो गर्न दण्डनीय हुन्छ, (४.५.१३६)
- (ञ) आधार र प्रमाणहीन उजूरी लिनु हुँदैन, (४.५.१३७)

सूचना प्रवाह

- (क) यो यो काम गर्न नहुने र गरेमा दण्ड हुने भए त्यसबारे सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउन बरोबर भ्याली पिटेर सम्झाउने बुझाउने गर्नपर्छ, (१.३१०,३११)
- (ख) राजाले सर्वसाधारणले गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यका संदेश लेखेर चौबाटोमा राखिदिनु पर्छ, (१.३१२)

कानूनको सामाजिक प्रकृति

- (क) देश जाति र कुलमा जुन धर्म (पद्धति, प्रचलन परम्परा, संस्कार, व्यवहार र नियम) चलेर आएको छ त्यसलाई राजाले कति पनि खलबल नपारी संरक्षण गर्नपर्छ, यसो भएन भने जनतामा खलबल हुन्छ, (४.५.४६)
- (ख) दक्षिणपट्टिको देशमा मामाको छोरी पनि विवाह गर्छन्, मध्यदेशमा ब्राह्मणले कर्मचारी भएर पनि काम गर्छन्, मध्यदेशका सबै मानिसले माछा खान्छन्, उत्तर देश पट्टिका नरनारी रजश्वला नवाने हुन्छन् र मदिरा पान गर्ने हुन्छन्, खस देशका मानिसहरूले विधवा भाउजू विवाह गर्छन्, त्यसकारण उनीहरूले त्यसो गरेमा त्यो उनीहरूको चलन हुँदा उनीहरू सो कार्यका लागि दण्डनीय हुँदैनन्, (४.५. ४७(४९))
- (ग) जसको जुन जुन परम्परा चलिआएको छ र जसका पूर्वजले जे जसो गरेर आएका छन् तिनका सन्तानले त्यसो गरे भने त्यो तिनीहरूको कुलाचार हुन्छ, कुलाचारको पालना र निरन्तरता दण्डनीय हुँदैन, तर अरुले त्यसो गरे भने दूषित हुन्छ। (४.५.५०)

कौटिल्यको अर्थशास्त्र^{१०}

कौटिल्यको अर्थशास्त्र मूलतः राज्य प्रणाली, सामाजिक सम्बन्ध र व्यवहार, न्याय प्रबन्ध, दण्डनीति, प्रकृति र मानव तथा राज्यको सुरक्षासँग सम्बन्धित छ। यस ग्रन्थमा पनि विभिन्न स्मृति र नीतिको चर्चा र तुलना गरिएको छ र भिन्न दृष्टिकोण पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

- (क) राज्यको स्पष्ट र परिभाषित दण्डनीति हुनुपर्छ, (१.३.१(६))
- (ख) राजा वा राष्ट्रप्रमुखको निश्चित गुण र योग्यता हुनुपर्छ, (३.६.१(६))
- (ग) राज्यका विभिन्न पदाधिकारीहरूको नियुक्ति योग्यता र क्षमताको आधारमा गर्नपर्छ, (३.७,४(८),५ (९,६(१०),७(११,))
- (घ) यस ग्रन्थमा कृषि व्यवस्था (१७.१.६, (८)), बजार व्यवस्था (१७.१.९), सिंचाई (१.१७.१०), जेष्ठ नागरिक (१.१७.१२) सहकारी (१.१७.१५), जमीनको उपयोग र वातावरण संरक्षण (१८.२.१ (८)सम्बन्धी उल्लेख छ,
- (ङ) यसमा लेखा प्रणाली र पारदर्शिता (२३.७.१(१६)), कोष र करको सदुपयोग (२४.८.१(१६)), उपयुक्त छनौट प्रक्रिया (२५.९.१(१९)) को मात्र होइन विभिन्न अधिकारीहरूको काम कर्तव्यबारे ठाउँ ठाउँमा व्यापक उल्लेख छ,
- (च) यसमा विवाह (५८.२.१(२९),५९.३.१(१८,६०) र अंश (६१.५ १(१७),६२.६,१(१५),६३.७.१(२३)) जस्ता विषयमा व्यापकरूपमा चर्चा छ,
- (छ) यस शास्त्रमा देवानी विषय र फौजदारी अपराध सम्बन्धमा विभिन्न प्रकरण र अध्यायमा प्रशस्त उल्लेख गरिएको छ,

१० अनु. तिलकप्रसाद लुईटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६८।

(ज) कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सिद्धान्त, नियम, व्यवहार, प्रणाली आदि विषयमा विस्तृत उल्लेख छ। ती सबै विषयमा यहाँ उल्लेख गर्न सम्भव छैन, तथापि केही उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ,

दण्ड नीति र दण्डका सिद्धान्त

- (क) कठोर दण्ड दिनाले निष्ठुर शासकबाट जनता दिक्क हुन्छन्, कम दण्ड दिनाले राजाको अवहेलना गर्न थाल्दछन्, तसर्थ समुचित र सन्तुलित दण्ड व्यवस्था गर्नपर्छ, (१.३.४)
- (ख) जसले जस्तो र जत्रो अपराध गरेको छ उसलाई सोहीअनुसार दण्ड दिनुपर्छ, (२३.७.६)
- (ग) सबैतिर पहिलो पटक अपराध गर्दा पहिले तोके जति दण्ड दिइन्छ, दोस्रो पटक त्यसको दोब्बर तेस्रो पटक तीनगुना र चौथो पटक चारगुना वा उपयुक्त सजाय दिनुपर्छ, (४३.२७.१३)
- (घ) अपराधको सूचना नदिने व्यक्तिलाई अपराध अनुसारको दण्ड दिनुपर्छ, (५५.३६.२६)
- (ङ) न्यायाधीशले न्यायालयमा कुनै अभियोग लगाउने व्यक्ति वा अभियुक्तलाई डर त्रास देखाए, घच्याटे, बाहिर निकाले वा घुस मार्गे प्रथम साहस दण्ड गर्नुपर्छ, गालीगलौज गरेमा अरुलाई हुने सजायको दुगुना सजाय हुन्छ, (८४.९.११)
- (च) न्यायाधीशले काम कारवाही गर्दा पक्ष लिए, लापरवाही गरे सजाय गर्नपर्छ र घटना दोहोरिए पदच्युत पनि गर्नपर्छ, (८४.९.७२)
- (छ) दण्ड दिँदा उसले गरेको अपराध, अपराध गर्नाका कारण, अपराधीको अवस्था, अपराधका कारण वर्तमान र भविष्यमा पर्ने प्रभाव, अपराध भएको ठाउँ, समय र परिस्थिति राम्ररी विचार गरी दिनुपर्छ, त्यसपछि मात्र न्याय हुने गरी प्रथम,मध्यम उत्तम साहस वा उपयुक्त दण्ड सुनाउनुपर्छ, (८५.१०.१५)
- (ज) दण्ड नदिनु पर्नेलाई दण्डित गरेमा राजालाई जनताले तीस गुना दण्ड दिनुपर्छ, (८८.१३.२६)

उपभोक्ता हित

- (क) बेचेको वस्तु दिन नखोजेमा बाह्र पण दण्ड गर्नपर्छ। तर दोष, उपनिपात र वस्तु दिन नखोजे निर्दोष हुन्छ, वस्तु कमसल हुनु दोष हो, राज्यको हस्तक्षेप वा चोरी वा पानीले सामान बिग्रनु उपपात हो, वस्तु गुणस्तरहीन हुनु र बेहद दुख दिने हुनु अविषय हो, (७१.१५.१,२)
- (ख) छिट्टै नासिने वस्तुको किनबेच अर्कालाई बेचन नपाउने शर्तमा गर्नपर्छ, अन्यथा चौबीस पण वा बेचिएको वस्तु दशांश दण्ड हुन्छ, (७१.१५.४)
- (ग) रोगव्याधिले सताइएको पशु राम्रो स्वास्थ्य भएको भनी ढाँटी बिक्री गरे बाह्र पण दण्ड हुन्छ, (७१.१५.९)
- (घ) लिने दिने वा किनबेच गर्ने अवस्थामा कसैले कुनै खालको हानि व्यहोर्न नपर्ने गरी सभासद्ले किनबेचसम्बन्धी नियम र शर्तहरू बनाउनुपर्छ, (७१.१५.११)

संवाहक

- (ड) नापतौलका साधन ढक तराजु र अन्य वस्तुको निरीक्षण गर्नपर्छ । नापतौलमा सानोतिनो फरक परेकोमा केही हुँदैन, खास मात्रा भन्दा बढी फरक परेकोमा परेको खास पण र सोभन्दा बढीमा कसूरअनुसार दण्डको व्यवस्था गर्नपर्छ, (७७.२.२(७))
- (च) नक्कली वस्तुलाई सक्कली भनेर, विदेशी वस्तुलाई स्वदेशी भनेर, असल मालको खोलमा कमसल माल राखेर बेच्नेलाई कसूरको मात्राअनुसार दण्ड लगाउनु पर्छ, (७७.२.९)
- (छ) बेच्नुपर्ने माल रोकेर राख्ने र अनुचित भाउमा बेच्ने वा किन्ने व्यापारीहरूलाई एक हजार पण दण्ड लगाउनुपर्छ, (७७.२.११)
- (ज) विभिन्न वस्तुमा कमसल वस्तु मिसावट गरी बेच्नेलाई बाह्र पण दण्ड लगाउनुपर्छ, (७७.२.१३)
- (झ) व्यापारीहरूले प्रत्येक दिन प्राप्त गरेको नाफाको अभिलेख बजार अधिकृतले राख्नुपर्छ । व्यापारीले बजार अधिकृतलाई जानकारी नगराई जम्मा पारेको अनधिकृत वस्तु बजार अधिकृतले नियन्त्रणमा लिन सक्छ, त्यस्तो नियन्त्रणमा लिइएको वस्तु बजार अध्यक्षले सर्वसाधारणले सजिलो गर्ने गरी बेच्ने व्यवस्था गर्नपर्छ, (७७.२.१४)
- (ञ) व्यापारीले बेच्नका लागि तोकिएको स्वदेशी वस्तुबाट पाँच प्रतिशतसम्म र त्यसो विदेशी वस्तुबाट दश प्रतिशतसम्म लाभ वा नाफा लिन पाउँछ । यसभन्दा बढी नाफा लिए दुई सय पण दण्ड लाग्छ, धेरै नाफा लिए धेरै दण्ड लाग्छ, (७७.२.१५)
- (ट) बजार प्रमुखले फरक देश, समयमा उत्पादन भएका वस्तुको मूल्य, उत्पादनको समय, ज्याला, ब्याज, भाडा र त्यसमाथि अन्य खर्चहरू पनि हिसाब गरेर मात्रै बिक्रे गरी मूल्य तोक्नुपर्छ, (७७.३.१८)

महिलासम्बन्धी

- (क) ऊनी, बोक्रा, कपास, भुवा, सनपाट आदि काल्ने र बाट्ने काममा विभिन्न महिलाहरूलाई लगाउनुपर्छ, (३९.२३.२)
- (ख) अर्काको आश्रयमा रहेका, पति विदेश गएका, विधवा, अपांग, अविवाहित र आत्मनिर्भर हुन खोज्ने महिलालाई धागो पठाएर सूत्राध्यक्षले राम्रो व्यवहार गर्दै बुन्न लगाउनुपर्छ, (३९.२३.८)
- (ग) प्रसूती व्यथा लागेकी महिलालाई पक्राउ गर्न हुँदैन, (५५.३६.१३)
- (घ) दोषी प्रमाणित भएपछि मात्र दण्ड दिनुपर्छ, गर्भवती स्त्री र महिना दिनभित्रकी सुत्केरीलाई शारीरिक दण्ड दिनु हुँदैन । महिलालाई विभिन्न कसूरमा पुरुषहरूलाई हुने सजायको आधा दण्ड मात्र दिनुपर्छ, अर्थात् स्त्रीलाई खास कसूरमा वाकदंड (मुखले मात्र) दिनुपर्छ, (८३.८.९)
- (ड) हिकार गर्भपतन गराइदिनेलाई उत्तम साहस, औषधीले गर्भपतन गराउनेलाई मध्यम साहस र कठिन काम गराएर गर्भपतन गराउनेलाई प्रथम साहस दण्ड लाग्छ, (८६.११.३)
- (च) बलपूर्वक स्त्रीको हत्या गर्नेलाई, स्त्रीको अपहरण गर्नेलाई, अंगभंग गर्नेलाई, डरत्रास देखाएर हत्या गर्नेलाई कठोरतम् दण्ड (सूली) हुन्छ, (८६.११.४)

(छ) कन्यागमन गर्नेलाई कसूरअनुसार दण्ड हुन्छ, (८७.१२.१(२१))

श्रमिक हक

(क) ज्याला लिएर काम नगर्न र बिनाकारण काम रोक्नु दण्डनीय हुन्छ, (७०.१४.१)

(ख) काम गर्न नसक्दा, कठिनाई पर्दा, रोग लाग्दा र आपद आई लाग्दा छुट्टी पाइन्छ, वा आफ्नो सट्टा अर्कोलाई खटाउन सकिन्छ, (७०.१४.२)

(ग) श्रमिक काममा हाजिर भएपछि कुनै काम गर्न पाएन भने पनि उसले काम गरेको मानिन्छ, भनी अरु आचार्य मान्दछन्। तर, आचार्य कौटिल्यको मतअनुसार काम गरेको ज्याला दिनु पर्छ। त्यसै बसेको होइन, साथै मालिकले अलिकति मात्रै काम गराएर अरु काम गराएन भने पनि सबै काम गरेको मान्नु पर्छ। लाए अह्नाएअनुसार ठीक ठाउँ र समयमा काम नगरेमा वा मन लागी काम गरेमा त्यसलाई काम नगरेको नै मान्नु पर्छ। लाए अह्नाएभन्दा बढी काम आफै गरेमा त्यसलाई व्यर्थ श्रम भनिन्छ, (७०.१४.४,५)

(घ) कलकारखाना वा समूह (संघभृता) मा काम गर्नेलाई पनि यहि नियम लागू हुन्छ। उचित किसिमले काम नगरेमा सात दिनसम्मको ज्याला रोक्न सकिन्छ। ज्याला रोकेर उसलाई काम सपार्ने मौका दिनुपर्छ र उसले गर्ने काम सिपालुलाई जिम्मा लगाउन सकिन्छ। पुरानो श्रमिकले काम सिकेपछि सट्टामा काम गरेको सिपालुलाई उचित पारिश्रमिक दिनुपर्छ। कामदारले मालिकलाई नसोधी कुनै वस्तु विगान र लिइजान हुँदैन, (७०.१४.६)

(ङ) सामूहिक रूपमा मिलेर काम गर्ने कामदारले पहिले नै निश्चित भएको ज्याला समानताका आधारमा बाँडेर लिनुपर्छ, (७०.१४.७)

वातावरण

(क) बाटोमा फोहर पार्नेलाई एक पणको आठ भाग, बाटोमा अवरोध गर्नेलाई एक पणको चार भाग तथा राजमार्गमा फोहर पार्ने र रोक्नेलाई यसको दुगुना दण्ड लगाउनुपर्छ, (५५.३६.१५)

(ख) पवित्र र तीर्थस्थलमा फोहर गर्नेलाई दुई पण, जलाशयमा फोहर गर्नेलाई तीन पण, देवालयमा फोहर गर्नेलाई चार पण, खजाना भण्डार आदिमा फोहर गर्नेलाई पाँच पण दण्ड लगाउनुपर्छ, (५५.३६.१६)

(ग) विरामी र डरका कारण सार्वजनिक ठाउँमा मलमुत्र त्यागेको भए दण्ड हुँदैन, (५५.३६.१७)

(घ) साना जनावर मारी बाटोघाटो, नगर वरिपरि फ्याँक्नेलाई तीन पण, ठूला जनावर मारी फ्याँक्नेलाई छ पण र मानिसको लास त्यसरी फ्याँक्नेलाई पचास पण दण्ड लाग्छ, (५५.३६.१८)

कैदबाट मुक्त गर्ने

(क) कारागारमा परेका वृद्ध, बालक, विरामी र अनाठारुलाई विभिन्न उत्सवमा छोडी दिनुपर्छ। कसैको परिवन्धमा परेर कुनै धार्मिक व्यक्तिलाई कैदमा राखेको भए तिनलाई र भविष्यमा अपराध नगर्ने प्रतिज्ञा गर्ने कैदीलाई पनि अपराधका बदलामा धरौटी लिएर कारामुक्त गर्नपर्छ, (५५.३६.२८)

संवाहक

- (ख) दैनिक वा पाँचौ दिनमा धन लिएर, शारीरिक दण्ड दिएर वा काममा खटाएर कतिपय कैदीहरूलाई छोडिदिने नियम बनाउने नियम बनाउनुपर्छ । यी तीन दण्डमध्ये जुन दण्ड कैदीले सजिलै खेपन सक्छ उसलाई उही दण्ड गर्नपर्छ, (५५.३६.२९)
- (ग) नयाँ देश जित्दा, राज्याभिषेक हुँदा र राजपुत्रको जन्मोत्सव मनाउदा कैदीहरूलाई छोडी दिनुपर्छ, (५५.३६.३०)

सम्बद्ध अन्य सामग्री

- (१) आर्यदर्शन: डा. गोविन्दशरण उपाध्याय विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ, २०६६ ।
- (२) पूर्वीय सोच र स्रोत: डिल्लीराम गौतम, काठमाडौँ स्कूल अफ ल, २०६६ ।
- (३) मार्क्सवाद और रामराज्य: श्रीस्वामीजी करपात्रीजी महाराज, गीताप्रेस, गोरखपुर, आ.सं. २०७० (वि.सं.) ।
- (४) वेदमा के छ ? : डा.स्वामी प्रपन्नाचार्य, साभा प्रकाशन, ललितपुर, पाँ.सं., २०५७ ।
- (५) वैदिक धर्मशास्त्र र सम्पतिमा महिलाको अधिकार: आमोदवर्धन कौण्डीन्त्यायन, साभा प्रकाशन, ललितपुर, २०६३ ।
- (६) वैदिक हिन्दू धर्मसंस्कृति: आमोदवर्धन कौण्डीन्त्यायन समेत स्वाद्वयायशाला, काठमाडौँ, २०६५ ।
- (७) सत्यार्थ प्रकाश: महर्षि दयानन्द सरस्वती विजयकुमार गोविन्दराम हासानंद दिल्ली, २०१४ ।
- (८) संस्कृत हिन्दी कोश: वामन शिवराम आप्टे मोतिलाल बनारसीदास दिल्ली, २०१२ ।
- (९) हिन्दू राज्यशास्त्र: अम्बिकाप्रसाद बाजपेयी, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, ते.सं. २००६ ।

मौलिक हकका रूपमा अपराध पीडितको हकः विश्लेषण

- संजीवराज रेग्मी

सार संक्षेप

अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई फौजदारी न्याय प्रक्रियाको हरेक चरणमा सहभागी गराउने तथा कारवाहीका हरेक चरणको जानकारी दिने विषय फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण आधार मानिन्छ । नेपालको कानूनले फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण कडीका रूपमा रहेका पीडितलाई आफू पीडित भएको अपराधका सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान, सो अपराधमा संलग्न अभियुक्त विरुद्ध गरिने अभियोजन र अदालती कारवाहीका बारेमा पर्याप्त जानकारी पाउने र त्यस्ता कारवाहीमा निजहरूको सहभागिता र भूमिकालाई महत्त्व नदिएको र केवल अपराधसम्बन्धी मुद्दाको साक्षी मात्र मानेको सन्दर्भमा वर्तमान संविधानले मौलिक हकको रूपमा अपराध पीडितको हकलाई प्रत्याभूत गर्न आफैँमा महत्वपूर्ण र उल्लेखनीय कदम मान्न सकिन्छ ।

संविधानले मौलिक हकको रूपमा अपराध पीडितको हकको प्रत्याभूति गर्दैमा त्यसको कार्यान्वयन स्वतः हुने होइन । यसका लागि अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचलाई सहज र सरल बनाउने कानूनको निर्माण र त्यसको कार्यान्वयन आवश्यक हुन्छ । यस्तो पीडित मैत्री कानूनको निर्माणमा अपराध पीडितको हक अधिकार र संरक्षणको सम्बन्धमा व्यवस्थित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, पीडितका अधिकार सम्बन्धमा गरिएका अभ्यास र सर्वोच्च अदालतका न्यायिक दृष्टिकोणहरू महत्वपूर्ण आधार बन्न सक्ने देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश :

संविधानसभाले जारी गरेको नेपालको संविधानले पहिलो पटक मौलिक हकको रूपमा अपराध पीडितको हकको प्रत्याभूति गर्दै अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा न्यायिक कारवाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुने तथा कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।^१ संविधानले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितको हक मौलिक हकको रूपमा महत्वपूर्ण रहे पनि यसको प्रचलनका लागि अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाही गर्ने निकाय वा अधिकारीको भूमिका भन्ने महत्वपूर्ण रहन्छ । नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा फौजदारी अपराधको अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी मूलतः नेपाल प्रहरीमा रहेको छ । यसका अलावा अन्य कतिपय निकाय वा अधिकारी पनि अपराधको अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवार निकायअन्तर्गत

१ नेपालको संविधान (२०७२)को धारा २९ ।

रहेका छन् । अभियोजनको जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्ता र मातहत सरकारी वकीलमा निहित रहेको छ भने न्यायिक निरूपणको अधिकार अदालत वा न्यायिक निकायमा रहेको छ । यसैगरी मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्ने गराउने संवैधानिक जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा रहेको सन्दर्भमा अपराध पीडितको न्याय पाउने हकमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले समेत प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितको हकको प्रचलन र कार्यान्वयन गर्ने दायित्व अपराधको अनुसन्धान गर्ने अधिकारी, अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलमा अझ बढी रहने देखिन्छ । किनकि अपराध पीडितलाई अनुसन्धान र अभियोजनको अवस्थाको बारेमा सूचना र जानकारी दिनसक्ने निकाय प्रहरी र सरकारी वकील हुन् । यसका अलावा यो हकको कार्यान्वयनका लागि राज्यले अलग कानूनको निर्माण गर्नपर्ने आवश्यकता पनि रहन्छ । यही सन्दर्भमा अपराध पीडितको हकको सैद्धान्तिक आधार र यसको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा प्रस्तुत लेखमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. अपराध पीडितको हकको प्रत्याभूतिको सैद्धान्तिक आधार

फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रमुख उद्देश्य अपराध गर्ने व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारित गरेको प्रक्रियाको अबलम्बन गरी कानूनले निर्धारण गरेबमोजिम सजाय दिलाउनु र त्यस्तो अपराधबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई न्याय प्रदान गर्नु हो । पीडितको न्याय पाउने हकभित्र अभियुक्तलाई सजाय दिलाउनु मात्र नभई सो अपराधको अनुसन्धान कारवाहीको हरेक चरणको जानकारी वा सूचना पाउने तथा अपराधबाट भएको हानि नोक्सानी वा क्षतिबाट क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापना पाउने विषयसमेत समावेश हुन्छ । अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई फौजदारी न्याय प्रक्रियाको हरेक चरणमा सहभागी गराउने तथा कारवाहीका हरेक चरणको जानकारी दिने विषय फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण आधार मानिन्छ । अपराध पीडितले दिने अपराधसम्बन्धी सूचनाबाट नै अपराधको अनुसन्धानमा सम्बन्धित अधिकारीलाई अनुसन्धान गर्न र प्रमाण सङ्कलन गर्न मद्दत पुग्दछ । साथै अपराध पीडितको सहयोग, समन्वय र सहभागिताले प्रत्येक अपराधको अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन सक्दछ । यसका अलावा अपराध पीडितको सहयोगबाट अदालती कारवाही पनि प्रभावकारी बन्न सक्छ । यथार्थमा अपराध पीडितलाई बादी पक्षको साक्षीको भूमिकामा बाहेक नेपाल कानूनले पीडितका अधिकारलाई सम्बोधन गर्न सकेको थिएन । मुद्दाको अनुसन्धान कारवाही तथा अभियोजन गर्ने निर्णय भएकोमा पनि अपराध पीडितलाई जानकारी दिनेसम्म कानूनी व्यवस्था हुन सकेको थिएन । अपराध पीडितलाई अपराध सूचकको रूपमा मात्र नभई अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनका चरणमा सहभागी गराउने, कारवाहीको जानकारी दिने तथा अपराधबाट भएको क्षतिको पूर्ति गर्नपर्दछ भन्ने पीडितशास्त्रीय मान्यताको विकासले अपराध पीडितको हकको बारेमा कानूनी व्यवस्थाको प्रादुर्भाव हुन सकेको हो । नेपालको कानूनले फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण कडीका रूपमा रहेका पीडितलाई आफू पीडित भएको अपराधका सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान, सो अपराधमा संलग्न अभियुक्तविरुद्ध गरिने अभियोजन र अदालती कारवाहीका बारेमा पर्याप्त जानकारी पाउने र त्यस्ता कारवाहीमा निजहरूको सहभागिता र भूमिकालाई महत्व नदिएको र केवल अपराधसम्बन्धी मुद्दाको साक्षी मात्र मानेको सन्दर्भमा वर्तमान संविधानले मौलिक हकको रूपमा अपराध पीडितको हकलाई प्रत्याभूत गर्न आफैँमा महत्वपूर्ण र उल्लेखनीय कदम मान्न सकिन्छ ।

अपराध पीडितको न्यायमा सरल पहुँच सुनिश्चित गर्न र फौजदारी कारवाहीमा पीडितको सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकिनेमा नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली प्रभावकारी बन्न सक्ने कुरालाई दृष्टिगत गरी यो व्यवस्था पीडितको न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता, पीडितको संरक्षण र पुनःस्थापना गर्ने दिशामा एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धि मान्न सकिन्छ। यद्यपि संविधानले मौलिक हकको रूपमा अपराध पीडितको हकलाई प्रत्याभूत गरे पनि यो हकको प्रचलनका लागि राज्यले कानूनको निर्माण गर्नपर्ने आवश्यकता रहेको छ। संवैधानिक व्यवस्थाअन्तर्गत यस्तो कानून संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्षभित्र निर्माण गर्नपर्ने अनिवार्यता रहेको छ।^२ अपराध पीडितको हकको रूपमा रहेको मौलिक हकको प्रचलन गराउन निर्माण गरिनुपर्ने यस्तो कानूनले स्वाभाविक रूपमा अपराध पीडितको परिभाषा, अपराध पीडितलाई अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनसम्बन्धी कारवाहीको जानकारी दिने विधि र प्रक्रिया, क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने विधि तथा पुनर्स्थापनाका आधार र प्रक्रिया जस्ता विषय व्यवस्थित गर्नपर्ने हुन्छ। यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विकसित मान्यताहरू, अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजका प्रावधानहरू, यससम्बन्धी अन्य देशको अभ्यास तथा न्यायिक दृष्टिकोणहरू सान्दर्भिक र सहयोगी बन्न सक्दछन्।

३. अपराध पीडितका अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

३.१ संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले अपराध पीडितको हकको बारेमा र यसको संरक्षणको सम्बन्धमा घोषणा गरेको देखिँदैन। यस घोषणापत्रले हरेक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुने, भेदभावरहित व्यवहार पाउने, शारीरिक यातना, क्षति तथा अमानवीय व्यवहार वा सजाय नगरिने, हक अधिकारको उल्लङ्घनमा सक्षम निकायबाट निष्पक्ष सुनुवाई र प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुने जस्ता व्यवस्थाहरू घोषणा गरेको छ।^३ यस्ता अधिकारहरू अभियुक्तलाई मात्र नभएर पीडितलाई पनि स्वतः प्राप्त हुन्छन्। अपराध वा अन्य अपराधजन्य कार्यबाट पीडित भएकाहरूलाई स्वच्छ र प्रभावकारी न्याय र उपचार पाउने, अमानवीय, अपमानजनक किसिमको यातना वा व्यवहार नहुने व्यवस्था पीडितको हकमा पनि लागू हुन्छ। यसबाट पीडितले राज्यका निकाय वा पदाधिकारीबाट सम्मानीत व्यवहार पाउने हक प्राप्त हुने देखिन्छ। तर, यस घोषणापत्रले पीडितलाई क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना, न्यायमा पहुँच र सहभागिता जस्ता अधिकारको घोषणा गरेको भने पाइँदैन।

३.२. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६

यसले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अधिकार हुने र कानूनद्वारा यसको संरक्षण गरिने, प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ।^४ यसै गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सबै ठाउँमा कानूनको अगाडि समानता र व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार रहन्छ।^५ प्रत्येक

२ नेपालको संविधान(२०७२)को धारा ४७।

३ संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ३, ४, ५, ७, ८।

४ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ६ र ९।

५ ऐजन्, धारा १६।

व्यक्तिलाई आफ्नो अधिकारको उल्लङ्घन भएकोमा कानून प्रणालीबाट व्यवस्थित न्यायिक उपचार पाउने हक रहन्छ।^६ यसअन्तर्गत अपराधबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई पनि अन्य व्यक्तिसरह समान नागरिक अधिकार प्राप्त हुनाका साथै अपराधबाट भएको क्षति, न्याय र उपचार पाउने हक प्राप्त हुन्छ। सम्मान, ख्याती, गोपनीयता, न्यायमा पहुँच जस्ता अधिकारहरू पनि यस अनुबन्धका उल्लिखित व्यवस्थाका आधारमा अपराध पीडितलाई प्राप्त हुने देखिन्छ।

३.३ संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तरदेशीय संगठित अपराधसम्बन्धी महासन्धि, २०००

यस महासन्धिले अपराध पीडितको संरक्षण र सहयोग सम्बन्धमा पक्ष राष्ट्रहरूले उचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने दायित्व प्रदान गरेको छ। यस महासन्धिले सूचीकृत गरेका अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण र सहायताका लागि खासगरी प्रतिशोध, प्रभाव र धम्कीको अवस्थाका पीडितहरूको सुरक्षा र संरक्षणका लागि उचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी अपराध पीडितलाई पक्ष राष्ट्रहरूले क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाको व्यवस्थाको लागि उचित कार्यविधिको निर्माण र स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो कार्यविधिको व्यवस्था गर्दा फौजदारी कारवाही वा चरणहरूमा अभियुक्तको अधिकारप्रति पूर्वाग्रही (Prejudicial) नहुने गरी गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपाल यो महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको सन्दर्भमा पनि यस महासन्धिको दायित्वबाट अलग हुन सक्दैन।

३.४. बालबालिका बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लील चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकार महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल, २००२

यस प्रोटोकलले बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणलाई निषेध गरेको र त्यस्तो अपराधको फौजदारी कारवाहीका सम्पूर्ण चरणमा अपराधबाट पीडित भएका बालबालिका र महिला पीडितको संरक्षण गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।^७

- पीडितलाई उनीहरूको अधिकार, भूमिका तथा कारवाहीको क्षेत्र, समय र प्रगतिका बारेमा तथा उनीहरूको मुद्दाका छिनोफानोको बारेमा जानकारी दिने,
- सम्पूर्ण कानूनी प्रक्रियामा पीडितहरूलाई उपयुक्त सहयोगी सेवाहरू उपलब्ध गराउने,
- पीडितको गोपनीयता र पहिचानलाई उपयुक्तता अनुसार संरक्षण गर्ने,
- डर, त्रास वा प्रतिकारबाट पीडित र उनीहरूका परिवार एवं साक्षीहरूलाई सुरक्षा दिने व्यवस्था गर्ने,
- पीडित बालबालिकासँग सम्बन्धित मुद्दा फैसला गर्दा वा क्षतिपूर्ति दिलाउने आदेश कार्यान्वयन गर्दा अनावश्यक ढिलासुस्ती हुन नदिने र
- पीडितको संरक्षण र पुनःस्थापना कार्यमा संलग्न व्यक्ति र संस्थाहरूको सुरक्षा र एकता संरक्षण गर्ने,

६ ऐजन्, धारा २ र ३ (ख)।

७ बालबालिका बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लील चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकार महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल २००२ को धारा ८।

३.५. महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सोविरुद्ध संघर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि, २००२

महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्न र त्यस्तो कामबाट पीडित भएकाहरूलाई सहयोग गर्ने, निजहरूको पुनर्स्थापना गर्ने तथा फिर्ता गर्ने काममा सहयोग सुदृढ गर्न उद्देश्य रहेको यस महासन्धिले पीडित बालबालिका र महिलालाई निम्न अधिकार सदस्य राज्यका अधिकारीहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छः-

- कसूरको पुर्पक्ष गर्दा पीडितको गोप्यता कायम गर्ने र उपयुक्त परामर्श र कानूनी सहायता हुने सुनिश्चितता गर्ने,
- पीडितहरूलाई आफ्नो उत्पत्तिको देशमा फिर्ता गर्ने तरीका तय गर्ने,
- पीडितलाई आफ्नो देशमा फिर्ता गर्ने काम नभएसम्म उनीहरूको उपचार र पालनपोषणको व्यवस्था गर्ने,
- पीडितलाई कानूनी सल्लाह र स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध गराउने,
- पुनःस्थापनाको लागि संरक्षणगृह वा आश्रमस्थल खडा गर्ने र
- परामर्श, रोजगारी, तालिम तथा हेरचाह र सुविधाका लागि उपयुक्त बन्दोबस्ती गर्ने र सोका लागि गैरसरकारी संस्थासँग सहयोग लिन सक्ने ।

३.६. अपराधबाट पीडितको न्यायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय आधारभूत सिद्धान्त, १९८५

पीडितको न्यायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय आधारभूत सिद्धान्त, १९८५ अपराध पीडित संरक्षणको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो । यस सिद्धान्तले व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा शारीरिक मानसिक, भावनात्मक र आर्थिक क्षति व्यहोरेको व्यक्ति वा मौलिक हक अधिकारमा व्यापक क्षति भएको व्यक्ति तथा राज्यमा लागू भएको फौजदारी कानूनले गर्न भनेको काम नगरेर वा नगर्न भनेको काम गरेर वा शक्तिको दुरुपयोग गरेर उनीहरूको अधिकारको व्यापक उल्लङ्घन भएको व्यक्ति र पीडक चिनिएको, पक्राउ परेको, अभियोजन गरिएको वा दोषी ठहर भएको अथवा नभए पनि तथा पीडित र पीडकबीच पारिवारिक सम्बन्ध भएपनि वा नभए पनि त्यस्ता व्यक्तिलाई आधारभूत सिद्धान्तअन्तर्गत पीडित मानिएको छ । सन्दर्भअनुसार पीडित शब्दले प्रत्यक्षतः पीडित भएका व्यक्तिको परिवार, आश्रित व्यक्ति तथा पीडितलाई दुःख पीडाबाट जोगाउने वा सहयोग गर्ने क्रममा पीडा वा नोक्सानी व्यहोरेको व्यक्तिलाई अपराध पीडितको रूपमा परिभाषित गरेको छ ।^५

अपराधबाट मानसिक, शारीरिक र भौतिक क्षति पुगेको व्यक्ति र अपराधबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा असर पुगेको व्यक्ति वा क्षति व्यहोरेको व्यक्ति अपराध पीडित हुने देखिन्छ । अपराधिक कार्यबाट पीडित हुँदा व्यक्तिको जीउ, ज्यान, स्वतन्त्रता, ख्याति, सम्मानमा क्षति पुग्नुका साथै कतिपय अपराधबाट

५ अख्तियारको दुरुपयोग र अपराध पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ को अनुच्छेद १ ।

व्यक्तिको सम्पत्ति, मानवीय मर्यादा, प्रतिष्ठा र अस्मितामा आघात पुग्दछ। अपराधको प्रकृतिअनुसार पीडा र क्षतिको स्वरूप पनि फरक फरक हुन सक्दछ। मानव बेचबिखन र यौनजन्य अपराधको कारणबाट खासगरी महिला र बालबालिकाको मानवीय मर्यादा, प्रतिष्ठा र अस्मितामा गम्भीर असर पुग्दछ भने जीउ ज्यानसम्बन्धी अपराधबाट व्यक्तिको जीउ, शरीर, क्षमता, मानसिकता समेतमा गम्भीर असर पुग्दछ। यस घोषणापत्रले मूलभूत रूपमा पीडितका अधिकारहरूको बारेमा निम्न अधिकारको संरक्षण हुनपर्ने मान्यता राखेको छः-^९

१. न्यायमा पहुँच र स्वच्छ व्यवहारको अधिकार

व्यक्ति तथा नागरिकहरूमा आफ्ना कानूनी समस्याहरूको समाधानको लागि न्यायिक निकायहरूको उपयोग गर्न सक्ने सक्षमता न्यायमा पहुँच हो। नागरिकले जुनसुकै जात, जाति, संस्कृति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, उत्पत्ति, भाषा र वैचारिक आस्था भए पनि बिना कुनै विभेद न्याय प्राप्तिको लागि सम्बन्धित न्यायिक निकाय समक्ष पुग्न सक्ने परिस्थितिको निर्माण गरिदिनु न्यायमा पहुँचका लागि पूर्वशर्त नै हो।^{१०} सामान्यतया न्यायमा पहुँचअन्तर्गत उपयुक्त कानूनी व्यवस्था, कानूनको ज्ञान तथा चेतना, कानूनी परामर्श र प्रतिनिधित्व, न्यायिक संस्थामाथिको पहुँच, स्वच्छ कार्यविधि तथा न्यायिक उपचार पर्दछन्। किनकि यी प्रत्येक तत्वहरूले आफ्ना अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनविरुद्ध प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्न सक्ने वा नसक्ने भन्ने कुरा निर्धारित गर्दछन्। यी तत्वहरूको यथोचित उपस्थिति नभएमा न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना नभएको मानिन्छ।^{११}

पीडितले आदरभावपूर्वकको व्यवहार पाउने, भोगेको क्षति सम्बन्धमा न्यायको संयन्त्र र पुनउद्धारको पहुँच पाउने, छिटो छरितो, स्वच्छ, कम खर्चिलो र सुलभ औपचारिक र अनौपचारिक प्रक्रियाको माध्यमबाट न्याय पाउने, प्रशासनिक र न्यायिक संयन्त्रको माध्यमबाट उपचार प्राप्त गर्न पाउने अधिकारबारे सूचित गर्नुपर्ने, फौजदारी कारवाहीको क्रममा उनीहरूको भूमिका, क्षेत्र, कारवाहीको समय, प्रगति र मुद्दाको स्वरूप वा प्रकृतिबारे जानकारी पाउने, सम्बद्ध फौजदारी न्याय प्रणालीअनुरूप र अभियुक्तहरूप्रति पूर्वाग्रह नराखी पीडितको व्यक्तिगत हितमा असर परेको विषयमा तिनीहरूको सरोकार र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न पाउने, कानूनी प्रक्रियाको अवधिभर उचित सहायता पाउने, पीडितको गोपनीयताको संरक्षण गर्ने, धाक धम्की प्रतिशोधबाट परिवार र साक्षीहरूको सुरक्षा पाउने जस्ता विषयवस्तु पीडितको न्यायमा पहुँचअन्तर्गत पर्ने विषय हुन्। संविधानले परिकल्पना गरेको पीडितको हकको प्रचलनका लागि कानूनको निर्माण गर्दा यी कुराहरू सान्दर्भिक रहन्छन्।

२. पुनःस्थापकीय अधिकार

यसअन्तर्गत अपराधबाट क्षति भएको, गुमेको, हानि पुगेको सम्पत्तिको मूल्य पाउने, क्षति भएको अधिकारको पुनर्वहाली, वातावरणीय नोक्सानी भएको अवस्थामा त्यसको पुनर्स्थापना, पुर्वाधारको

९ Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985.

१० राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, हिसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच : एक सक्षिप्त अध्ययन, २०७०, पृ. ६।

११ ऐजन्।

पुनः निर्माण जस्ता अधिकारअन्तर्गत पर्दछन्। मूलत अपराधबाट पीडितको क्षति भएको अधिकारको पुनर्स्थापनामा पुनर्स्थापकीय अधिकारले जोड दिन्छ।

३. क्षतिपूर्तिको अधिकार

यस सिद्धान्तअनुसार पीडितले मूलभूतरूपमा अपराध गर्ने पीडकबाट नै क्षतिपूर्ति पाउनुपर्छ। यदि त्यो नहुने भएमा राज्यबाट क्षतिपूर्ति पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। खासगरी गम्भीर अपराधको परिणामस्वरूप ठूलो शारीरिक चोटपटक वा शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्यमा क्षति व्यहोर्न परेको, पीडित र पीडित्तीकरणको परिणामस्वरूप मरेको वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अक्षम बनेका व्यक्तिका परिवारलाई राज्यले क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ भन्ने यस सिद्धान्तको मान्यता हो। यसका लागि राष्ट्रिय कोषको स्थापना, विस्तार र सुदृढीकरण गरिनुपर्छ।

४. सहायताको अधिकार

पीडितलाई स्वास्थ्य उपचार, भौतिक सामाजिक र मनोवैज्ञानिक सहायताको अधिकार रहन्छ। तसर्थ; उक्त अधिकारको उपलब्धताबारे सूचित गर्नुपर्ने, सुलभ र स्वच्छ ढङ्गले त्यस्ता सेवा सहायता दिनुपर्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राखेको छ। न्यायिक कारवाहीका सबै चरणमा पीडित, उनीहरूका संरक्षक, वावुआमा लगायतका व्यक्तिहरूलाई आवश्यक सहयोग र सहायता प्रदान गर्नुपर्छ। अदालती कारवाहीको क्रममा बकपत्र गर्दा आवश्यक भए विशेषज्ञको र भाषाविज्ञको सेवा र सहयोग पनि उपलब्ध गराइनुपर्छ।

३.७ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९०

यस विधान अनुसार पीडित र साक्षीको संरक्षणका लागि अदालतले पीडित र साक्षीको सुरक्षा, सम्मान र गोपनीयता कायम गर्ने र यसका लागि पीडित वा साक्षीको उमेर, लिङ्ग स्वास्थ्य, अपराधको प्रकृति जस्ता सम्बन्ध तत्वहरूलाई सम्मान गर्नुपर्छ। यस्ता अपराध र अभियोगको क्रममा अभियोजनकर्ताले समेत यस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ। सार्वजनिक सुनुवाईको अपवाहको रूपमा अदालतले पीडित र साक्षीको संरक्षणका लागि मुद्दाको कुनै पनि कारवाहीका क्रममा बन्द इजलाश (Incamera Hearing) मा सुनुवाई गर्ने वा विद्युतीय र अन्य विशेष उपायको प्रयोगद्वारा प्रमाण प्रस्तुतीकरण गर्ने जस्ता उपायहरूलाई अनुमति दिन सक्छ। यस्तो प्रक्रिया वा कार्यविधिको प्रयोग यौन हिंसा वा बालबालिका पीडित वा साक्षी भएको मुद्दामा गरिन्छ।

४. नेपाल कानूनमा अपराध पीडितसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल कानूनमा अपराध पीडितलाई अपराधको सूचना दिने सूचक वा साक्षीको रूपमा मात्र राखिएको छ, केही कानूनमा मात्र अपराध पीडितको परिभाषा सो कानूनको प्रयोजनका लागि मात्र गरिएको पाइन्छ।^{१२}

१२ घरेलु हिंसा (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०६४ को दफा २ (छ) ले पीडकसँग घरेलु सम्बन्ध भई निजद्वारा गरिएको घरेलु हिंसाबाट पीडित भनी दावी गर्ने व्यक्तिलाई पीडित मानेको छ भने मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २ को खण्ड (ग) ले बेचिएको, ओसारपसर गरिएको वा वेश्यावृत्तिमा लगाइएको व्यक्ति पीडित हुने भनी परिभाषा गरेको छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले मानव बेचबिखनको अपराधबाट पीडितलाई र घरेलु हिंसा (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०६४ ले घरेलु हिंसाको अपराधबाट पीडितलाई मात्र सम्बोधन गरेको देखिन्छ। तर; सबै अपराधका पीडितको परिभाषालाई यसले सम्बोधन गर्न सक्ने अवस्था छैन। नेपालको संविधानले अपराध पीडितको हकको सम्बन्धमा अपराधको अनुसन्धान र मुद्दाको कारवाही बारेमा जानकारी पाउने तथा कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। पीडितको सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्यायका लागि कानूनको निर्माण आवश्यक पर्ने देखिन्छ भने अपराधको अनुसन्धान र न्यायिक कारवाहीको सूचना दिने कार्यका लागि अलग्गै ऐनको आवश्यकता भने अनिवार्य देखिँदैन। सम्बन्धित अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायले यसमा कार्यविधि बनाएर पनि यससम्बन्धी जानकारी पीडितलाई प्रदान गर्नसक्ने अवस्था छ। केही नेपाल कानूनमा अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति पाउने, कानून व्यवसायी राख्न पाउने लगायतका अधिकारहरू रहने व्यवस्था गरिएको छ। जस्तो:

१. मुलुकी ऐन जबर्जस्ती करणीको महलको १० क. नं. ले कसूरदारबाट पीडितलाई मनासिब क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस्तो क्षतिपूर्ति पीडकले तिर्न नसक्ने भएमा राज्यले दिनुपर्ने गरी अदालतले आदेश दिने व्यवस्था छ।
२. यातना तथा क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ६ ले यातनाबाट पीडित व्यक्तिलाई एकलाखसम्म क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था छ।
३. मुलुकी ऐन अपहरण तथा शरीर बन्धक लिनेको महलको १२ नं. ले अपहरणबाट पीडित व्यक्तिलाई प्रत्येक दिनको रू. ५०० का दरले पीडकबाट क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिएको छ।
४. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५३(६) ले कसैले अनैतिक पेशामा लगाएको कारण असर परेको बालबालिकालाई मनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।
५. सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६३ ले सवारी दुर्घटनाबाट मानिसको मृत्यु भएकोमा ५ लाख र घाइते भएकोमा औषधि उपचारको रकम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरेको छ।
६. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ ले कसूरदारलाई भएको जरीवानाको ५० प्रतिशत बराबरको रकम नघट्ने गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। क्षतिपूर्तिको रकम पीडकले दिन नसके पुनःस्थापना कोषबाट भराउने गरी अदालतले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ।
७. घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा १० मा पीडितलाई पीडकबाट मनासिब क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने र दफा ६क. मा पीडितले मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा अन्य कानून व्यवसायी राख्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ भने हालै जारी भएको बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ को दफा १२ मा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।
८. जातीय भेदभाव र छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ ले सो ऐनअन्तर्गतको अपराधमा कसूरदारबाट पीडितलाई पच्चीस हजार रूपैयाँदेखि एक लाख रूपैयाँसम्म क्षतिपूर्ति भराइदिन सक्ने

र क्षतिपूर्तिबाहेक कसूरदारले पीडितलाई कुनै हानि नोक्सानी पुऱ्याएको रहेछ भने सोको प्रकृतिको आधारमा उपचार खर्च वा थप हानि नोक्सानीको मनासिब रकम कसूरदारबाट पीडितलाई भराउने व्यवस्था रहेको छ ।

९. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ ले पीडितलाई भराउनु पर्ने क्षतिपूर्तिको दावी गरी सरकारी वकीलले अभियोग पत्रमा मागदाबी लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने दफा ३०क. मा अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता र अदालतले पीडित वा निजका वावुआमाको परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
१०. सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ मा सरकारी वादी मुद्दाको साक्षी (पीडितसमेत) लाई वकपत्र गर्न उपस्थित हुँदा राजपत्र अर्नकित प्रथम श्रेणीको कर्मचारीले पाएसरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता पाउने व्यवस्था रहेको छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐनको दफा २६(क) मा पीडित साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सरकारी वकील कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने दफा १० मा पीडितले मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा अन्य कानून व्यवसायी राख्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाहरू अपराध पीडितको न्यायमा पहुँचलाई सहज बनाउने तथा अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्राप्त हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले गरिएका व्यवस्थाहरू हुन् । तथापि यी व्यवस्थाहरू आफैँमा पर्याप्त छैनन् । वर्तमान संविधानले अनुसन्धान र मुद्दाको कारवाहीको जानकारी पाउनेलगायत पुनःस्थापनासमेतको हक हुने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा यो हकको कार्यान्वयनमा सम्बद्ध निकाय वा अधिकारीको ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ ।

५. अपराध पीडितको अधिकार र संरक्षण सम्बन्धमा न्यायिक दृष्टिकोण

अपराध पीडितको हक मौलिक हकको रूपमा वर्तमान संविधानले प्रत्याभूत गरेको हुँदा सो हकको प्रचलन लागि धारा १३३ र १४४ मा लेखिएबमोजिम उपचार पाउने हक हरेक अपराध पीडितलाई रहन्छ ।^{१३} यसका लागि सर्वोच्च अदालत तथा उच्च अदालतमा रिट क्षेत्राधिकारको माध्यमबाट उपचार माग गर्न सकिने र सर्वोच्च अदालत तथा उच्च अदालतहरूले उक्त हकको प्रचलनका लागि आदेश जारी गर्नसक्ने र सो हकको कार्यान्वयन हुनसक्ने अवस्था छ । संविधानमा मौलिक हकको रूपमा अपराध पीडितको हकलाई प्रत्याभूत गरिएपश्चात् यसको प्रचलनका लागि अदालतमा रिट निवेदन परी यो हकको प्रचलन गर्ने गराउने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भइसकेको अवस्था छैन । तथापि अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई अपराधको तहकिकात तथा न्यायिक कारवाहीका बारेमा जानकारी वा सूचना दिनुपर्ने लगायतका विषयमा अदालतले केही आदेशमार्फत न्यायिक निर्देश गरेको छ । त्यस्ता निर्देशहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१३ नेपालको संविधान(२०७२)को धारा ४७ ।

५.१. मुद्दाको अनुसन्धान बारेमा अपराधबाट पीडितलाई जानकारी दिने

अधिवक्ता सपना मल्ल प्रधान विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरीषद् सचिवालय समेत^{१४} भएको मुद्दामा अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई सो अपराधसम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धानको बारेमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले र अभियोजन बारेमा तथा अदालतबाट भएको निर्णयको बारेमा फैसलाको प्रतिलिपिसमेत राखी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयले अनिवार्य रूपमा जानकारी गराउनुपर्ने आदेश भएको छ। यसै मुद्दामा अदालतको फैसलाबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइदिने ठहर भएको रकमको लागि छुट्टै क्षतिपूर्ति कोष खडा गरी सो कोषका लागि आवश्यक रकमसमेत बजेटमा अनिवार्य रूपमा विनियोजन गर्ने र साथै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले समेत सक्रिय पहल गरी पीडितलाई सो क्षतिपूर्ति रकम भराई दिने व्यवस्था गर्नपर्ने हुन्छ भनिएको छ। फौजदारी मुद्दामा पीडित तथा सरकारी पक्षका साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्चबापत बजेटमा अनिवार्य रूपमा रकम विनियोजन गरी त्यस्ता पीडित तथा साक्षीहरूलाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमार्फत रकम उपलब्ध गराउने र अपराध पीडित वा उजूर गर्ने व्यक्तिले माग गरेको अवस्थामा सुरक्षाको लागि आवश्यक व्यवस्था गरी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमार्फत त्यस्तो व्यक्तिको सुरक्षा गर्ने गराउने व्यवस्था गर्नसमेत निर्देश गरेको छ। यस आदेशलाई हेर्दा पीडितको अपराधको अनुसन्धानबारे जानकारी पाउने अधिकार र सुरक्षा पाउने हकमा अदालत संवेदनशील रहेको देखाउँछ।

५.२. मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर घटनाको छानबीन गरी कारवाही गर्नुपर्ने

सङ्क्रमणकालीन न्यायअन्तर्गत सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकारका गम्भीर घटनाको अनुसन्धान गरी अभियोजन गर्न र पीडितलाई राहत र क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गरेको पाइन्छ।^{१५} यसैगरी पीडितको सहमति र सुनुवाई बिना कुनै पनि फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिन नपाइने, फौजदारी मुद्दा फिर्ताको कारवाही वा सुनुवाईमा पीडितको सहभागिता गराउने व्यवस्था गर्न सर्वोच्च अदालतबाट आदेश भएको छ।^{१६} संक्रमणकालीन न्यायअन्तर्गत अपराध पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने कुरालाई सर्वोच्च अदालतले महत्त्वका साथ हेरेको पाइन्छ। द्वन्द्वको क्रममा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा मेलमिलापसम्बन्धी प्रक्रियामा पीडितको स्वेच्छिक र अनिवार्य सहमति आवश्यक पर्दछ। पीडितलाई उपेक्षा गरी एकतर्फी ढङ्गले मेलमिलाप हुन सक्दैन। यस्ता मुद्दामा पीडितको न्याय पाउने कुरामा राज्य संवेदनशील हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता जुरी नेपालका तर्फबाट माधव बस्नेत र सुमन अधिकारी वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरीषद्को कार्यालयसमेत भएको रिटमा स्थापित गरिएको छ।

१४ ने.का.प. २०६७, अङ्क ३, नि.नं.८९७३, पृष्ठ, ३३८।

१५ बुद्धिबहादुर प्रजा वि. नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद् सचिवालय, आदेश मिति २०६५/१/३०।

१६ ने.का.प. २०७० अङ्क ७, नि.नं. ९०२९ पृष्ठ ८४३।

५.३. न्यायमा पहुँच पीडितको अधिकार

सर्वोच्च अदालतले न्यायमा पहुँच मौलिक हक भएकोले पीडितको न्याय पाउने मौलिक अधिकारलाई प्रहरी र सरकारी वकीलले वञ्चित गर्न नहुने भन्दै अभियोजन पक्षबाट पीडितप्रति सम्मान र सहानुभूतिपूर्वक व्यवहार गर्नपर्ने, पीडितलाई उनीहरूले न्यायिक प्रक्रियामा खेल्न सक्ने भूमिका, प्रगति र अनुसन्धान कार्यको परिणामको बारेमा जानकारी गराउनुपर्ने भनी सुन्तली धामीको मुद्दामा^{१७} व्याख्या गरेको छ ।

५.४. अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने

लोकवहादुर कार्की वि. नेपाल सरकार भएको मानव बेचबिखन ओसारपसार मुद्दामा अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई भराइने क्षतिपूर्तिले पीडित हुनुभन्दा पूर्वको अवस्थामा पुऱ्याउनु पर्ने मान्यता अदालतले राखेको देखिन्छ । अपराध पीडितलाई प्रभावकारी क्षतिपूर्तिका लागि क्षतिपूर्तिसम्बन्धी उपयुक्त र प्रभावकारी कानून बनाउनु र त्यसको यथार्थपरक कार्यान्वयनसमेत हुन अपरिहार्य हुने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउँदा अपराधबाट भोग्नु परेको पीडाको प्रकृति वा पीडाको कठोरता वा क्रूरतालाई मापनको आधार बनाउनु पर्ने भन्ने सिद्धान्त सर्वोच्च अदालतबाट भएको देखिन्छ ।^{१८}

५.५. न्याय र क्षतिपूर्ति दिलाउन कार्यशैलीमा परिवर्तन गर्नुपर्ने

उमा तामाङसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत^{१९} भएको मुद्दामा अपराधबाट पीडित हुन पुगेका व्यक्ति वा निजका आश्रितलाई भराउने क्षतिपूर्तिलगायतका राहत कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा दिलाउनको लागि कसूरदारलाई छिटोछरितो रूपमा कानूनको कठघरामा उभ्याई उचित दण्ड दिन र पीडितलाई न्याय स्वरूप कानूनबमोजिमको क्षतिपूर्तिलगायतको राहत उचित र मनासिव समयभित्रै उपलब्ध गराउनको लागि हाल प्रचलनमा रहेको परम्परागत फौजदारी न्याय प्रशासनको कार्यशैलीमा परिवर्तन गर्नपर्ने व्याख्या भएको छ ।

उल्लिखित मुद्दामा भएका आदेश तथा फैसलाबाट न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई पीडितको मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिँदै सर्वोच्च अदालतले अपराध पीडितको हकको संरक्षण गर्नपर्ने र अपराधबाट भएको क्षतिको लागि मनासिव आधारमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नपर्ने, पीडितलाई मुद्दाको अनुसन्धान तथा न्यायिक कारवाहीको जानकारी राज्यबाट दिनुपर्ने दृष्टिकोण राखेको देखिन्छ । अपराध पीडितको मौलिक हकको संरक्षण र प्रचलनका लागि संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार कानूनको निर्माण गर्दा सर्वोच्च अदालतले विकसित गरेका उल्लिखित न्यायिक मान्यताहरू पनि मार्गदर्शक हुन सक्ने देखिन्छ ।

१७ ने.का.प. २०६८ अङ्क १, नि.नं. ८५४१ पृष्ठ ११२ ।

१८ ने.का.प. २०७२, अङ्क २, नि.नं. ९३४६ पृष्ठ २६३ ।

१९ ने.का.प. २०७०, अङ्क ११, नि.नं. ९०७८, पृष्ठ १३६६ ।

६. अपराध पीडितको अधिकार संरक्षणमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका

नेपालको संविधानको धारा २४९ ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ। सो जिम्मेवारी पूरा गर्न आयोगले मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएकोमा पीडितले वा अन्य स्रोतबाट जानकारी प्राप्त भएकोमा त्यस्तो घटनाको छान बिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारवाही गर्न सिफारिश गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यसअन्तर्गत आयोगले छान बिन गरी छान बिनबाट देखिएको तथ्य र प्रमाणका आधारमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको देखिएकोमा त्यस्ता घटनामा मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाविरुद्ध कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन सिफारिश गर्नसक्ने, कानूनबमोजिम विभागीय कारवाही गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने, पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिनेलगायतको कार्य गर्नसक्ने अधिकार रहेको छ।^{२०} कुनै अपराधजन्य कार्यबाट पीडित भएका व्यक्तिको हकमा पनि मानव अधिकार आयोगले यही संवैधानिक जिम्मेवारी र कर्तव्य अन्तर्गत पीडितलाई न्याय दिलाउन र दोषी व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम कारवाही गराउन महत्वपूर्ण कार्य गर्नसक्ने देखिन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घनका थुप्रै घटनामा आयोगले अनुसन्धान गरी कारवाहीका लागि सिफारिश भएका छन्। संविधानले प्रदान गरेको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्ने गराउने जिम्मेवारी आयोगमा रहेको सन्दर्भमा पनि आयोगले अपराध पीडितको हकको संरक्षण गर्न र न्याय प्रदान गराउनु संवैधानिक जिम्मेवारीभित्रकै विषय हो।

७. अपराध पीडितको हकको प्रचलनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका र यस कार्यालयले गरेका प्रयासहरू

नेपाल सरकारको हक हित सरोकार रहेका फौजदारी मुद्दाको अभियोजन गर्ने नगर्ने अधिकार नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तामा निहित गरेको छ। यो अधिकार प्रत्यायोजित व्यवस्थाअन्तर्गत मातहत सरकारी वकीलले प्रयोग गर्दछन्। साथै सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले सरकार वादी भई चल्ने सो ऐनको अनुसूची १ अन्तर्गतका अपराधसम्बन्धी मुद्दामा अनुसन्धानकर्तालाई अनुसन्धान र तहकिकातका सम्बन्धमा निर्देशन र कानूनी परामर्श दिने, अभियुक्तको बयान गराउने, अदालतमा आरोपपत्र प्रस्तुत गर्ने, पीडित तथा साक्षीलाई अदालतमा बकपत्रका लागि उपस्थित गराई बकपत्र गराउने, बहस पैरवी गर्ने तथा अदालतबाट भएको आदेश वा फैसलामा पुनरावेदन गर्नपर्ने अवस्थामा सोसम्बन्धी कार्य गर्ने लगायतका जिम्मेवारी सरकारी वकीलमा निहित गरेको छ। यी जिम्मेवारीको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै पीडितलाई न्याय र दोषीलाई सजाय दिलाउने उद्देश्य पूरा हुन सक्दछ। अपराध पीडितको न्यायमा पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने विषय सरकारी वकील कार्यालयको हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन। अपराध पीडितलाई अपराधको अनुसन्धान र मुद्दाको कारवाहीको बारेमा जानकारी दिने, क्षतिपूर्ति भराउने कुरामा सहयोग गर्ने कार्यमा सरकारी वकील कार्यालयको जिम्मेवारी रहने कुरामा सर्वोच्च अदालतले पनि निर्देश गरेको पाइन्छ भने संविधानले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितको हकको

२० नेपालको संविधान (२०७२)को धारा २४९(२) र (३)।

कार्यान्वयनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

७.१. महान्यायाधिवक्ताको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

यो हकको कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले पीडितको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । सो लक्ष्य प्राप्तिका लागि पीडितमैत्री व्यवहार र साक्षी संरक्षणको विषय प्रशिक्षण पाठ्यक्रममा समावेश गरी सरकारी वकील र सहायक कर्मचारीलाई पीडितमैत्री व्यवहार र साक्षी संरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षण दिने, सरकारी वकील कार्यालयहरूमा छुट्टै पीडितमैत्री कक्षको व्यवस्था गर्ने, पीडितका अधिकारहरू उल्लेख गरी साइनपोष्टहरू तयार गरी राख्ने र जानकारी दिने, अनुसन्धानको चरणदेखि नै पीडितलाई मुद्दाको कामकारबाहीको बारेमा जानकारी दिने कार्यविधि तयार गर्ने, सरकार वादी मुद्दाको फैसला तथा आदेश कार्यान्वयनमा पीडितलाई सहयोग गर्ने, पीडितको पुनःस्थापना र सामाजिकीकरणका लागि समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने, पीडित, साक्षी संरक्षणसम्बन्धी दिग्दर्शन लागू गर्ने, पीडित सहायता निर्देशिका कार्यान्वयनमा प्राथमिकता दिने जस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

७.२. पीडित तथा साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३

रणनीतिक योजनाले राखेको लक्ष्य प्राप्त र संविधानले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितको हकको कार्यान्वयनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले हालसालै पीडित तथा साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३ जारी गरेको छ ।^{२१}

यस निर्देशिकाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पीडित सहायता शाखा तथा कक्षको व्यवस्था गर्ने, अपराध पीडित तथा जाहेरवालालाई अनुसन्धानसम्बन्धी प्रक्रिया र सोसम्बन्धी विवरण, अभियोग पेश हुने दिन र निकाय, मुद्दाको कारवाही, पेशीको सूचना, बकपत्र हुने दिनको जानकारी, फैसलाको जानकारीलगायत अन्य सान्दर्भिक जानकारी सरकारी वकील कार्यालयले पीडितलाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । संविधानले प्रदान गरेको हकलाई कार्यान्वयन गर्ने दिशामा यो निर्देशिकाले केही सकारात्मक व्यवस्थाहरू गरेको छ । यस निर्देशिकाले गरेका व्यवस्थाले अपराध पीडितप्रति सरकारी वकील कार्यालयको जिम्मेवारीलाई बढाएको छ भने पीडितको न्यायमा पहुँचलाई सम्मान र सुनिश्चित गर्न खोजेको देखिन्छ । सरकारी वकील कार्यालय पीडित मैत्री कार्यालय बनाई पीडित मैत्री संगठनको रूपमा स्थापित गर्न यो निर्देशिकाको कार्यान्वयन महत्त्वपूर्ण रहने देखिन्छ भने संविधानले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितको हकको प्रचलन र कार्यान्वयनमा यसको प्रयोग र पालनाले थप मद्दत गर्ने देखिन्छ ।

२१ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको बुलेटिन, निर्देशन विशेषाङ्क २०७३ बर्ष ६, अङ्क २ ।

द. निष्कर्ष

अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई प्रमाणका आधारमा गरिने अभियोजनमार्फत सजाय दिलाई अपराधबाट पीडित व्यक्तिको न्याय पाउने अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नु पनि फौजदारी न्याय प्रणालीको उद्देश्य हो । नेपालको संविधानले न्यायमा पहुँच र मुद्दाको अनुसन्धानदेखि कारवाहीको बारेमा जानकारी पाउने, अपराधबाट भएको क्षतिबापत क्षतिपूर्ति पाउने र पुनःस्थापना पाउने हक अपराध पीडितको हक हो । न्यायको अभीष्ट पीडितलाई पनि न्यायिक प्रक्रियामा सहभागी गराउनुपर्छ भन्ने हो । अपराधको परिणामस्वरूप पीडामा परेका, क्षति भोगेका, अन्यायमा परेका पीडितलाई पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गर्न नसकिएको, अपवादको अवस्थामा बाहेक अपराध पीडितले राज्यबाट न्याय, पुनःस्थापना, परिपूरण वा राहत पाउने व्यवस्था नरहेको र राज्यले केवल मुद्दाको साक्षीको रूपमा मात्रै हेरेको अवस्थामा नेपालको संविधानले अपराध पीडितको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गर्न पीडित न्यायको सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण र सकारात्मक कार्य मान्नुपर्दछ ।

संविधानले मौलिक हकको रूपमा यो हकको प्रत्याभूति गर्दैमा त्यसको कार्यान्वयन स्वतः हुने होइन । यसका लागि अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचलाई सहज र सरल बनाउने कानूनको निर्माण र त्यसको कार्यान्वयन आवश्यक हुन्छ । संविधानमा अपराध पीडितलाई कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिको अधिकार हुने भन्ने व्यवस्था गरिएको र आफू पीडित भएको अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा कारवाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा यससम्बन्धी कार्यविधि र पीडित मैत्री कानूनको निर्माण अत्यावश्यक छ । यस्तो पीडित मैत्री कानूनको निर्माणमा अपराध पीडितको हक अधिकार र संरक्षणको सम्बन्धमा व्यवस्थित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, पीडितका अधिकारसम्बन्धमा गरिएका अभ्यास र सर्वोच्च अदालतका न्यायिक दृष्टिकोणहरू महत्त्वपूर्ण आधार बन्न सक्ने देखिन्छ । यसका अलावा अपराध पीडितको हकको कार्यान्वयनमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने प्रहरी र सरकारी वकील कार्यालय, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्न संवैधानिक जिम्मेवारी प्राप्त राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा मौलिक हकको प्रचलन गराउने दायित्व रहेको अदालतको सकारात्मक र प्रभावकारी भूमिका पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ ।

नेपालको मेलमिलाप प्रक्रिया : एउटा अपूर्ण प्रतिज्ञा

- गोविन्द शर्मा “बन्दी”

सार संक्षेप

मेलमिलाप नै शान्ति निर्माणको आधारभूत तत्व हो । मेलमिलापलाई शान्ति निर्माणको अलग पाटो नभई महत्त्वपूर्ण तत्वको रूपमा बुझ्नु जरुरी छ । मेलमिलापको कुनै एकल परिभाषा छैन, यसको महत्त्वपूर्ण तत्व जस्तै सम्बन्धहरूको पुनर्स्थापना, आघात निको बनाउनु, पुनःभरोसा दिलाउनु, क्षमा गर्न सक्षम बनाउनु, उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न, सत्य प्रकट गर्न र क्षतिहरूको उपचार र परिपूर्ति गर्न जस्ता स्वीकृत न्यूनतम उपायहरू अनुशरण यसको सफलताको लागि अनिवार्य मानिन्छन् ।

नेपालको शान्ति र मेलमिलापतर्फको यात्रा तुलनात्मक रूपमा ठीकै ढङ्गले तय गरिएको भए तापनि कार्यान्वयन पक्ष एकदमै फितलो देखिन्छ । नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियाले सत्य, न्याय, परिपूरण र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय पुनःद्वन्द्व नदोहोरिने सुनिश्चतता गर्नपर्ने विषयलाई किनारा लगाइएको देखिन्छ ।

विषय प्रवेश

दश वर्ष लामो आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्ने विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको दश वर्ष पूरा भएको छ । नयाँ संविधानको माध्यमबाट एकात्मक र केन्द्रकृत राज्य संरचनाको पुनरसंरचना गर्ने, पूर्व लडाकूहरूलाई राष्ट्रिय सुरक्षा फौजमा समायोजन, पीडितलाई परिपूरण र विगतका बर्बरताहरूको सम्बोधन गर्ने र मेलमिलापका लागि वातावरण सिर्जना गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने जस्ता विषयहरू विस्तृत शान्ति सम्झौताका मुख्य प्रतिज्ञाहरू थिए । शान्ति प्रक्रियाका यी प्रमुख कार्यभारहरू मध्ये नयाँ संविधानको घोषणा, पूर्व लडाकूहरूको निशस्त्रीकरण तथा समायोजनसम्बन्धी कामहरू सम्पन्न भएका छन् । तर, राज्यको पुनर्संरचना गर्ने, विगतमा भएका मानव अधिकार उल्लंघन र ज्यादतिसम्बन्धी आरोपहरूको छान विन गर्ने, सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडितलाई परिपूरण प्रदान गर्ने, सार्वजनिक संस्थाहरूको सुधार गर्ने र राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण तयार गर्ने जस्ता शान्ति प्रक्रियाका कार्यभार भने अझै पूरा हुन बाँकी नै छन् । तर, यस लेखमा तिनै बाँकी कामहरू मध्यको एक मेलमिलापसम्बन्धी विषयमा मात्र सीमित चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक रूपमा मेलमिलाप विगत र भविष्य दुवै पक्षलाई हेर्ने एउटा प्रक्रिया हो । द्वन्द्वोत्तर समाजमा विगतका अपराधहरू (राजनीतिक, सामाजिक, न्यायिक र आर्थिक संरचनात्मक अन्यायहरू) लाई सम्बोधन गर्न मेलमिलाप सहितको संक्रमणकालीन न्यायका विभिन्न उपायहरूलाई प्रयोग गर्नपर्ने हुन्छ । तर, केही सफल भनिएका मुलुकहरूको अध्ययनहरूले क्षमादान दिने पूर्वशर्तसहितको सत्य उजागर गर्न लगाउने पहलहरूले मेलमिलापका उपायहरूलाई औचित्यहीन बनाएका थिए भन्ने स्थापित गर्छन् ।

दुर्भाग्यवश, यस्तै क्षमादान उन्मुख मेलमिलाप प्रक्रियाले नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका प्रक्रियालाई प्रभावित पारिरहेको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त मेलमिलापका उपायहरूको कसरी परिचालन गर्ने भन्ने सन्दर्भमा सम्बद्ध पक्षहरूबीच प्रतिस्पर्धात्मक र विरोधाभाषयुक्त विचारहरू रहेको देखिन्छ । नेपाली शान्ति प्रक्रियाका मार्गदर्शकहरूले यस प्रक्रियाका पक्षहरूबीच हुनसक्ने सम्भावित तात्कालिक द्वन्द्वलाई टार्ने बहानामा मेलमिलापका उपाय र स्वरूपहरूलाई अपरिभाषित नै राखेको जस्तो देखिन्छ । यसले गर्दा मेलमिलापका पहलहरूमा धेरै नै ढिलाइ मात्र भएन अपितु यो विवादास्पद समेत बन्न पुग्यो ।

मेलमिलाप एक व्यापक अवधारणा भएकाले यसका सबै पक्षका सन्दर्भमा यति सानो लेखमा चर्चा गर्न सम्भव छैन । त्यसैले प्रस्तुत लेखमा मेलमिलापसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा र तुलनात्मक अभ्यासहरूका आधारमा नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियालाई हेर्ने प्रयत्न गरिएको छ । दक्षिण अफ्रिकी अभ्यास र अनुभवको प्रभाव नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियामा परेको हुँदा यस आलेखमा नेपालको मेलमिलापको प्रक्रियालाई दक्षिण अफ्रिकी प्रक्रियासँग तुलना समेत गरिएको छ । मेलमिलापका एक उपाय नभै प्रक्रिया भएको र यो अल्पकालीन एवं दीर्घकालीन उपायहरूको परिणाम स्वरूप मात्र यो प्रक्रिया सफल हुन्छ भन्ने विषयमा जोड दिइएको छ । र अन्त्यमा, पीडितहरूले न्यायसहितको मेलमिलाप प्रक्रियाको माग गरिरहेको सन्दर्भमा दक्षिण अफ्रिकी मोडेल नेपालको शान्ति प्रक्रियाको लागि उपयुक्त नहुने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मेलमिलापसम्बन्धी राजनीतिक बुझाइ- भूल र क्षमा गर

विश्वव्यापी अनुभव हेर्दा युद्ध अपराध तथा मानवता विरुद्धका अपराधहरू भएका धेरैजसो अवस्थाहरूमा मेलमिलाप प्रक्रियालाई अक्सर परिभाषित नगरिएको, गलत रूपमा बुझिएको वा यसको दुरुपयोग गरिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि कम्बोडियन प्रधानमन्त्री, हुन सेनका शब्दहरू, “एउटा खाल्टो खन्नुहोस् र विगतलाई पुनर्होस्” (Dig a Hole and Bury the Past)⁹ । उनको यी भनाइबाट मेलमिलापको अवधारणा कसरी प्रयोग वा दुरुपयोग भइरहेको छ भन्ने एउटा सरल र प्रस्ट दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दछ । हुन सेन का त्यो भनाइ मेलमिलापको आधुनिक सैद्धान्तिक अवधारणासँग मेल खादैन । उनको त्यो भनाइ मेलमिलापको पुरानो अवधारणासँग सम्बन्धित छ । संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी समकालीन अभ्यासले के देखाउँछ भने भूल र क्षमा गर (Forget and Forgive) भन्ने कुरा द्वन्द्वोत्तर समाजमा विकसित एक प्राचीन राजनीतिक प्रवृत्ति हो । जसले ऐतिहासिक अन्याय र संरचनात्मक हिंसालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन । यसले पीडितको परिपूरण तथा उपचारको अधिकारको संरक्षण गर्ने लगायत मेलमिलाप प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण तत्वहरूलाई सम्बोधन गर्न इन्कार गर्दछ । विभिन्न मुलुकका अनुभवहरूले के देखाउँदछ भने भूल र क्षमा गर प्रवृत्तिले संकीर्ण राजनीतिक चासोहरूलाई पूरा गर्ने र मेलमिलापलाई सीमित गर्ने मात्र

9 Quoted in YoukChhang, “The Thief of History” in International Journal of Transitional Justice. Vol.1, 2007, p.163.

काम गर्दछ र प्रकारान्तरमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने लगायतको मेलमिलाप प्रक्रियाको अन्तिम लक्ष्य प्राप्त गर्ने अवसरलाई जोखिममा पार्दछ ।

मेलमिलाप : अवधारणा अनुभव र अज्ञान

“मेलमिलाप” एक अंग्रेजी शब्द भए तापनि यो ल्याटिन अभिव्यक्ति conciliates बाट आएको हो, जसको अर्थ “coming together”^२ हो । पश्चिमाहरूको बुझाइमा “मेलमिलाप” भनेको विरोधी व्यक्ति वा समूहबीच एकआपसमा समन्वय विकास गर्ने प्रक्रिया हो । यो कुरा लुईस क्रिसवर्गको कथनबाट पनि स्थापित हुन्छ । उनी मेलमिलापलाई निम्नानुसार परिभाषित गर्दछन्:-

“It often refers to a relatively amicable relationship, typically established after a rupture in the relationship involving one-sided or mutual infliction of extreme injury”^३ .

आधुनिक मेलमिलापको अवधारणा, जसले १९९० आसपासका हरेक शान्ति प्रक्रियालाई नियन्त्रणमा राखेको थियो, त्यो पश्चिमी बुझाइबाट प्रभावित भएको देखिन्छ । मेलमिलापको पश्चिमी अवधारणाको धर्मसँग पनि गहिरो सम्बन्ध भएको देखिन्छ । क्रिष्टियन धर्मशास्त्रमा मेलमिलापलाई अक्सर परमेश्वर र मानिस जातिबीच विग्रिएको सम्बन्धलाई पुनःस्थापना गर्ने प्रक्रियाको रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।^४ बाइबलले परमेश्वर एकलैले पाप क्षमा गर्न सक्नुहुन्छ र परमेश्वर र मानिसबीचको सम्बन्ध निर्माण गर्न ख्रीष्ट (Christ) आफूलाई बलिदान गर्न सक्नुहुन्छ भनेर सिकाउँछ । त्यसैले यदि कुनै व्यक्तिले गल्ती गरेको खण्डमा त्यो स्वीकारेर सत्य कुरा परमेश्वरलाई भन्ने हो भने उहाँले माफ गर्नु हुने कुराको विश्वास क्रिश्चियन समुदायमा रहेको हुन्छ । शायद त्यसैले होला दक्षिण अफ्रिकालगायतका क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूको बाहुल्यता भएको मुलुकमा यदि सम्पूर्ण सत्यको खुलासा गरेको खण्डमा माफी दिन सकिने प्रावधान राखिएको पाइन्छ । तर नेपाल जस्तो गैरक्रिश्चियन संस्कार भएको समाजमा यसको प्रयोग कति सम्भव होला भन्ने प्रश्नको सजिलो उत्तर छैन ।

मेलमिलाप संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाअन्तर्गतको दिगो शान्ति निर्माणको (Peace Building) एक विशिष्ट अवधारणा हो । यसलाई शान्ति निर्माण र द्वन्द्व समाधान गर्न एउटा राम्रो उपकरणको रूपमा लिन सकिन्छ । अतः मेलमिलापसम्बन्धी यो अवधारणा बाइबल र ख्रीष्टियन समाजले परिकल्पना गरे भन्दा धेरै फराकिलो छ ।

“शान्ति निर्माण” भन्ने शब्द पहिलो पटक १९७० मा जोन घाल्टुङ्गले प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । दिगो शान्ति प्रवर्धन हेतु हिंसात्मक द्वन्द्वका “मूल कारण” सम्बोधन गर्न शान्ति निर्माणका संरचना

२ See Online Etymology Dictionary- <http://www.etymonline.com/index.php?term=conciliate>, last accessed on 23 November 2016.

३ Kriesberg, Louis. 1998. “Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts.” In Eugene Weiner, ed., *The Handbook of Interethnic Coexistence*. New York: The Continuum Publishing Company.

४ The Holy Bible, 2 Cor.5:19.

निर्माणका लागि प्रयोग गरेका थिए^५ । त्यसैगरी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासचिवको सचिवालयले पछिल्लो समयमा विकास गरेको शान्ति निर्माणको नीतिगत रूपरेखाले समेतमेलमिलापलाई एक प्रक्रियाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसका उपाय र रणनीतिहरू समेत अधि सारेको पाइन्छ^६ । उक्त नीतिगत रूपरेखाअन्तर्गत मेलमिलापलाई राजनीतिक, सामाजिक, न्यायिक र आर्थिक क्षेत्रभित्रका संरचनात्मक अन्यायहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रियाका रूपमा परिकल्पना गरिएको छ । यसबाट पनि मेलमिलाप कुनै व्यक्तिगत गलतिको स्विकारोक्ति र त्यसपछिको पापमोचन भन्दा पनि यो एक व्यापक अवधारणा भएको प्रष्ट हुन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाअन्तर्गतको मेलमिलापमा ऐतिहासिक अन्याय र हिंशाको अन्त्यप्रति अभिलक्षित हुन्छ । लुक हिउसे(Luc Huyse) का अनुसार, “यदि विगतदेखि आएका कुनै प्रचलनहरूले हिंसालाई कायम राख्छन्, निरन्तरता दिन्छन् अथवा त्यस्ता प्रचलनहरूमा परिवर्तन गरिदैनन् भने अन्ततः हिंसा नै जन्माउने गर्छन । त्यसैले मेलमिलाप शक्तिको क्रमिक साभेदारी, एकअर्काको राजनीतिक प्रतिबद्धता प्रतिको सम्मान, आर्थिक न्याय प्राप्त गर्ने वातावरणको निर्माण र ठूलो संख्याका मानिसहरू बीच विगत र भविष्यका प्रतिको जिम्मेवारी स्वीकार गर्ने ईच्छाशक्तिद्वारा समर्थित भएको हुनुपर्दछ । राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक न्यायको मुद्दा सम्बोधन गर्ने सवालमा मेलमिलापको एउटा आधारसम्म हो ।”^७ लुकको अवलोकनले सामाजिक समावेशी, मानव अधिकारको अभाव, न्यायको अस्वीकार, दोषयुक्त तथा विभेदपूर्ण सेवा वितरण प्रणाली जस्ता विषयहरू नै तेस्रो विश्वमा भैरहेको द्वन्द्वका मूल कारणहरू हुन भन्ने देखाउँछ ।

त्यसरी नै प्रो. ग्रेमी सेरकिन (Professor Jeremy Serkin)का अनुसार मेलमिलाप लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने एक प्रक्रिया हो । उनी शान्ति निर्माणको कार्य हिंसात्मक द्वन्द्वबाट बाहिर निस्करहेको समाजमा दिगो शान्ति स्थापना गर्नको लागि मेलमिलाप र प्रजातन्त्रीकरणलाई दुई केन्द्रीय प्रक्रियाहरूको रूपमा प्रमुख ध्यान दिनुपर्छ भनी सुभाष दिन्छन् ।^८ सेरकिनको प्रजातन्त्रीकरण बारेको सूत्र न्यायिक समाज निर्माणको सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । धेरै विकासशील देशहरूमा के देखिएको छ भने शान्ति निर्माण गर्ने कुरा प्रणालीगत रूपमा रहेका समस्याहरूको सम्बोधन बिना नै सरकार परिवर्तन र नयाँ संरचना निर्माण गर्न हो भन्ने कुरामा सीमित रहेको पाइन्छ । तर, सरकार परिवर्तन र प्रणाली परिवर्तनमा ठूलो भिन्नता छ । जहाँ सर्वसाधारण नागरिकहरू संविधान र कानूनको आधारमा नभई शासन व्यवस्थाका कारणले कुनै पहुँच हुँदैन वा विभेदमा पारिन्छन भने त्यस्तो समाजमा रहेको सेवा वितरण प्रणाली परिवर्तन बिना

५ Johan Galtung, “Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking, and Peacebuilding,” in Peace, War and Defense: Essays in Peace Research, Vol. II, ed. Johan Galtung (Copenhagen: Christian Ejlertsen, 1976), 297-298.

६ UN Secretary-General's Policy Committee definition agreed in 2007.

७ Luc Huyse, “Theory and Practice,” in Reconciliation : Rhetoric or Relevant?eds. Grainne Kelly and Brandon Hamber (Belfast : Democratic Dialogue, February 2005), 10.

८ For details see: Sarkin, Jeremy and Erin Daly. 2004. “Too Many Questions, Too Few Answers: Reconciliation in Transitional Societies”. Columbia Human Rights Law Review 31:661-727.

सफल मेलमिलाप हुन सक्दैन तर, दुर्भाग्य नै भनौं नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियामा पनि सोही दोषयुक्त अवधारणालाई नै आत्मसात गर्न खोजेको पाइन्छ ।

त्यसैगरी, प्रो. जोनपल लेडीराच (Professor John Paul Lederach)^९ तर्क गर्छन्, समकालीन सशस्त्र द्वन्द्वको समाधान गर्न परम्परागत कूटनीतिका साथै नयाँ दृष्टिकोण आवश्यक हुन्छ । उनका अनुसार आजको द्वन्द्वहरूमा शान्ति निर्माणका लागि दीर्घकालीन प्रतिबद्धता आवश्यक छ, जुन कुरा सामाजिक स्तरमा पूर्वाधारहरूको स्थापना बिना सम्भव छैन । त्यस्तो पूर्वाधार जसले त्यो समाज भित्रैबाट मेलमिलापका लागि चाहिने स्रोतहरूलाई सशक्तीकरण गर्छ र बाहिरबाट हुने योगदानको विस्तार गर्छ।^{१०} उनी मेलमिलापलाई तीन विशिष्ट उपायहरूद्वारा समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्छन् । पहिलो, एक समय अर्थमा, त्यस्तो मेलमिलाप जसले पीडादायी विगतको खुल्ला अभिव्यक्ति र दीर्घकालीन तथा सुनिश्चित भविष्यको खोजीलाई प्रवर्धन गर्छ । दोस्रो, त्यस्तो मेलमिलाप जसले विगतमा के भएको थियो भनी पर्दाफास गर्नका साथै मान्य र स्वेच्छापूर्वकका सम्बन्धहरूलाई नवीकरण गर्दछ । तेस्रो, मेलमिलापले भविष्य लक्षित न्याय र शान्तिका लागि आवश्यक समय र स्थानको पहिचान गर्छ, जहाँ विगतको गलत सच्याउने कार्य साझा मनासायका साथ सँगसँगै गरिएको हुन्छ । जोन पउल उल्लिखित विचारहरू उनका आत्मगत बनाइ नभै उनले गरेका थुप्रै अनुसन्धान र अभ्यासका आधारित रहेका छन् । अतः मेलमिलापलाई केवल व्यक्तिगत मेलमिलापमा सीमित गर्ने कुराले दिगो शान्ति स्थापना हुन सक्दैन भन्ने कुरा एक स्थापित मान्यता नै भैसकेको छ भन्नु अतिशयोक्ति हुँदैन । तर नेपालमा भने मेलमिलापलाई जोन पलको माथिको कथन भन्दा पृथक र अझै क्रिश्चियन अवधारणाबाट प्रभावित व्यक्तिगत भ्रमणमा गरिने मेलमिलापमा सीमित गर्न खोजेको पाइन्छ ।

लोकतन्त्र र चुनावी सहायताको लागि काम गरिरहेको एक अन्तर्संरकारी संस्था आइडिया (IDEA) ले प्रकाशन गरेको मेलमिलापसम्बन्धी एउटा हाते पुस्तिकाको चर्चा गर्न यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ । यस संस्थाले २००४ मा “Reconciliation After Violent Conflict” भन्ने हाते पुस्तिका प्रकाशन गरेको थियो । यसले मेलमिलापलाई एकदमै सरल व्यावहारिक रूपमा परिभाषित गरेको छ । यो पुस्तिकाले मेलमिलापले शान्ति मजबुत बनाउँछ, हिंसाको चक्रलाई खण्डन गर्छ र स्थापित नयाँ लोकतान्त्रिक संस्थाहरू बलियो बनाउँछ भनी सुझाव दिन्छ । यसले मेलमिलापलाई विगत र भविष्य हेर्ने आवश्यक तत्वहरूको धारणालाई अभि विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्छ । विगतलाई हेर्ने सन्दर्भमा, “मेलमिलापले उत्तरजीवी व्यक्तिहरूको पीडालाई निको पार्ने, अन्यायका पीडितहरूलाई परिपूरण प्रदान गर्ने, व्यक्ति र समुदायबीचमा गैरहिंसक भावना स्थापना गर्ने र पूर्व प्रतिद्वन्दीबीच साझा दृष्टिकोणको भावना उजागर गराउने र विगतलाई पहिचान गर्ने काम गर्दछ ।” त्यसैगरी भविष्य हेर्ने सन्दर्भमा, “मेलमिलापले पीडित र पीडकलाई अधि बढ्न र सामाजिक स्तरमा सभ्य राजनीतिक संवाद तथा शक्तिको पर्याप्त साभेदारी गर्न प्रेरित गर्छ ।”

९ John Paul Lederach is Professor of International Peace building at the University of Notre Dame, and concurrently Distinguished Scholar at Eastern Mennonite University. He has written widely on conflict resolution and mediation.

१० Lederach, John-Paul (1997). Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies. USIP Press, Washington DC.

यसबाट के देखिन्छ भने मेलमिलाप द्वन्द्वपछिको सन्दर्भ हो, त्यसैले यो धार्मिक धारणा भन्दा धेरै माथि र शान्ति निर्माणमा अधिक केन्द्रित तथा द्वन्द्व रोकथाम र लोकतान्त्रिक समाज निर्माणको लागि सामाजिक परिवर्तन उन्मुख हुन्छ ।

तर दुर्भाग्य, नेपाल लगायत द्वन्द्वपछिका थुप्रै परिस्थितिहरूमा मेलमिलापका लागि अपनाउनु पर्ने दृष्टिकोण एवम् संयन्त्रहरूबारे गलत बुझाइ रहेको र दुरुपयोग गरिएको देखिन्छ । मेलमिलापका मुख्य अभ्यासहरू प्रतिस्पर्धात्मक समूह तथा व्यक्तिहरू बीचको मध्यस्थतामा सीमित रहेको छ । त्यसमा पनि न्याय र मेलमिलापलाई छुट्टाछुट्टै र परस्पर विरोधी दृष्टिकोणका साथ हेर्ने गरिएको छ । तर, माथिको छलफलले मेलमिलाप न्यायको प्रतिस्पर्धात्मक तत्व नभई न्याय र शान्तिबीच संयोजन गर्ने उपाय हो भन्ने कुरा स्पष्ट पादछ । तसर्थ, मेलमिलाप र न्याय एक अर्काका प्रतिष्पर्धी नभई न्याय मेलमिलापको आधारभूत आयाम र परिपूरक हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

नेपालको संक्रमणमा मेलमिलाप र दक्षिण अफ्रिकी प्रभाव

नेपालले शान्ति प्रक्रियाको अद्वितीय मोडेल अपनाएको छ । शान्ति सम्झौताले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवर्तन, द्वन्द्व व्यवस्थापन, सेना र हतियारको व्यवस्थापन, मानव अधिकारको रक्षा, मानवीय कानूनको पालना र शान्तिपूर्ण रूपमा विवादको समाधान, कार्यान्वयनका संयन्त्रहरू र पुनर्निर्माण र मेलमिलापका उपायहरू लागू गरिने प्रतिज्ञा गरेको छ । त्यसैगरी यसले द्वन्द्व अन्त्य गर्ने र राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन, संक्रमणकालीन न्याय र दिगो शान्तिलाई अधि बढाउने प्रतिबद्धता पनि गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

शान्ति सम्झौताका प्रतिज्ञाहरूलाई महसूस गर्दै माओवादी पार्टीका साथै अन्य राजनीतिक दलहरूबीच डिसेम्बर २३, २००७ मा छ वटा आयोगहरू गठन गर्ने भनेर हस्ताक्षर भएको थियो । जसमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबीन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्य पुनर्संरचना आयोग, वैज्ञानिक भूमिसुधार आयोग, शान्ति सम्झौता तथा अन्य सम्झौताहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निगरानी समिति र उच्च स्तर शान्ति आयोग पर्दछन् । उच्च स्तर शान्ति आयोग बाहेक लगभग अरु सबै आयोगहरू गठन गरिएको छ । यसले के सुझाव दिन्छ भने नेपालले सैद्धान्तिक रूपमा मेलमिलापको विस्तृत अवधारणालाई अपनाउने प्रयास गरेको छ ।

माथि उल्लिखित राजनीतिक सहमतिकै परिणामस्वरूप २०७२ साल माघ २८ गते सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबीन आयोग गठन गरियो । यी आयोगहरूलाई २०५२ साल फागुनदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेको अवधिमा सुरक्षा निकाय र माओवादी लडाकूबीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वका कारण भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान जिम्मेवारी दिइएको छ । नेपालले स्थापना गरेका उल्लिखित संक्रमणकालीन संयन्त्रहरू दक्षिण अफ्रिकी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसँग मिल्दाजुल्दा छन् ।

दक्षिण अफ्रिकाको सत्य निरूपण तथा छानबीन आयोग १९६० देखि १९९४ सम्म भएको गम्भीर मानव अधिकारहरूको उल्लङ्घनका साथै अपहरण, हत्या र यातनाका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्न गठन गरिएको थियो । यसलाई राज्य र मुक्ति आन्दोलनकर्ताहरू बीचको द्वन्द्वमा भएका उल्लङ्घनहरूको जाँचबुझ गर्ने कार्यादेश दिइएको थियो र विशिष्ट क्षेत्रहरू, संस्थाहरू र व्यक्तिहरूलाई केन्द्रित गरी विशेष सुनवाई गर्न आयोगलाई अनुमति दिइएको थियो । दक्षिण अफ्रिकी सत्य आयोगको उद्देश्य पूर्व अपराधी र पीडितहरूबीच अन्तर्व्यक्तिगत मेलमिलाप गर्नका साथै पूर्व राजनीतिक विरोधीहरूबीच राष्ट्रिय एकता कायम गर्न थियो ।

दक्षिण अफ्रिकन मोडेल “सत्य भन र क्षमा पाऊँ” भन्ने अवधारणामा आधारित थियो जुन बाईबलको अवधारणासँग मेल खान्छ । नेपालको वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबीन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको दफा २६ मा पनि यस्तै किसिमको व्यवस्था रहेको पाइन्छ । तर यो व्यवस्थामध्ये गम्भीर प्रकृतिको अपराधको हकमा सर्वोच्च अदालतले आयोगको अधिकारलाई हटाइदिएको छ । तथापि, सर्वोच्च अदालतले पीडित अथवा पीडकमध्ये जो कोहीले आवेदन गरेमा मानव अधिकार उल्लङ्घनका सामान्य घटनाहरूमा मेलमिलापको लागि मध्यस्थता गर्न सक्नेछ भनी आयोगलाई अनुमति दिएको छ । तर, त्यस्तो कम गम्भीर प्रकृतिका उल्लङ्घनका घटनाहरूमा पनि मेलमिलापको प्रक्रिया अघि बढाउन पीडितको सुसूचित र स्वतन्त्र सहमति अनिवार्य चाहिने भनी न्यायिक व्याख्या समेत गरेको छ । सरसर्ति हेर्दा अदालतको फैसला अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आधारित भएको जस्तो लागेता पनि यसको मूल आधार नेपालको संवैधानिक कानून हो र नेपालको संवैधानिक कानूनमा हिन्दू विधिशास्त्रको प्रभाव उल्लेख्य देख्न सकिन्छ ।

मेलमिलापसम्बन्धी आयोगसम्बन्धी ऐनको प्रावधान दक्षिण अफ्रिकाको सत्य आयोग ऐनसँग मिल्दोजुल्दो छ । जस्तो दक्षिण अफ्रिकामा पीडकले पीडितसँग क्षमादानको लागि औपचारिक माफी माग्नु तथा पछुतोको निष्कपट भावना देखाउन जरुरी थिएन । यो दक्षिण अफ्रिकी क्षमादान प्रक्रियाको सबैभन्दा विवादास्पद पक्ष रहेको थियो । तर; नेपालमा भने ऐनको उक्त दक्षिण अफ्रिकी मोडेलविरुद्ध मुद्दा पर्यो र सर्वोच्च अदालतले मेलमिलापको प्रावधानलाई पीडितहरूको सहमति बिना वाध्यात्मक मेलमिलाप गराउन नसकिने व्याख्या गर्‍यो । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धिहरूको सदस्य राष्ट्र भएको कारणले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको रूपमा पहिचान गरेका अपराधहरूको अनुसन्धान गर्ने र अभियोजन गर्ने दायित्व स्वीकार गरेको छ भन्ने कुरा पनि अदालतले बोलेको पाइन्छ ।

तर, शान्ति वार्ताको शुरुवातदेखि नै शान्ति वार्ताका पक्षहरू बीच राष्ट्रिय मेलमिलाप प्रवर्धन गर्न क्षमादानले मद्दत गर्छ भन्ने बलियो विश्वास थियो । दक्षिण अफ्रिका बाहेक अन्य थुप्रै सत्य आयोगहरूका साथै लाइबेरियन सत्य आयोगलाई समेत क्षमादान सिफारिश गर्न सक्ने गरी कार्यादेश प्रदान गरिएको थियो । तथापि, तिनीहरूले त्यस्ता घटनाहरूमा मात्र क्षमादान सिफारिश गर्न सक्थे जब निवेदकहरूले आफू पीडक वा अपराधमा साथ दिने व्यक्ति भै आफ्नो गल्तीको पूर्ण खुलासा गर्थे र आफ्नो गल्तीको प्रायश्चित गर्थे ।

लाइबेरियामा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने ऐन मई १२, २००५ मा राष्ट्रिय संक्रमण विधान सभाद्वारा निर्माण गरिएको थियो, जसमा सत्य आयोगले जो व्यक्ति दफा २६(छ) मा उल्लिखित शर्त र अवस्थाहरूमा योग्य हुन्छ तिनीहरूलाई क्षमादान गर्न सिफारिश गर्नसक्ने प्रावधान राखिएको थियो । यसका अतिरिक्त आयोगले पीडितहरूको लागि परिपूरण प्रदान गर्ने, आयोगको प्रतिवेदनको निष्कर्षहरूको आधारमा सरकारले विशेष कारवाही गर्ने, विशिष्ट कानूनहरू बनाउने र सत्य आयोगले पहिचान सरकारी अधिकारीहरूको काम कारवाही सम्बोधन गर्न कानूनी र संरचनागत सुधारका उपायहरू लागू गर्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ । यसको सिफारिशमा, “बालबालिकाहरूका लागि माफी आवश्यक र उपयुक्त छ । साथै कम गम्भीर उल्लङ्घनहरूमा राष्ट्रिय मेलमिलापलाई बढावा दिन पनि केही परिस्थितिहरूमा माफी आवश्यक हुन्छ” भनिएको छ ।

अर्कोतिर दक्षिण अफ्रिकी सत्य आयोगको ध्यान क्षमादानमा केन्द्रित थियो । दक्षिण अफ्रिकी संस्कारमा क्षमादानलाई ‘Ubuntu’ (मेलमिलाप) को एउटा पाटोको रूपमा लिनुका साथै आवश्यक छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । ‘Ubuntu’ भन्ने शब्द थुप्रै दक्षिण अफ्रिकन भाषामा पाइन्छ र यसले अरुको पीडा र खुसीमा साभेदारी गर्नसक्ने क्षमताको संकेत गर्दछ । यस अवधारणाले दक्षिण अफ्रिकाले आफ्नो प्रक्रियालाई अझ सहज बनाउन आफ्ना नागरिकहरूलाई पुनः सोच्न, पुनर्निर्माण गर्न र एकअर्का प्रति सुमधुर सम्बन्ध स्थापना गर्न आग्रह गरेको छ भन्ने जानकारी गराउँदछ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा “मेलमिलाप” शब्द ऐतिहासिक रूपमा विशेषगरी देवानी मुद्दाहरूमा दुई पक्षको बीच भएको विवाद मध्यस्थता गर्न प्रयोग गरिएको पाइन्छ । नेपालीमा मेलमिलापको अवधारणाको कार्यक्षेत्र ल्याटिन अभिव्यक्ति (Conciliates) को अवधारणाको तुलनामा सीमित रहेको पाइन्छ । मेलमिलाप औपचारिक रूपमा विवादको अन्त्यको परिस्थिति हो । जहाँ मेलमिलापकर्तामा अधिक प्रेम र आकर्षण हुन्छ । नेपालको न्यायपालिकामा यसलाई औपचारिक रूपमा विवाद समाधानको वैकल्पिक विधि भनी प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यहाँ विचार गर्नपर्ने कुरा के छ भने सत्य आयोगका उम्मेदवारहरू ज्यादातर मध्यस्थता पृष्ठभूमिबाट आएका देखिन्छन्, जो मध्यस्थकर्ताको प्रशिक्षण पाएका उम्मेदवारहरू आफू त्यस ओहदाको लागि योग्य छौं भनी तर्क गरेका थिए । यसबाट पनि मेलमिलापको अवधारणालाई नेपाली समाजले कसरी बुझ्ने गर्दछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

दक्षिण अफ्रिकी सत्य निरूपण आयोगले व्यक्तिगत मुद्दामा लगभग २१००० पीडितहरूको बयान लियो र त्यसमा २००० जना सार्वजनिक सुनवाईमा उपस्थित भए । ७१९६ व्यक्तिहरूले क्षमादानका लागि निवेदन गरेकोमा जम्मा १९६७ जनालाई मात्र क्षमादान प्रदान गरियो । जम्मा ७१९६ निवेदनहरूमध्ये ५१४३ लाई बिना कुनै सुनुवाई प्रशासनिक रूपमा नै उनीहरूको क्षमादान याचना इन्कार गरिएको थियो र १९६७ लाई मात्र पूर्ण माफी दिएको थियो । लगभग ६५ प्रतिशत आवेदनहरू त्यस्ता व्यक्तिहरूको तर्फबाट थिए जो अपराधका दोषी थिए र निवेदन दिने क्रममा जेलमा थिए ।

नेपालको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा सामाजिक र व्यक्तिगत दुवै स्तरमा मेलमिलाप हुनसक्छ भन्ने प्रावधान रहेको छ । ऐनको दफा ३ ले “सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबीन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्थालगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिश गर्ने काम समेतका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको छ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यस प्रावधानले सैद्धान्तिक रूपमा मेलमिलापको केही महत्त्वपूर्ण तत्व जस्तै सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, परिपूरण दिने र सामाजिक एवं व्यक्तिगत स्तरमा हुने मेलमिलापलाई मान्यता दिएको छ।

उक्त ऐनको दफा २२ ले पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने अधिकार आयोगलाई दिएको छ। यसले “पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोग समक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एकआपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ” भनी व्यवस्था गरेको छ। यसबाहेक यसले “पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

त्यसैगरी ऐनले “मेलमिलाप गराउदा आयोगले पीडितलाई हुन गएको क्षतिवापत मनासिव क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन लगाउन सक्नेछ” भनी व्यवस्था गरेको समेत पाइन्छ।

यसका साथै मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा पीडक र पीडितलाई उत्प्रेरित गर्नको लागि आयोगले देहायको काम गर्न वा गराउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था ऐनले गरेको पाइन्छ:-

- (क) सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा पीडक, पीडित तथा निजका परिवारलाई सम्मिलित गराई मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्न,
- (ख) पीडक, पीडित तथा निजका परिवारको संलग्नतामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मरेका व्यक्तिको सम्भनास्वरूप प्रतिमा वा सार्वजनिक स्थल निर्माण गर्न वा स्तम्भ खडा गर्न लगाउन,
- (ग) मेलमिलापसम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना, निबन्ध, गीत, चित्र आदि प्रकाशन गर्न,
- (घ) सामाजिक तथा सामुदायिक सद्भाव बढाउन,
- (ङ) अन्य उपयुक्त कार्य गर्न।

सामाजिक मेलमिलापमा, आयोगले मेलमिलापको मापदण्डलाई कसरी सामाजिक स्तरमा सुचारु गर्नेछ भन्ने कुरामा ऐन मौन रहेको छ। सामाजिक स्तरमा मेलमिलाप एउटा महत्त्वपूर्ण पाटो मात्रै हुँदैन र यसको लागि आवश्यक संस्थाहरूको स्थापना गर्न पनि जरुरी हुन्छ, जसले पीडितहरू पनि अधिकारका भागेदारी हुन् भन्ने धारणालाई आत्मसात गर्छ। तर, ऐनको दफा २२ मा भएको व्यवस्था हेर्दा नेपालको मेलमिलाप प्रक्रिया व्यापक र फराकिलो नभई संकुचित रहेको पाइन्छ।

त्यसैगरी व्यक्तिगत मेलमिलापको अवधारणालाई पनि नेपालको सर्वोच्च अदालतले अधि सारेको पाइन्छ। यसमा सर्वोच्च अदालतले सत्य आयोग ऐनको आधारमा र आयोगले गर्ने पीडक र पीडितबीचको

मेलमिलापमा पीडितको स्वैच्छिक र सुसूचित सहमति बिना गर्न सकिदैन भनेर व्याख्या गरेको छ । यसबाट सैद्धान्तिक हिसावले हेर्दा मेलमिलापको सामाजिक र व्यक्तिगत दुवै अवधारणाहरू नेपालमा पनि प्रयोग गर्ने मनसाय रहेको नै देखिन्छ ।

नेपालको सत्य आयोगले उक्त मेलमिलापको काम कसरी सम्पन्न गर्छ भन्ने कुरा हेर्न बाँकी नै छ । दक्षिण अफ्रिकी अनुभवलाई हेर्दा यदि नेपालको सत्य आयोगलाई पनि क्षमादान दिने कार्यादेश भयो भने आयोग यो सफल हुन सक्छ भन्ने तर्क गरेको देखिन्छ । तर नेपाल र दक्षिण अफ्रिकाको अवस्था भने धेरै फरक छ । नेपालमा पीडकहरू जेलमा छैनन्, खुलेआम घुमिरहेका छन् र पीडितहरू मेलमिलाप भन्दा पनि न्यायका लागि वकालत गरिरहेका छन् । माथि चर्चा गरिए जस्तै दक्षिण अफ्रिकामा भने ६५ प्रतिशत निवेदकहरू वास्तवमा जेलमै थिए जसले क्षमादानको लागि निवेदन गरेका थिए । अन्ततः उनीहरूको अन्तिम लक्ष्य नै जेलबाट मुक्ति पाउनु थियो । नेपालमा यसको विपरीत छ जहाँ पीडकहरू जेलमा नभई कोही सैनिक त कोही सत्तारूढ दलभित्र महत्त्वपूर्ण स्थान कब्जा गरेर बसेका छन् । त्यस कारणले गर्दा दक्षिण अफ्रिकाको मोडेल नेपालको लागि सान्दर्भिक नरहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

मेलमिलाप नै शान्ति निर्माणको आधारभूत तत्व हो भन्ने निष्कर्ष माथिको छलफलबाट प्रष्ट हुन्छ । यसले भविष्यमा हिंसात्मक द्वन्द्व रोक्ने उद्देश्यले द्वन्द्व पछिको स्थितिसँग सम्झौता गर्दछ । शान्ति निर्माणले हिंसात्मक द्वन्द्वको जोखिम कम गर्ने प्रयास गर्दछ जबकि मेलमिलापको उद्देश्य भने द्वन्द्व पछिको स्थितिमा एकआपस बीचको सम्बन्ध पुनर्स्थापना गर्न हो, जसले गर्दा प्रभावित व्यक्ति मात्र होइन सबैलाई आफ्नो समुदाय र सम्पूर्ण देशलाई अगाडि बढाउन मद्दत पुगोस् । तसर्थ; मेलमिलापलाई शान्ति निर्माणको अलग पाटो नभई महत्त्वपूर्ण तत्वको रूपमा बुझ्नु जरुरी छ । मेलमिलापको कुनै एकल परिभाषा छैन, यसको महत्त्वपूर्ण तत्व जस्तै सम्बन्धहरूको पुनर्स्थापना, आघात निको बनाउनु, पुनःभरोसा दिलाउनु, क्षमा गर्न सक्षम बनाउनु, उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न, सत्य प्रकट गर्न र क्षतिहरूको उपचार र परिपूर्ति गर्न जस्ता स्वीकृत न्यूनतम उपायहरू अनुशरण यसको सफलताको लागि अनिवार्य मानिन्छन् । यी उद्देश्य हासिल गर्ने उपाय, कोसँग र कसरी मिलाप गर्ने भन्ने कुरा द्वन्द्वको सन्दर्भ र प्रकृतिमा धेरै हदसम्म निर्भर रहन्छ ।

नेपालका नेताहरूले बारम्बार के भन्दै आएका छन् भने संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य मेलमिलाप हासिल गर्न हो । तर, मेलमिलापको अर्थ र कार्यक्षेत्रका बारेमा राजनीतिक तहमा गलत बुझाइ रहेको छ । सत्य आयोगसम्बन्धी ऐनको प्रस्तावनाले सत्य स्थापना गर्ने, पीडितलाई परिपूरण र न्याय प्रदान गर्ने कुरालाई सत्य खोज्ने प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग भएको उल्लेख गरिएको छ । तर, कानूनको सारवान र कार्यविधिगत भागले प्रस्तावनाको उक्त भावनालाई आत्म सात् एवम् प्रतिबिम्बित गर्न सकेको छैन । मेलमिलापको उद्देश्यलाई व्यक्तिगत मध्यस्थताभित्र सीमित गरिएको छ । सत्य आयोगसम्बन्धी ऐनको दफा २२ अन्तर्गत प्रयोग गरिएका शब्दले मेलमिलापको कार्यक्षेत्रलाई संकुचित मात्र गर्दैन; अपितु

यसलाई पीडक र पीडितबीचको मध्यस्थतामा सीमित गर्दछ। यो नै नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियाको अवधारणागत समस्या हो। अतः नेपालको सन्दर्भमा पनि मेलमिलापलाई केवल अन्तरव्यक्ति मेलमिलापको भनेता पनि दिगो शान्ति निर्माणका लागि ऐतिहासिक अन्याय र संरचनागत अन्यायहरूको सम्बोधन गर्ने रणनीतिक र कार्यनीतिक उपायको रूपमा लिनु वाञ्छनीय हुन्छ।

दोस्रो नेपाली प्रक्रियामा दक्षिण अफ्रीकी प्रभाव लाभदायी देखिदैन। दक्षिण अफ्रीकी संस्कार र नेपाली संस्कारमा समानता छैन। कानून प्रणाली पनि भिन्न छन्। धर्म र संस्कार भिन्न छन्। दक्षिण अफ्रिकामा अधिकांश पीडकहरू कानूनबमोजिम मुद्दा चलेर सजाय पाई जेलमा थिए, तर नेपालमा नभै बाहिर छन्। दक्षिण अफ्रीकामा न्यायको मुद्दा त्यति उठेको थिएन तर यहाँ पीडितहरू न्यायको मुद्दालाई प्रमुख रूपमा उठाई रहेका छन्। त्यसैले नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियालाई अरु कसैको नक्कल गर्न भन्दा यिनै विविधताका बीचमा व्यवस्थित गर्न वाञ्छनीय हुन्छ।

यसरी हेर्दा नेपालको शान्ति र मेलमिलापतर्फको यात्रा तुलनात्मक रूपमा ठीकै ढङ्गले तय गरिएको भए तापनि कार्यान्वयन पक्ष एकदमै फितलो देखिन्छ। प्रमुख राजनीतिक दलहरूले शान्ति प्रक्रियालाई आफू र शान्ति प्रक्रियाको बीचमा शक्तिको साभेदारी गर्ने सम्झौताका रूपमा बुझेका छन् र मेलमिलाप प्रक्रियालाई दोस्रो स्थानमा राखेका छन्। शान्ति निर्माण र मेलमिलाप प्रक्रियाका सबै महत्त्वपूर्ण मुद्दा र क्षेत्रमा केही शक्तिशाली पार्टीका नेताहरूले आफ्नो कब्जा जमाएर बसेका छन्। र; यसका सन्दर्भमा गरिएका निर्णयहरू अक्सर आफ्नै फाइदाका लागि लिने गरिएको पाइएको छ। यस पृष्ठभूमिमा हेर्दा नेपालको मेलमिलाप प्रक्रियाले सत्य, न्याय, परिपूरण र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय पुनः द्वन्द्व नदोहोरिने सुनिश्चतता गर्नपर्ने विषयलाई किनारा लगाइएको देखिन्छ।

खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्यसम्बन्धी हक र नेपाल

- कृष्णजीवी घिमिरे

सार संक्षेप

खाद्य उत्पादन, वितरण र सन्तुष्टिसम्मका यावत् नीतिगतदेखि कार्यान्वयन, मूल्याङ्कनसम्मका सहभागिता र अधिकारलाई प्रत्याभूति गराउने अवधारणा खाद्य सम्प्रभुता हो । मानवको सबैभन्दा ठूलो मानव अधिकार खाद्य अधिकार अथवा भोकविरुद्धको अधिकार हो भन्ने कुरालाई आत्मसात गरिएकोले सन् १९९६ मा भएको विश्व शिखर सम्मेलनले खाद्य सुरक्षाअन्तर्गत खाद्य वस्तुमा सहज पहुँच, उपलब्धता, उपभोग र स्थायित्वलाई समावेश गरिएको पाइन्छ ।

विश्वमा खाद्यसम्बन्धी अधिकार, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुतालाई प्राथमिकीकरण गर्दै आएको सन्दर्भमा नेपालमा पनि केही वर्ष यता महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । नेपालले पनि आफ्ना अधिकारहरूको उपभोग गर्नमा तगाराहरूको सामना गरिरहेका सीमान्तीकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरू वा त्यस्ता मानिसहरूका समूहहरूसम्म पुग्न सक्रिय रूपमा लाग्नुपर्छ र स्रोतहरूको बाँडफाँड गर्दा उनीहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश

खाद्यान्न मानवलागत समस्त प्राणी जगत्का लागि अत्यावश्यकिय पदार्थ हो र खाद्य अधिकार प्रत्येक मानवको अधिकार हो । खाद्य अधिकारको प्रत्याभूति प्रत्येक राज्यको नागरिकप्रतिको कर्तव्य हो । प्रत्येक व्यक्तिले न्यूनतम आवश्यकताको रूपमा खाद्य पदार्थको प्राप्तिका अवसरको प्रत्याभूति खाद्य सुरक्षा हो भने खाद्य पदार्थमाथिको प्रत्याभूतिलाई स्थापित गर्ने अधिकार खाद्य सम्प्रभुता हो । खाद्य सम्प्रभुताले मुलुकका नागरिक, समुदाय र राज्यहरूअन्तर्गत रहेको भूमि, खाद्य, श्रम, कृषि, मत्स्यलगायतका नीतिको निर्माण, परिभाषा, कार्यान्वयन गर्ने अविच्छिन्न अधिकार त्यहीँका कृषक, जनता, समुदायको हुने कुरालाई मान्यता दिन्छ । खाद्य सुरक्षा स्वस्थ खाद्यान्नको पर्याप्त रूपमा उपलब्धता तथा सहज रूपमा सबै व्यक्ति समक्ष पहुँचको अवस्था हो भने खाद्य उत्पादन, वितरण र सन्तुष्टिसम्मका यावत् नीतिगतदेखि कार्यान्वयन, मूल्याङ्कनसम्मका सहभागिता र अधिकारलाई प्रत्याभूति गराउने अवधारणा खाद्य सम्प्रभुता हो । यो विषय नागरिकको न्यूनतम मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषय पनि हो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा सन् १९६६ मा जारी आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि, १९६६^१ ले खाद्य अधिकारसम्बन्धमा प्रत्येक पुरुष, महिला र बालबालिका एकलै वा आफ्नो समुदायमा खाद्य

१ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966, यो अभिसन्धि ३ जनवरी १९७६ मा लागू भएको हो ।

परिपूर्तिको लागि आवश्यक पर्ने पर्याप्त खाद्यमाथि भौतिक र आर्थिक पहुँच राख्न वा यी सबै कुरा व्यवस्थित गर्न साधन सम्पन्न हुन्छन् तब मात्र पर्याप्त खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित हुन्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ । यस अभिसन्धिअनुसार जनताको मानव अधिकार भन्नाले खान पाउने अधिकार, बसोबासको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्य उपचारको अधिकार, स्वच्छ खानेपानीको अधिकार, उचित रोजगारको अधिकार, सामाजिक सुरक्षाको अधिकारलगायतका मानव जीवनका नभई नहुने कुराहरूलाई समेटिएको छ । नेपालले यस अभिसन्धिलाई अनुमोदन गरेको परिप्रेक्ष्यमा खाद्य अधिकार वा सुरक्षा वा खाद्यसम्बन्धी हक वा खाद्य सम्प्रभुताको विषय नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा गरेको न्यूनतम मानव अधिकारको पालनाको विषय बन्न गएको छ । यस सन्दर्भमा नेपालले २०७२ सालमा जारी भएको संविधानको धारा ३९ मा खाद्यसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखेको पनि छ । प्रस्तुत लेखमा व्यक्तिका न्यूनतम मानव अधिकारको रूपमा रहेको खाद्यसम्बन्धी हकलाई अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय दायित्वको विषयका परिप्रेक्ष्यमा खाद्य सुरक्षाको अर्थ र परिभाषा, अवधारणा, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा खाद्य सुरक्षा, राज्यले पालना गर्नुपर्ने दायित्वहरू, खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणा, मुख्य सिद्धान्तहरू, खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षाको महत्त्व तथा आवश्यकता, सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्या र नेपालमा खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था बारेमा एक समीक्षा गर्दै उपयुक्त निष्कर्षमा पुग्ने उद्देश्य रहेको छ ।

२. अर्थ र परिभाषा

संयुक्त राष्ट्रसंघले खाद्य सुरक्षालाई सबै जनताका लागि जुनसुकै समयमा आधारभूत खानाको भौतिक र आर्थिक रूपमा सहज उपलब्ध गराउनु अर्थात् "Food security means that all people have physical and economic access to basic food at all times" लाई उल्लेख गरेको छ । सन् १९९६ मा आयोजित विश्व खाद्य शिखर सम्मेलनले खाद्य सुरक्षाको अधिकारलाई परिभाषित गर्दै हरेक मानिसको सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्यमाथिको अधिकार जुन पर्याप्त खाना खान पाउने अधिकार र भोकबाट मुक्त हुन पाउने हरेक मानिसको मौलिक अधिकारको समरूपमा आधारित छ भन्ने उल्लेख गरेको छ ।

विश्व बैङ्कले खाद्य सुरक्षालाई परिभाषित गर्दै सबै जनताका लागि जुनसुकै समयमा सक्रिय र स्वस्थ खानाको पर्याप्त उपलब्धतालाई अर्थात् "Access by all people at all times to enough food for an active and healthy life" भनी परिभाषित गरेको छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन (WHO) ले खाद्य सुरक्षाअन्तर्गत खाद्यान्नको आवश्यक परिमाणमा उपलब्धता, सबै मानिसलाई खाद्यान्नको पहुँच राख्न आर्थिक र शारीरिक सामर्थ्यता र आधारभूत पोषणसम्बन्धी जानकारीसहित खाद्यान्न उपयोग गर्न पाउने प्रत्याभूतिलाई समेटेको छ । विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO) ले सबै जनताका लागि जुनसुकै समयमा सक्रिय र स्वस्थ जीवन यापनका लागि खाद्य आवश्यकता र खाद्य प्राथमिकता अनुरूप सुरक्षित र पोषणयुक्त खाना प्राप्तिको लागि पर्याप्त, भौतिक, सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा खाद्यान्नमा सहज पहुँचलाई खाद्य सुरक्षाभित्र समेटेको पाइन्छ । समग्रमा सबै परिभाषाबाट खाद्य सुरक्षा भन्नाले जुनसुकै राज्यका सबै जनताका लागि जुनसुकै समयमा आधारभूत, स्वस्थ, सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्यान्नको भौतिक र आर्थिक रूपमा सहज उपलब्धता तथा पहुँचलाई समेटिएको पाइन्छ ।

३. खाद्य सुरक्षाको अवधारणा

खाद्य सुरक्षाको अवधारणा सन् १९७४ को विश्व खाद्य शिखर सम्मेलनदेखि शुरू भएको मानिन्छ। यस सम्मेलनले खाद्य पदार्थलाई आधारभूत आवश्यकताको रूपमा स्वीकार्दै खाद्य उत्पादन र उपभोगको अनुपातमा हुने विश्वव्यापी आपूर्तिलाई खाद्य सुरक्षाका रूपमा अगाडि बढाएको पाइन्छ। मानवको सबैभन्दा ठूलो मानव अधिकार खाद्य अधिकार अथवा भोकविरुद्धको अधिकार हो भन्ने कुरालाई आत्मसात् गरिएकाले सन् १९९६ मा भएको विश्व शिखर सम्मेलनले खाद्य सुरक्षाअन्तर्गत खाद्य वस्तुमा सहज पहुँच, उपलब्धता, उपभोग र स्थायित्वलाई समावेश गरिएको पाइन्छ। खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नु, सधैंभरि मुलुकमा खाद्यको पर्याप्त भण्डारण हुनुपर्ने, नागरिकलाई खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति दिइनुपर्ने, आपत्कालीन खाद्यान्न आपूर्ति कार्यक्रम हुनुपर्ने, प्राकृतिक प्रकोपका बेला पर्याप्त खाना उपलब्ध गराउनु पर्ने, पर्याप्त खाना उत्पादन नहुने क्षेत्रहरूमा खाद्य समयमै प्रर्याप्त भण्डार गर्नुपर्ने, स्वस्थ खाद्यान्नको आपूर्तिको प्रत्याभूति हुनुपर्ने लगायतका विषयहरू पर्दछन्। खाद्यान्नमा पहुँचका साथै खरिद गर्ने साधनमा वर्ग, जातजाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, भाषा, उमेर तथा राजनीतिक आस्था वा अन्य कुनै पनि विचारधाराका आधारमा भेदभावको परिणामस्वरूप खान पाउने स्थितिबाट वञ्चित गरिन्छ भने खाद्य अधिकारको उल्लङ्घन भएको मानिन्छ।

विश्वमा मानव जातिलाई आवश्यक पर्नेभन्दा बढी खाद्यान्न उत्पादन भइरहे पनि ७ अर्ब जनसंख्यामा आज १ अर्ब २० करोडभन्दा बढी मानिस भोकमरी र कुपोषणको चपेटामा छन्। कृषि मन्त्रालयको सन् २०१० को आँकडाअनुसार नेपालमा पनि ७० लाखभन्दा बढी मानिस भोकमरी र कुपोषणको चपेटामा छन्। भोकबाट कोही पनि प्रताडित हुन नपरोस्, भोक, रोग र शोक तथा भोकमरीको चपेटामा कोही नआउनु र खाद्य अधिकारको सुनिश्चितताको लागि मानव अधिकारको अवधारणा सँगसँगै खाद्य सुरक्षाको पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ।^२ पर्याप्त खाद्य सुरक्षा मान्छेको बाँच्न पाउने अधिकारसँग अन्तरसम्बन्धित अधिकार हो भने अन्य मानव अधिकारहरूको उपभोगको लागि एक अत्यावश्यक अधिकार हो। जीवन अधिकारको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको खाद्य सुरक्षाले खानामा पोषण, शक्ति वा प्रोटीनको न्यूनतम उपभोगको मात्रालाई मात्र जनाउँदैन, बरू यसले खाद्यान्नमा व्यक्तिको भौतिक र आर्थिक पहुँचलगायत खाद्यान्नको उत्पादन र उपभोगको लागि आवश्यक पर्ने साधनहरूमा हुनुपर्ने पहुँचलाई पनि समेट्छ। नेपाल मानव अधिकारका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, १९६६ को एक पक्ष राष्ट्र भएको^३ नाताले आफ्नो भू-भागभित्र बस्ने सबैको खाद्य सुरक्षाको क्रमिक रूपमा पूर्ण प्राप्तिको सुनिश्चितताको लागि आवश्यक कदम चाल्नु यसको कानूनी दायित्व हो। तर; नेपालमा खाद्य सुरक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयन एक समस्याको रूपमा रहिआएको छ। खास गरी, नेपालमा सीमान्तीकृत र पिछडिएका समुदायहरू जस्तै ग्रामीण महिला,

२ बाँच्न पाउने अधिकारको आधार : खाद्य अधिकार, फियान नेपाल, <http://www.fiannepal.org>, visited on 2013/04/24.

३ नेपालले यस International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966लाई १४ मे १९९१ मा सम्मिलन गरेको हो।

सडक बालबालिका, दलित, जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा वृद्धवृद्धा खाद्य सुरक्षा वा अधिकार उपभोग गर्नबाट बढी वञ्चित छन्।^४

४. खाद्य सुरक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय प्रबन्ध

संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनाकालबाटै खाद्य अधिकार का रूपमा खाद्य सुरक्षालाई उच्च महत्त्वका साथ उठाइएको र व्यक्तिका मानव अधिकारका रूपमा स्थापित खाद्य अधिकारलाई विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी लिखतहरूमा उच्च महत्त्व दिइएको पाइन्छ। प्रत्येक व्यक्तिलाई आफू र आफ्नो परिवारलाई बासस्थान, खाद्य, लताकपडा, औषधि उपचार तथा आवश्यक सामाजिक सेवालगायतका स्वास्थ्य र समुन्नत जीवनस्तरको अधिकार हुनुका साथै बेर जेजगारी, विरामी, अशक्तता, विधवापन, वृद्धावस्था तथा आफ्नो काबुबाहिरका कारणबाट जीविकोपार्जन गर्न नसक्ने अवस्थामा सुरक्षाको अधिकार हुने कानूनहरूको व्यवस्था गरिएका छन्। तीमध्ये केही निम्न अनुरूप रहेका छन् :

- मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ (१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्तरयुक्त जीवनको अधिकार छ, जसअन्तर्गत परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार छ, र यसअन्तर्गत खाना, कपडा, घर तथा औषधोपचारका सुविधाहरू र आवश्यक सामाजिक सेवाहरू पनि सम्मिलित छन् र विरामी, असमर्थता, विधवा, बुढेसकाल वा निजको नियन्त्रणबाहिर को अरु कुनै परिस्थितिमा साधन अभाव भएमा सुरक्षाको अधिकार छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको धारा ११

१. प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन, लुगा तथा आवाससमेत आफू स्वयं र आफ्नो परिवारको पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवनावस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन्। पक्ष राष्ट्रहरूले यस प्रयोजनका लागि स्वतन्त्र सहमतिमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अत्यावश्यक महत्त्व स्वीकार गर्दै यस अधिकारको प्राप्ति सुनिश्चित गर्न उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन्।
२. भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार स्वीकार गर्दै प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरूले व्यक्तिगत रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत निम्न कुराका लागि आवश्यक विशेष कार्यक्रम र उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन्:
 - (क) प्राविधिक तथा वैज्ञानिक ज्ञानको पूर्ण उपयोग गरी पोषणका सिद्धान्तको ज्ञान प्रचार गरी तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको दक्षतामा विकास र उपयोग हासिल गर्ने किसिमबाट कृषि प्रणालीहरूको विकास र सुधार गरी, खाद्यान्नको उत्पादन, सञ्चय तथा वितरणको तरिकामा सुधार गर्ने,
 - (ख) खाद्यान्न आयात गर्ने तथा खाद्यान्न निर्यात गर्ने देशहरू दुवैका समस्याहरूलाई ध्यान दिँदै आवश्यकताअनुरूप विश्वको खाद्यान्न आपूर्तिको समन्यायिक वितरण सुनिश्चित गर्ने।

४ आईसीईएससीआर धारा ११ (१), उद्धृत नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अनुगमनको लागि सूचकाङ्कहरू, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको सूचकाङ्कहरूसम्बन्धी कार्यसमूह, प्रकाशक राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल र नेपाल सरकार, काठमाडौं, २०६८।

- आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको धारा ११ मा प्रत्येक नागरिकको भोकबाट मुक्त रहन पाउने मौलिक अधिकारलाई स्वीकार गरेको उल्लेख छ भने आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको साधारण टिप्पणी १२ मा पनि जब प्रत्येक पुरुष, महिला र बालबालिका एकलै वा समुदायमा, पर्याप्त खाद्य र यसको उपार्जनका माध्यमसम्म जुनसुकै समयमा भौतिक र आर्थिक पहुँच राख्न सक्दछ, तब पर्याप्त खाद्य अधिकार प्राप्त हुने उल्लेख गरिएको छ ।
- संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठनको १९६५ को प्रस्तावनामा प्रत्येक नागरिकले स्वस्थ जीवनयापनका लागि राष्ट्रिय स्तरमा गरिएको विभिन्न प्रतिबद्धताहरूलाई सहयोग गर्दै मानव वर्गलाई भोकबाट मुक्त दिलाउन यसको स्थापना भएको हो भनी उल्लेख गरिएको छ ।
- विश्व खाद्य शिखर सम्मेलन, १९९६ को उद्देश्य नं. ७.४ मा प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त खाद्य अधिकार, भोकबाट मुक्त हुने मौलिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि र यससँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय कानूनी दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएअनुरूप स्पष्ट पार्ने र सबैका लागि खाद्य सुरक्षा प्राप्त गर्न यस अधिकारको पूर्ण तथा प्रगतिशील अनुभूतिको कार्यान्वयनमा विशेष ध्यान दिने उल्लेख गरिएको छ भने सोही सम्मेलनले विश्वमा रहेको भोकमरीलाई घटाएर सन् २०१५ भित्रमा आधा पार्ने प्रतिबद्धतासमेत जाहेर गरेको पाइन्छ ।

५. खाद्य सुरक्षा प्रत्याभूतिका लागि राज्यले पालना गर्नुपर्ने दायित्वहरू

संयुक्त राष्ट्रसंघीय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, १९६६ को धारा २ र धारा ११ अन्तर्गत सदस्य राष्ट्रहरूले नागरिकको खान पाउने अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि मूल रूपमा तीन किसिमका दायित्वहरूको पालना गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ र प्रत्येक नागरिकले भोकबाट मुक्ति पाउने नैसर्गिक अधिकारको लागि राज्यको दायित्वहरू रहेको उल्लेख गरेको पाइन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूसम्बन्धी यस अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिलगायत ती अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दस्तावेजहरूले राज्यका लागि सिर्जना गर्ने तीन प्रकारका दायित्वहरू यस प्रकार रहेका छन्ः^५

क. सम्मान गर्ने दायित्व

यसलाई अधिकारको उपभोगमा हस्तक्षेप नगर्ने दायित्व पनि भनिन्छ । पर्याप्त मात्रामा स्वच्छ, स्वस्थ र गुणस्तरीय खाद्यान्न खान पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकारलाई राज्यले सम्मान गर्नपर्दछ । सम्मान गर्ने दायित्वअनुसार जनताले गर्ने सम्बन्धित अधिकारहरूको उपभोगमा राज्यले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष

५ बाँच्न पाउने अधिकारको आधार : खाद्य अधिकार, फियान नेपाल, <http://www.fiannepal.org>, visited on 2013/04/24.

रूपमा हस्तक्षेप नगर्न हो। यसको अर्थ हो सरकारले स्वेच्छाचारी रूपमा निजी विद्यालय र अस्पतालहरू बन्द गर्न वा उचित कानूनी प्रक्रिया बिना कसैलाई जबरजस्ती वासस्थानबाट निकाल्नु हुँदैन।

ख. संरक्षण गर्ने दायित्व

यसअन्तर्गत मूलतः प्रभावकारी नियमन तथा उपचारमार्फत अरूले कसैको अधिकारको उपभोगमा हस्तक्षेप गर्न नपाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने दायित्व राज्यको रहेको मानिन्छ। कुनै तेस्रो पक्षबाट पुग्नसक्ने प्रतिकूल अवस्थाबाट राज्यले आफ्नो नागरिकको खान पाउने अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्दछ। जल, जमीन, जंगलको अतिक्रमण गर्ने, खाद्य उत्पादन तथा खाद्य वस्तुमा प्रतिकूल असर पार्ने, श्रमिकहरूलाई उचित ज्याला नदिने, घरेलु काम गर्ने मजदूरहरूलाई बधुवा मजदुरको रूपमा राख्ने र अमानवीय व्यवहार गर्ने, पानी प्रदूषण गर्ने, पानीको मुहान छेक्ने, पानीको धारा/कुवा छुन नदिने, खाद्य वस्तुको कृत्रिम अभाव सिर्जना गर्ने, खाद्यवस्तुमा मिसावट गर्ने, कम गुणस्तरको खाद्यवस्तु बिक्री वितरण गर्ने आदि जस्ता अवस्थाबाट राज्यले नागरिकहरूको संरक्षण गर्नपर्ने उल्लेख छ।

ग. परिपूर्ति गर्ने दायित्व

राज्यले नागरिक अधिकारहरूको प्रवर्द्धन गर्ने, अधिकारहरूको पहुँचलाई सहज बनाउने र व्यक्ति तथा समूहहरूले आफ्नो नियन्त्रणभन्दा बाहिरका कारणहरूले गर्दा आफूसँग भएका माध्यमद्वारा अधिकारहरूको उपभोग गर्न नसकेमा राज्य आफैले आवश्यक सेवाहरू प्रदान गर्ने दायित्वलाई पूरा गर्ने दायित्व वा परिपूर्ति गर्ने दायित्व भनिन्छ। यसअन्तर्गत आवश्यक खाद्यान्नको व्यवस्था गर्न असमर्थ, आपत्कालीन अवस्थामा रहेका तथा संकटकालीन स्थितिमा रहेका व्यक्तिहरूका लागि राहत, पुनर्स्थापना, पुनर्वास र खाद्यान्न आपूर्तिलाई सहज बनाउन राज्यले तत्काल उपयुक्त कदमहरू अपनाई परिपूर्ति-प्रदान गर्ने दायित्व पूरा गर्नुपर्दछ। यसका लागि तत्कालीन तथा दीर्घकालीन रूपमा नागरिकको खान पाउने अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि सुरक्षित खाद्य उत्पादन तथा वितरणको उपयुक्त नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, नागरिकको सहज जीवकोपार्जनको उपयुक्त वातावरणको व्यवस्था गर्ने कार्य आदि राज्यको दायित्व मानिन्छ।

६. खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणा

खाद्य सम्प्रभुताको शाब्दिक निर्माण “Via Compesina” का सदस्यहरूले सन् १९९६ मा जनताको अधिकारको रूपमा उनीहरूको खाद्य प्रणालीसँग जोडेर परिभाषित गरेका थिए। उनीहरूले खाद्य सम्प्रभुतालाई उत्पादन, वितरण र उपभोक्तालाई समेटेर खाद्य प्रणाली र नीतिलाई समेत जोडेर हेर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएका थिए। सन् २००७ को फेबरी २७ मा मालीको सेलेङ्गामा ८० राष्ट्र सहभागी भएको खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी सम्मेलनले खाद्य सम्प्रभुतालाई जनताको त्यस्तो अधिकारको रूपमा परिभाषित गरेको थियो यसले वातावरण अनुकूल र दिगो पद्धतिमार्फत स्वास्थ्य र संस्कृतिको रूपमा समेत अनुकूल खाद्य उत्पादन गर्ने, आफ्नो खाद्य वस्तु र कृषिलाई परिभाषित गर्ने कुरालाई समावेश गरेको

पाइन्छ।^१ सन् २००८ को अप्रिलमा संयुक्त राष्ट्र संघ र विश्व बैकले संयुक्त रूपमा आयोजना गरेको एक सम्मेलन [International Assessment of Agricultural Science and Technology for Development (IAASTD)]ले खाद्य सम्प्रभुतालाई जनता र सार्वभौम राष्ट्रले आफ्नो कृषि प्रणाली र खाद्य नीति निर्धारण गर्न पाउने अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ।

खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणा खाद्यान्नमाथिको जनताको अधिकारलाई स्थापित गर्ने मान्यतामा आधारित छ। यो केवल खाद्यान्नको उपलब्धता, वितरण र खाद्य अधिकारलाई मात्र नभई खाद्य पदार्थको स्रोत, उत्पादन र पुनरुत्पादनमाथिको किसानको अधिकारको आधिपत्य कायम गर्ने अवधारणामा आधारित छ। एक्काइसौं शताब्दीमा आइपुग्दा सवा अर्ब भोका, नाङ्गा, मानिसलाई खाद्यान्नको सुलभ, स्वस्थ, पोषणयुक्त र सुरक्षित आपूर्ति मात्र नभई खाद्यान्न माथिको अधिकारको प्रश्न पनि उठिरहेको छ। विकासोन्मुख मुलुकमा अधिकांश जनता खाद्य अधिकारबाट वञ्चित रहेकाले यस अवस्थाको अन्त्य गरी ग्रामीण कृषि अर्थ व्यवस्थालाई स्वतन्त्र र स्वाधीन बनाउने नीतिगत सोच र विचार खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणा हो। यो अवधारणा नवउदारवादी अर्थ व्यवस्थाको विकल्पको रूपमा विकास हुँदै गइरहेको छ। कतिपयको भनाइमा यो अवधारणा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक तथा व्यापारिक संस्थाहरू, बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष, विश्व बैङ्क, विश्व व्यापार संगठन लगायतका शक्तिको विरुद्धको लडाईं हो भन्ने पनि रहेको पाइन्छ।^{१९}

खाद्य सम्प्रभुता भन्नाले जनता, समुदाय र राष्ट्रको त्यस्तो अधिकार हो; जसमा आफ्नो कृषि, श्रम, माछापालन, खाद्य र भूमि नीतिलाई परिभाषित गर्ने र पर्यावरण, सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक हिसाबले आफ्नो परिवेश अनुकूल बनाउने कुरा पर्दछ। यसमा खाद्य उत्पादन र खाद्य अधिकार पर्दछन्। यसको अर्थ सुरक्षित, पोषणयुक्त र संस्कृति अनुकूल खाद्य उपभोग र खाद्य उत्पादन स्रोत परिचालनका साथै आफू र आफ्नो समाजलाई बचाइराख्ने फराकिलो दायरा यस अन्तर्गत पर्दछ।

अहिले खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी अधिकारले एउटा आन्दोलनको रूप लिएको छ। यसले साना किसान, माछापालक, उपभोक्ता, वातावरणविद् र स्थानीय जनताहरूलाई समेटेर उनीहरूको कृषि, श्रम, माछापालन, खाद्य र भूमि नीतिसम्बन्धी कुरालाई उठाएको छ। उत्पादक किसानको खाद्य पदार्थ, बीउबिजन, प्राकृतिक स्रोत साधन, जैविक विविधता, स्थानीयहरूको अधिकार खोसिँदै गएका कारणले यसलाई पुनः स्थापित गर्न खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणा अगाडि आउँदै गएको देखिन्छ।

विश्व व्यापार सङ्गठनको महत्वपूर्ण एक अंग ट्रिप्स (TRIPs) सन्धिको कार्यान्वयनपश्चात् किसानहरूले आफ्नै उत्पादनको साधन गुमाउन पुगेका छन्। उत्पादनका अधिकांश साधन, बीउबिजनमा पेटेण्ट लिने क्रम तीव्र छ। यसमा विकसित राष्ट्रका ठूलाठूला बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू ज्यादै अगाडि छन्। अनुमान अनुसार केही बहुराष्ट्रिय कम्पनीका हातमा अत्याधिक पेटेण्ट गइसकेकोले यस्ता बीउबिजनमा उनीहरूको

१ International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (IAASTD), Global Summary for Decision Makers Accessed online 23 September 2008.

७ प्रेम दंगाल, खाद्य सम्प्रभुता : अवधारणा र चुनौती, छपाई घर प्रा.लि., काठमाडौं, २०६५, पृष्ठ ६५।

एकाधिकार रहन गएको छ। यस्ता कृषिजन्य वस्तु तथा बीउको मूल्य निर्धारणमा उनीहरूकै बोलवाला कायम भैसकेको छ। यसबाट विकासोन्मुख देशका रैथाने किसानहरूको शारिरीक अधिकार खोसिएको छ। एकातिर किसानहरूले आफ्ना प्राकृतिक स्रोतमाथि अधिकार गुमाउने र अर्कोतिर अत्यन्तै चर्को मूल्यमा उनीहरूबाट खरिद गर्नुपर्ने अवस्थाबाट किसानहरू गुज्रिनु परेकाले दोहोरो मारबाट उनीहरूलाई बचाउन पनि खाद्य सम्प्रभुताको अधिकारको प्रत्याभूति आवश्यक हुन गएको हो।

७. खाद्य सम्प्रभुताका मुख्य सिद्धान्तहरू

खाद्य सम्प्रभुता बारेका खासगरी निम्न कुराहरूलाई खाद्य सम्प्रभुताका मुख्य छ, वटा खम्बाको रूपमा व्याख्या गरिएको छ।^{१५} यिनै सिद्धान्तहरूलाई अहिले खाद्य सम्प्रभुताका मुख्य सिद्धान्तहरूको रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गर्ने गरिएको पाइन्छ:-

क. जनताका लागि खाद्य

स्वास्थ्य र संस्कृति अनुकूलको खाना उपयोग गर्न पाउने अधिकार नै खाद्य सम्प्रभुताअन्तर्गतको प्रथम र प्रमुख कानूनी माग हो। यसलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्न प्रभावकारी खाद्य नीतिको आवश्यकता पर्दछ, जसले खाद्य उत्पादनमा विविधीकरणलाई हरेक क्षेत्र र देशमा समर्थन गरोस्। खाद्य पदार्थ सामान्य रूपमा व्यापार र नाफासँग मात्र जोडिएको चीज नभएर यो जनताको जीवनसँग अभिन्न रूपले जोडिएको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो भन्ने कुरामा यस सिद्धान्तले जोड दिन्छ।

ख. खाद्य उपलब्ध गराउनेको महत्त्व

धेरै साना किसानहरू सरकार र जमीनदारको हिंसा, सीमान्तीकरण र भेदभावका कारणबाट पीडित छन्। कृषि कामदारहरू बाँधाकामदारका रूपमा पनि शोषित र पीडित छन्। महिलाहरूको पनि खाद्य उत्पादनमा ठूलो भूमिका छ; तर त्यसलाई पनि बेवास्ता गरिएको छ। उनीहरूको स्रोतमाथिको अधिकार र कामदारको पहिचान समेत उल्लङ्घन गरिएको छ। तसर्थ; खाद्य सम्प्रभुताको यस सिद्धान्तले खाद्य उत्पादकको बाँच्न पाउने, सम्मानीत ढङ्गले काम गर्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितताको कुरा गर्दछ।

ग. खाद्य प्रणालीको स्थानीयकरण

यस सिद्धान्तले सर्वप्रथम खाद्य वस्तुलाई स्थानीय आवश्यकता परिपूर्तिसँग आबद्ध गरिनुपर्छ, अनि मात्र दोस्रो पक्षमा व्यापार र निर्यातसँग जोडेर हेर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। खाद्य सम्प्रभुताको यस सिद्धान्तले प्राथमिक रूपमा निर्यात र टाढा टाढा पठाउनेभन्दा स्थानीय र क्षेत्रीय आवश्यकता पूर्ति गर्ने कुरालाई महत्त्व दिन्छ। स्वतन्त्र व्यापार (Free Trade)ले विकासोन्मुख देशलाई आफ्नो कृषि प्रणालीको संरक्षणमा बाधा पुऱ्याइरहेको छ र यसले खाद्य सम्प्रभुतालाई समेत असर पुऱ्याइरहेको

१५ The 6 pillars of Food Sovereignty, <http://www.wdm.org.uk/what-food-sovereignty> accessed on 2013/08/5.

कुरालाई महत्त्वपूर्ण रूपमा उठाउँदै यस सिद्धान्तले स्वतन्त्र व्यापारको जबर्जस्त भूमिकालाई निस्तेज गर्नमा जोड दिन्छ ।

घ. स्थानीय रूपमै निर्णय गर्ने

खाद्य सम्प्रभुताले जमीन, चरन, जल, बीज, चौपाया, माछामाथिको स्थानीय नियन्त्रण र अधिकारको सम्मान गर्दछ । उनीहरूले यसलाई प्रयोग गर्न र आपसमा बाँड्न सक्छन् । यसले सामाजिक र वातावरणीय रूपमा समेत विविधता र दिगो रूपमा संरक्षण गर्न सकोस् भन्ने मान्यता राखिन्छ । बौद्धिक सम्पत्तिको रूपमा यस्तो स्रोतलाई निजीकरण गर्ने कुरालाई खाद्य सम्प्रभुताको यस सिद्धान्तले मान्दैन ।

ड. ज्ञान र सीपको निर्माण

खाद्य उत्पादनको क्षमता विकास, ज्ञान सीपको हस्तान्तरण र यसको स्थानीय खाद्य प्रणालीमा हुने आवश्यकताको आपूर्तिलाई वंशानुगत प्रविधि जस्ता वैज्ञानिक प्रविधिको सिद्धान्तले स्वीकार गर्दैन । तर; खाद्य सम्प्रभुताको यस सिद्धान्तले कृषि क्षेत्रको ज्ञान र सीपको विकासका लागि उचित अनुसन्धान प्रणालीको वकालत गर्दछ ।

च. प्रकृतिसँगको सहकार्य

खाद्य सम्प्रभुताको यस सिद्धान्तले त्यस्तो उत्पादन र वितरण प्रणालीको वकालत गर्दछ । जसले प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र हरितगृह ग्याँसलाई घटाओस् । यसले चरम औद्योगिक पद्धति जसले वातावरण विनाश र स्थानीय वासिन्दाको स्वास्थ्यमा असर पर्दछ, त्यसको विरोध गर्दछ । यसले प्रकृतिको संरक्षण र प्रकृति अनुकूलको पद्धतिका विकास गरेर उत्पादन र वितरण गर्नपर्ने कुरालाई जोड दिन्छ । जब साधारण तर क्रान्तिकारी सिद्धान्तहरू राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र कृषि नीतिमा लागू हुन्छन् र यसको सकारात्मक असर समुदायमा देखिन थाल्दछ, तब मात्र खाद्य सम्प्रभुताको अभियानले प्रकृतिसँगको सहकार्यमार्फत विजय प्राप्त गरेको मानिन्छ ।

द. खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षाको महत्त्व तथा आवश्यकता

खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षाको अवधारणा नै किसानको हक हितमा खाद्य पदार्थको सुरक्षा, संरक्षण, वितरण, उत्पादन तथा पुनरुत्पादन रहेकोले नवउदारवादी अर्थ व्यवस्थाको विकल्पमा बृहत्तर हक हितका लागि यसको महत्त्व रहेको छ । यसले खासगरी निम्न कार्य गर्ने हुँदा यसको महत्त्व र आवश्यकता महसूस गरिएको छ :

- यसले जनताको खाद्य अधिकारको प्रत्याभूति, प्रवर्धन र संरक्षण गर्छ,
- यसले खाद्य पदार्थको वितरण, उपभोग तथा सन्तुलनमा जोड दिन्छ,
- यसले खाद्य पदार्थको उत्पादनमा उत्पादक किसानको नियन्त्रण कायम गर्छ,

- यसले किसानलाई नीति निर्माणको तहमा र निर्णय प्रक्रियामा पूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता गर्दछ,
- यसले कृषिको दिगो विकास, वातावरणको संरक्षण, किसानको परम्परागत प्रकृति र संस्कृतिको संरक्षणमा जोड दिन्छ,
- यसले उत्पादकको उत्पादनका स्रोत र साधनमाथि उनीहरूको अधिकारलाई स्थापित गराउँछ,
- यसले किसानको बीउबिजनमाथिको अधिकार स्थापित गराउँछ,
- कृषि र कृषिको मूल्य मान्यताको संरक्षण, जैविक विविधता, लाभको बाँडफाँडको अधिकार, कृषि प्रविधि र सूचनाको अधिकारलाई स्थापित गर्न मद्दत गर्छ र
- कृषिजन्य उत्पादनको उचित मूल्य निर्धारण गर्ने किसानको स्वतन्त्रता, वैज्ञानिक भूमिसुधार, न्यायपूर्ण वितरण प्रणाली र खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्दछ ।

९. नेपालको संवैधानिक, कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था

क. संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान (२०७२) को भाग ३ को मौलिक हकअन्तर्गत खाद्यसम्बन्धी हक तथा भाग चारमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिअन्तर्गत खाद्य सुरक्षालाई सम्बोधन गर्ने किसिमका केही प्रावधानहरू समावेश गरिएका छन्, जो निम्नबमोजिम रहेका छन् :

- धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक,
- धारा १८ मा समानताको हक,
- धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणसम्बन्धी हकअन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक,
- धारा ३६ मा खाद्यसम्बन्धी हक,
- धारा ४२ मा सामाजिक न्यायसम्बन्धी हक,
- धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हक,
- धारा ४४ मा उपभोक्ताको हक,
- धारा ५० राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू
- धारा ५१ (ड) मा कृषि र भूमिसुधारसम्बन्धी नीति, ५१ (ज) मा नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीति

नेपालको संविधान (२०७२)

१६. सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक : (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ ।
३६. खाद्यसम्बन्धी हक : (१) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुनेछ ।
- (२) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुनेछ ।
- (३) प्रत्येक नागरिकलाई कानूनबमोजिम खाद्य सम्प्रेषणको हक हुनेछ ।

संविधानमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलाई प्राथमिकता साथ राखिएको छ । व्यक्तिका आधारभूत अधिकारहरू अन्तर्गत खान पाउने हक पर्दछ । यो व्यक्तिको जीवनसँग जोडिएको विषय पनि हो ।

सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलाई सोही सन्दर्भमा हेरिन्छ। यसैगरी प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक, खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक र कानूनबमोजिम खाद्य सम्पभुताको हक हुने उल्लेख भएकाले साविकका प्रावधानभन्दा हालको संविधानको व्यवस्था ज्यादै विस्तृत देखिन्छ। तथापि कार्यान्वयनका लागि कानून बनाउनुपर्नेमा हालसम्म नबनेका हुँदा अबै देखावटी नै रहेको भनी आलोचना भएको पाइन्छ।

ख. कानूनी व्यवस्था

नेपालमा खाद्य हक तथा सुरक्षाका लागि पृथक ठोस कानूनी व्यवस्था नभए पनि जनतालाई स्वस्थ, पोषणयुक्त र सुरक्षित खाद्यान्नको आपूर्ति तथा वितरणलाई प्रत्याभूति गर्ने सन्दर्भमा निम्न कानूनी व्यवस्था सान्दर्भिक रहेका छन्:

- खाद्य ऐन २०२३ तथा नियमावली,
- उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०५४ तथा नियमावली,
- आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७,
- आयोडिनयुक्त नुन (उत्पादन तथा बिक्री वितरण) ऐन, २०५५,
- आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन, २०४९,
- होटेलको व्यवस्था तथा मदिराको बिक्री वितरणमा नियन्त्रण गर्न बनेको ऐन, २०२३,
- जलचर संरक्षण ऐन, २०१७,
- जीवनाशक विषादी ऐन, २०४८,
- कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ र
- पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५।

ग. नीतिगत व्यवस्था

- नेपाल सरकारका दीर्घकालीन कृषि योजनासम्बन्धी विगत तीन दशकदेखिका प्रयासहरू,
- नेपाल सरकारको राष्ट्रिय कृषिनीति, २०६१,
- खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजना, २०६३,
- कृषि जैविक विविधता नीति, २०६३,
- संविधानसभा प्राकृतिक स्रोत आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समितिको अवधारणापत्र सहितको मस्यौदा प्रतिवेदन, २०६६,
- विगतका पञ्च वर्षीय योजनाहरू।
- सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र
- चालु त्रिवर्षीय योजना (२०७०।७१–२०७२।७३) लगायत।

९. सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्या

९.१ सर्वोच्च अदालतले माधवकुमार बस्नेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत भएको मुद्दामा देहायको निर्णय गरेको छः^९

एउटा उत्तरदायी सरकारको प्रमुख काम कर्तव्य जनताको जीउधनको सुरक्षा गर्नपर्ने सन्दर्भमा हुम्ला जिल्ला समेतमा फैलिएको भोकमरी र महामारीलाई नियन्त्रण गर्न र राहत सामग्री पुऱ्याउन स्वयं नेपाल सरकार र सोअन्तर्गतका विभिन्न निकायहरू प्रयासरत रहेको कुरा लिखित जवाफबाट देखिन्छ। उक्त कुराहरू बनावटी हुन भन्न मिल्ने आधार केही देखिदैन। साथै चालिएका उक्त प्रयासहरू अपर्याप्त र अपूरो छ, भन्न सकिने तथ्ययुक्त प्रमाण समेत नदेखिँदा परमादेश जारी गर्न नपर्ने।

९.२ सर्वोच्च अदालतले प्रकाशमणि शर्मासमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको मुद्दामा खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षाको अधिकार सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै यसरी व्याख्या गरेको छः^{१०}

- खाद्यान्नको अधिकारको अभावमा स्वतन्त्रताको हक उपभोग हुन सक्दैन र खाद्यान्नको अभावको जीवन सम्मानपूर्वक हुँदैन। तसर्थ, स्वतन्त्रता र खाद्यान्नको अधिकार 'Right to Food' एक अर्काको 'Mutually Inclusive' हक हुन्। मानिसको लागि 'Dignified Life' अर्थात् सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक भनेको मानवीय मूल्य, मान्यता र मर्यादामा आधारित जीवन हो। नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको लागि लोककल्याणकारी राज्यमा परिणत गर्न समर्पित राज्यले आफ्ना नागरिकलाई शान्ति सुरक्षा कायम गरी जनधनको सुरक्षा गरी मर्यादित र सम्मानीत मानवीय जीवनका लागि अपरिहार्य न्यूनतम आवश्यकता जस्तै: खाद्यान्न, पानी, वास, स्वास्थ्य, स्वतन्त्रता, गोपनीयता, शिक्षा, कपडा वस्तुहरू बजारमा सबैको आर्थिक रूपले पहुँच पुग्ने र सबैले प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना भएको हुन्छ। सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक उपभोग गर्न कम्तीमा पनि खाद्यान्नमा अधिकार Right to Food जस्तो BasicNecessity मा प्रत्येक नागरिकको पहुँच हुनुपर्ने,
- खाद्यान्नमा Access र खाद्यान्न Available गराइदिनु राज्यको कर्तव्य हो। खाद्यान्नको अभावमा खाद्यान्नको अधिकार Right to food को हक निरर्थक हुने र खाद्यान्नको अधिकार निरर्थक भएपछि नागरिकहरूको धारा १२(१) को सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक उपभोग हुन नसक्ने,
- जनताको जीउधनको सुरक्षा र संरक्षण गर्न मात्र होइन, खाद्यान्नको अधिकार उपभोग गर्न भोकमरी हुन नदिने पनि राज्यको कर्तव्य हो। राज्यले आफ्नो काबुभित्रको हरसम्भव उपाय परिचालन गर्नुपर्दछ। काबुबाहिरको परिस्थितिबाहेक अन्य अवस्थामा राज्यको लापरवाही ढिलासुस्ती वा

९ संवत् २०५५ सालको रिट नं. ३३४१ आदेश मिति २०५५।०६।२७

१० ने.का.प. २०६८, अङ्क १, पृष्ठ ९७

निर्णय लिनमा ढिलाइको कारण खाद्यान्नको अभावले गर्दा नागरिकहरूको ज्यान जान्छ भने सरकार त्यसको जिम्मेवार हुनुपर्ने,

- खाद्यान्न अभावमा मानिस मर्न सक्छ भने खाद्यान्नको अभावमा गर्भवती महिलाको पेटमा भएको बच्चा कुपोषणबाट पीडित हुन जान्छ, बालबालिका, वृद्धवृद्धा, रोगी, असहाय, अपाङ्गहरू मर्न सक्छन्। त्यसैले नागरिकहरूको खाद्यान्नको अधिकार Right to Food को अधिकार हनन् हुन नदिन समयमा नेपालको भू-भागभरि पर्याप्त मात्रामा खाद्यान्न उपलब्ध र आपूर्ति गर्ने गराउने सरकार संवैधानिक कर्तव्यबाट विमुख हुन नहुने।

१०. हकको कार्यान्वयन अवस्था

साविकको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भएका खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षाको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थालाई अझै व्यापक पार्दै नेपालको संविधान (२०७२) मा खाद्यसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। संविधानको धारा ३६ मा खाद्यसम्बन्धी हक उल्लेख गरिएको छ भने प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक हुने तथा खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने कुरा राखिएको हुँदा खाद्य सम्प्रभुताको हकलाई उच्च स्थान दिएको पाइन्छ। यसैगरी राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीतिहरूअन्तर्गत धारा ५० र ५१ मा महत्त्वपूर्ण प्रावधान समावेश गरिएको छ। कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक हुने कुरा संविधानमा उल्लेख छ। तर, कानून नबनाइनुबाट यो हक कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। सर्वोच्च अदालतले पनि सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक उपभोग गर्न कम्तीमा पनि खाद्यान्नमा अधिकार जस्तो आधारभूत आवश्यकता प्रत्येक नागरिकको पहुँच हुनुपर्ने भनी व्याख्या गरेको पाँचवर्ष पुगिसकेको पनि छ। खाद्य सम्प्रभुतालाई संवैधानिक मौलिक हकका रूपमा व्यवस्थित गरे पनि यस हकका प्रचलनका लागि गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था नगरिएका कारण यो हक देखाउने दाँत जस्तै बनेको छ।

खाद्य सम्प्रभुताको विषयलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा उठाउन, यस क्षेत्रमा समन्वयात्मक तथा सशक्त रूपमा कार्य गर्नका लागि खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय योजना समिति बनाइएको पाइन्छ। यो एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल हो। जसले किसान, माछापालन, साना र मझौला किसान, कृषि कामदार तथा आदिवासी आदिसँग सम्बन्धित थुप्रै संगठनहरूलाई समेटेर खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी अभियानलाई स्थानीय तथा विश्वव्यापी रूपमा परिचालन गरेको छ। यसै अभियानको प्रभाव स्वरूप नेपाल, इक्वेडोर, भेनुजुयला, माली, बोलिभिया र सिनेगलले पनि खाद्य सम्प्रभुतालाई आफ्ना संविधान र कानूनमा समावेश गरेका छन्। दक्षिण पूर्वी एशियामा रहेका नेपाल, भारत, बंगलादेश र म्यानमारमा खाद्य सुरक्षा सुशासन बढाउन तीन वर्षअघि युरोपेली युनियन र डेन चर्च एडको आर्थिक सहयोगमा पाँच वर्षे परियोजना शुरु भएको पनि छ। सन् २०१८ को सेप्टेम्बरसम्म चल्ने यस परियोजनाले दक्षिण पूर्वी एशियामा भोकमरी, कुपोषण र खाद्य असुरक्षा कम गर्ने तथा चार मुलुकका ९७ हजार जोखिममा रहेका परिवारलाई सहयोग गर्ने लक्ष्य लिएको छ। तथापि प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी व्यवहारमा यसलाई उतार्न निकै चुनौतीपूर्ण देखिएको छ।

११. अन्त्यमा

विश्वमा खाद्यसम्बन्धी अधिकार, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुतालाई प्राथमिकीकरण गर्दै आएको सन्दर्भमा नेपालमा पनि केही वर्ष यता महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरू, मुख्यतः आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि अनुसार नेपालको दायित्व तथा नेपालको संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिमका खाद्यसम्बन्धी हक अधिकारहरूलाई पूरा गर्नेतर्फको सक्रियता कम देखा परेको परिप्रेक्ष्यमा जति सक्दो शीघ्र र प्रभावकारी रूपमा सो उद्देश्य, ठोस तथा लक्षित कदमहरू चाल्नुपर्ने देखिएको छ । सर्वाधिक जोखिममा रहेकाहरूलाई प्राथमिकता दिने कुरा राज्यको तात्कालीन दायित्व हो । नेपालले पनि आफ्ना अधिकारहरूको उपभोग गर्नमा तगाराहरूको सामना गरिरहेका सीमान्तीकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरू वा त्यस्ता मानिसहरूका समूहहरूसम्म पुग्न सक्रिय रूपमा लाग्नुपर्छ र स्रोतहरूको बाँडफाँड गर्दा उनीहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ ।

समग्रमा कृषिको चरम औद्योगिकीकरण, विश्वव्यापीकरण, स्वतन्त्र व्यापार, प्राकृतिक स्रोत साधनको चरम शोषण, खाद्य उत्पादक किसानको अधिकार र सम्मानप्रतिको शोषणले खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणालाई विकास हुन अवरोध खडा गरेको अवस्था छ । तसर्थ स्थानीय प्रविधिका प्रयोग किसान र कृषि मजदूरको सम्मान, खाद्य उत्पादनको स्थानीयकरण गर्दै प्रकृति अनुकूल दिगो विकासमार्फत उत्पादन र वितरणलाई नीतिगत रूपमा विकास गरेर खाद्य सम्प्रभुताको अभियानलाई सफल पार्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । यसो गर्न सकिँएमा साँचो अर्थमा नेपालले मानव अधिकारप्रतिको आफ्नो प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा उतार्न प्रयास गरेको ठहरिनेछ भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्वयम् मुद्दा गर्न पाउने अधिकार: एक विचार

- श्रीराम अधिकारी

सार संक्षेप

नालिश, उजूर आदिमा अदालतले क्षेत्राधिकार र हकद्वैया पुगे नपुगेको विषयमा हेर्ने गरेको पाइन्छ । संविधान तथा कानूनमा पृष्ठ नालिश, उजूर गर्न सक्ने व्यवस्था नभएको हुँदा त्यस्तो व्यवस्थाको अभावमा कुनै रिट निवेदनलाई अदालतबाट अस्वीकार गर्नसक्ने संभावना पनि उत्तिकै रहन्छ । आफैमा स्वतन्त्र र स्वायत्त हैसियत भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अदालतमा आफ्नो नामबाट पीडितलाई न्याय दिन तथा आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन गराउन अदालतमा रिट वा नालिश गर्न पाउने अधिकार छैन भन्नु तर्कसंगत हुँदैन । तसर्थ, कानूनी व्यक्तिको हैसियत भएको स्वतन्त्र र स्वायत्त मानव अधिकार आयोगले आफ्नो नामबाट पीडितलाई न्याय दिन, आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन गराउन तथा अन्य मानव अधिकारका सार्वजनिक सरोकारका विषयमा अदालतमा नालिश, उजूर गर्न सक्ने नै देखिन्छ ।

१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि स्थापित संवैधानिक निकाय हो । मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अनुसार २०५७ जेठ १३ गते स्थापित यस आयोगलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग १५ मा संवैधानिक निकायका रूपमा स्थापित गरेको थियो । वर्तमान नेपालको संविधान (२०७२) को भाग २५ ले आयोगको संवैधानिक हैसियतलाई निरन्तरता दिई थप संवैधानिक अधिकारहरू प्रत्याभूत गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सदस्य देशहरूमा मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नको लागि एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था रहने व्यवस्था सन् १९९३ मा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनबाट प्रतिपादन भएको सिद्धान्तमा समेत उल्लेख गरेको छ । जसलाई पेरिस सिद्धान्त भनिन्छ । पेरिस सिद्धान्त संयुक्त राष्ट्र संघबाट प्रस्ताव नं. ४८।१३४ बाट अनुमोदित छ ।^१ पेरिस सिद्धान्तले आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, गठन प्रक्रिया, पर्याप्त आर्थिक स्रोतसहितको आर्थिक स्वतन्त्रता, मानव अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि पर्याप्त कार्याधिकार लगायतका विषयहरूलाई समेटेको छ । नेपालको मानव अधिकार आयोग पनि सोही सिद्धान्तबमोजिम स्थापित भएको निकायको रूपमा पर्दछ । मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु आयोगको संवैधानिक कर्तव्य तथा

१ विस्तृत जानकारीको लागि :[http://www.ohchr.org/EN/Professional Interest/Pages/Status Of National Institutions.aspx](http://www.ohchr.org/EN/Professional+Interest/Pages/Status+Of+National+Institutions.aspx).

दायित्व हो । आयोगहरूको हैसियत संवैधानिक तथा कानूनी रहने गर्दछ । आयोग कानूनी हैसियतमा थप स्वतन्त्र र स्वायत्त हुने हुनाले कानूनी हैसियतको मानव अधिकार आयोग संसारभर चलनचल्तीमा रहेको छ । नेपालको मानव अधिकार आयोग कानूनी हैसियतमा स्थापना भए तापनि पछि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले यसलाई संवैधानिक हैसियत दिएको थियो । आयोग संवैधानिक र स्वतन्त्र एवं स्वायत्त निकाय हुँदा हुँदै पनि यसको अधिकारक्षेत्रलाई थप फराकिलो र उदार गराउँदै जानुपर्नेमा आयोगलाई अदालतसमक्ष नालिश, उजूर गर्न सक्ने व्यवस्था नै संविधान तथा कानूनमा नराखी यसको स्वतन्त्रता र स्वायत्तालाई कृण्ठित बनाउन खोजिएको देखिन्छ । तर पनि विद्यमान संविधान, कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनलाई दृष्टिगत गर्दा आयोगले पीडितलाई न्याय दिन, पीडकलाई कानूनबमोजिम कारवाही गर्न तथा आयोगका सिफारिश कार्यान्वयन गरी अदालतमा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको विषयमा अदालतमा समक्ष नालिश, उजूर गर्न सक्दछ कि सक्दैन भन्ने विषयमा यहा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. आयोगको ऐनमा रिट क्षेत्राधिकारसम्बन्धी व्यवस्था

विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट व्यक्ति दुई प्रकारका हुन्छन् । कानूनी र प्राकृतिक । यी दुवै हैसियतका व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम आफूविरुद्ध कसैले नालिश गर्न सक्ने र आफूले पनि अरु विरुद्ध नालिश, उजूर गर्न सक्ने विधिशास्त्रीय मान्यता र चलन रही आएको पाइन्छ । आयोग कानूनी व्यक्तिअर्न्तगत पर्दछ । कम्पनी कानूनबमोजिम दर्ता भएका वा संघ, संस्था दर्ता कानून अनुसार दर्ता भएका गैह्र सरकारी संस्थालाई समेत आफूलाई अन्याय भएकोमा नालिश उजूर गर्न सक्ने अख्तियारी कानूनबमोजिम प्राप्त हुने गर्दछ । अन्याय र मर्का पर्ने पक्षले न्यायको लागि अदालत जान सक्ने तथा अदालतमा विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट निष्पक्ष सुनुवाईको सिद्धान्तबमोजिम अदालतमा न्याय माग्न जान पाउने अधिकारलाई संसारभर सुनिश्चित गरिएको छ भने यसलाई संविधानमा नै प्रत्याभूत गरी मौलिक हकको रूपमा समेत व्यवस्था गरी आइएको प्रचलन रहेको छ । यही प्रचलन प्रख्यात र विश्वव्यापी रहेको पाइन्छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हाल संवैधानिक हैसियतमा छ । यसको मुख्य कार्यदेश नै मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न रहेको छ । यसको लागि संविधान बमोजिम यसलाई मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको लागि सिफारिश गर्ने क्षेत्राधिकार प्राप्त छ । आयोगको सिफारिश नेपाल सरकारले कार्यान्वयनको लागि वा मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित सर्वोच्च अदालतको कुनै पनि आदेश, फैसला आदि नेपाल सरकारले नसुनिदिने हो भने एउटा संवैधानिक निकायले आफ्नो संवैधानिक कार्यदेश कार्यान्वयन गरी मानव अधिकारको संरक्षणार्थ सर्वोच्च अदालतसमक्ष आयोगले आफ्नै नामबाट रिट लिएर जान सक्दछ कि सक्दैन ? वर्तमान संविधान र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको ऐन यस विषयमा प्रत्यक्ष रूपमा मौन नै रहेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को प्रस्तावनाले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य, अधिकार तथा कार्यविधिको सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकाले भन्ने शब्दहरू उल्लेख छन्। यसको अर्थ प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चितताको लागि गर्नसक्ने हरेक कदम चाल्न सक्ने नै देखिन्छ। अन्य देशको संस्थाहरू(NHRIs) को काम, कर्तव्य र अधिकार हेर्दा नेपालको मानव अधिकार आयोग अधिकारको क्षेत्रमा उच्च वर्गमा पर्दछ। तसर्थ, रिट क्षेत्राधिकार प्रयोग गरी संविधान प्रदत्त अधिकार प्रयोग गर्न अदालत समक्ष जानुपर्ने भएमा आयोग जान सक्ने वा नसक्ने ? सामान्यतया मानव अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने आयोगको जिम्मेवारी हो भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि अदालत समक्ष जान सक्ने देखिन्छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐनको दफा ४ ले आयोगको काम कर्तव्य र अधिकारको बारेमा व्यवस्था गर्दै उपदफा (छ) मा मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक र उचित ठानेका अन्य कार्य गर्ने वा गराउने भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यदि अदालतमा आयोग जाँदा मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा प्रवर्द्धन हुने आयोगलाई उचित लागेमा प्रस्तुत ऐनको यस दफा बमोजिम आयोगले आफ्नो सिफारिशहरूको कार्यान्वयन नेपाल सरकारबाट नभएको भन्ने सम्बन्धमा रिट लिएर अदालतसमक्ष जान सक्ने नै तर्क गर्न सकिने देखिन्छ।

नालिश, उजूरमा अदालतले क्षेत्राधिकार र हकद्वैया पुगे नपुगेको विषयमा हेर्ने गरेको पाइन्छ। संविधान तथा कानूनमा प्रष्ट नालिश, उजूर गर्नसक्ने व्यवस्था नभएको हुँदा त्यस्तो व्यवस्थाको अभावमा कुनै रिट निवेदनलाई अदालतबाट अस्वीकार गर्नसक्ने संभावना पनि उत्तिकै रहन्छ। आयोगको ऐनको दफा ४ को उपदफा २ ले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने कार्यमा आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहनेछ, भन्ने व्यवस्थाले यसको अधिकारक्षेत्रलाई सीमित नगरी भन्नु व्यापक बनाएको देखिन्छ। एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त निकायले अदालतमा आफ्नो नामबाट रिट वा नालिश गर्न वर्तमान कानूनी व्यवस्थाहरूले रोक पनि लगाएको देखिँदैन। आयोगलाई विपक्षी बनाई अदालतमा नालिश दिन सकिने तर आयोग स्वयंले भने अदालतमा नालिश गर्न सक्दैन भन्नु कानूनको सामान्य सिद्धान्तको आधारमा पनि गलत हुन्छ।

एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त संवैधानिक संस्थाले पीडितलाई न्याय दिन तथा आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन गराउन अदालतसमक्ष नालिश उजूर गर्न सक्दैन भन्नु मिल्दैन। त्यसो त संविधानको धारा २४९ (२)(ज) बमोजिम^२ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिश कार्यान्वयन नगर्ने अधिकारीको नाम अभिलेख

२ नेपालको संविधान (२०७२) धारा २४९ (२)(ज) मानव अधिकारको उल्लंघनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिश वा निर्देशन पालन वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानूनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने।

राख्ने अधिकार पनि आयोगलाई प्राप्त भए तापनि कुन कार्यविधि र कुन मापदण्डको आधारमा नाम अभिलेख गर्ने तथा विशेष त द्वन्दकालीन मानव अधिकारका उल्लंघनका घटनाहरू संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तबमोजिम निरूपण हुने हुँदा अभिलेखीकरणको कार्य आयोगको लागि थप चुनौतीपूर्ण रहिआएको छ । यस प्रकारको संवैधानिक रूपमा विशिष्टीकृत अधिकार प्राप्त आयोगले अदालतमा मुद्दा दायर गर्न नसक्ने कुरा काल्पनिक मात्र हुन पुग्दछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २२ ले आयोगले पीडित वा सम्बद्ध पक्षलाई न्याय पर्न जाने देखिएमा कुनै अदालत वा अन्य निकायमा प्रचलित कानूनबमोजिम उजुरी गर्न जानु भनी जानकारी गराउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसको अर्थ अरुलाई अन्य निकायमा उजुरी गर्न जान भन्न पाउनेले आफैँ भने उजुरी गर्न नसक्ने भन्ने आउँदैन । त्यसै गरी आयोगलाई विपक्षी बनाई अदालतमा उजुरीहरू पर्ने गरेका छन् । जसमा आयोगले विपक्षीको हैसियतले प्रतिरक्षा समेत गर्दै आएको छ । तर आफूविरुद्ध अदालतमा हालिएका उजुरीउपर प्रतिरक्षा गर्न कानूनमा व्यवस्था नभए तापनि कानूनले रोक नलगाउने तर आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन नहुँदा वा पीडितले न्याय नपाउँदा पीडितको तर्फबाट वा आयोग आफ्नै तर्फबाट उजूर गर्न रोक नै लगाइएको पनि कानूनतः देखिदैन ।

पीडित वा सम्बद्ध पक्षलाई अदालत वा अन्य निकायमा नालिश उजूर गर्न जान जानकारी गराउन सक्ने व्यवस्था रहेकोमा स्वयंको नामबाट नालिश उजूर गर्न सक्ने आयोगको स्वतन्त्र हैसियतलाई ऐनमा उल्लेख भने छैन । तर कानूनी व्यवस्थाको अभावमा मात्र मानव अधिकार आयोगले आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयनको लागि, पीडितलाई न्याय दिने उद्देश्यले तथा मानव अधिकारसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विषयमा अदालतमा नालिश उजूर गर्न सक्दैन भनेर पनि भन्न सकिँदैन । किनभने एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त निकायले आफूलाई मर्का परेको विषयमा तथा मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने उद्देश्यका आधारमा आयोगले आफ्नो नामबाट अदालतमा रिट तथा नालिश उजूर गर्न सक्ने नै देखिन्छ । आयोगको ऐनको दफा ४ (२)^४ ऐनको दफा ४ (छ)^५ मा रहेको व्यवस्थाले मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धनका लागि आयोग जस्तो स्वतन्त्र निकायले अदालतमा नालिश उजूर गर्न नै नसक्ने भन्ने देखिदैन । त्यसैगरी नेपालको संविधान (२०७२) को धारा २४९ को उपधारा (२) को (ग) ले मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने क्षेत्राधिकार आयोगलाई संविधानतः प्राप्त छ । आयोगले सिफारिश गर्दा पनि मुद्दा दायर भएन भने आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन नभएको सर्द्धभमा आयोग आफैँले आफ्नो नामबाट मुद्दा गर्न सक्ने अवस्था पर्न सक्दछ ।

३ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ दफा २२, अदालत वा अन्य निकायमा उजुरी गर्न जान जानकारी दिन सक्ने : आयोगले यस ऐनबमोजिम छानवीन तथा अनुसन्धान गरेको कुनै विषय अदालत वा कुनै अन्य निकायबाट निरूपण भएमा पीडित व्यक्तिलाई न्याय पर्ने देखिएमा वा त्यस्तो विषय कुनै अदालत वा निकायको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने लागेमा आयोगले सम्बद्ध पक्षलाई सो विषयमा त्यस्तो अदालत वा निकायमा प्रचलित कानूनबमोजिम उजुरी गर्न जानु भनी जानकारी गराउन सक्नेछ ।

४ ऐ. दफा ४ (२), मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने कार्यमा आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहनेछ ।

५ ऐ. दफा ४ (छ), मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक र उचित ठानेका अन्य कार्य गर्ने वा गराउने ।

३. अन्य संवैधानिक निकायका कानूनहरू

विशेषतः महालेखा परीक्षक बाहेक अन्य संवैधानिक आयोगहरू निर्वाचन आयोग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग र लोकसेवा आयोगको प्रकृति र अधिकारक्षेत्रलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग मुद्दा मामिला गर्नसक्ने अधिकारक्षेत्र सम्बन्धमा तुलनात्मक विप्लेशण गर्दा कानूनी रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेक बाँकी संवैधानिक निकायले अदालतमा नालिश, उजूर, मुद्दा मामिला गर्नसक्ने देखिन्छ। निर्वाचन आयोगलाई मुद्दा गर्न सक्ने अधिकार मात्र होइन प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्त रहेको इजलाश कायम गरी सुनुवाई समेत गर्न सक्ने अधिकार क्षेत्र निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ ले निर्वाचन आयोगलाई दिएको पाइन्छ।^{१६} यस्तो खालको इजलाश गठन गर्न सक्ने अधिकार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई कानून तः प्राप्त छैन। त्यसै गरी निर्वाचन आयोगलाई अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने अधिकार पनि ऐनबाट प्राप्त छ।^{१७} राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पनि नेपालको संविधान (२०७२) को धारा २४९ (३)(क)ले अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने अख्तियारी दिइएको छ।^{१८} निर्वाचन आयोग र मानव अधिकार आयोग दुवै संवैधानिक निकाय भए तापनि कानूनले यी दुई संस्थाबीच विभेद गरेको देखिन्छ। निर्वाचन आयोगलाई निर्वाचन आयोग ऐनले प्रष्ट व्यवस्था गरी अफ्ना अदालतमा निवेदन दिन सक्ने, वादी भई मुद्दा चलाउन सक्ने तथा लिखित जवाफ, प्रत्युत्तरपत्र तयार गर्न, दर्ता गर्न वा बहस पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्न सक्ने अधिकार ऐनले सुम्पेको छ।^{१९} तर यस प्रकारको व्यवस्था गर्नबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ चुकेको छ।

यसै प्रकारले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ ले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई अनुसन्धान र तहकिकातबाट अपराध गरेको मनासिव कारण भएमा प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन कुनै अधिकारीलाई आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ।^{१०} यसै प्रकारको व्यवस्था राष्ट्रिय

६ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा २७, आयोगले सुनुवाइ गर्ने : (१) दफा २६ को उपदफा (६) बमोजिम कुनै राजनीतिक दल सम्बन्धमा उठेको विवाद निरुपण गर्नुअघि आयोगले आयोगमा तत्काल कायम रहेका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्त रहेको इजलास कायम गरी सुनुवाइ गर्नेछ।

७ ऐ.दफा २७ (२) उपदफा (१) बमोजिमको इजलासमा दावी लिने पक्ष वा विपक्षले आफ्नो कानून व्यवसायी मुकरर गरी बहस पैरवी गराउन सक्नेछ। आयोगले यस परिच्छेद बमोजिम विवादको सुनुवाइ गर्दा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्नेछ।

८ कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गरउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने।

९ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा ४०, बहस पैरवी : (१) आयोगले कुनै कानूनी हक वा विवादको सम्बन्धमा कुनै अड्डा अदालतमा निवेदन दिन वा वादी भई मुद्दा चलाउन आवश्यक परेमा त्यस्तो निवेदन तयार गर्न, मुद्दा दायर गर्न र सोमा बहस पैरवी गर्न वा आयोग विरुद्ध कसैले कुनै कानूनी कारबाही चलाएकोमा वा मुद्दा दायर गरेकोमा लिखित जवाफ, प्रत्युत्तरपत्र तयार गर्न, दर्ता गर्न वा बहस पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्न आयोगले आवश्यकता वा उपयुक्तताको आधारमा सरकारी वकील वा कानून व्यवसायी वा दुवैलाई लगाउन सक्नेछ।

१० अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन २०४८ दफा १८, मुद्दा चलाउने : सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिउपर भ्रष्टाचार को आरोपको सम्बन्धमा यस ऐनबमोजिम चलेको कारबाई र त्यस सम्बन्धमा भएको अनुसन्धान र तहकीकातबाट निजले सो अपराध गरेको हो भन्ने विश्वास गर्न पर्ने मनासिव कारण भएमा आयोगले त्यस सम्बन्धमा प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन अनुसन्धान अधिकृत वा नेपाल सरकारको कुनै अधिकारीलाई आदेश दिन सक्नेछ।

मानव अधिकार आयोगलाई संविधानतः मुद्दा चलाउन सिफारिश गर्न सक्ने अधिकार प्राप्त छ । यी दुवै व्यवस्थामा केही हदसम्म समानता देखिएता पनि अख्तियारलाई थप अधिकार दिदै ऐनले आयोगको नामबाट आयोग आफैले वा आयोगले अख्तियारी दिएको अधिकारीले कानूनबमोजिम मुद्दा दायर, पुनरावेदन वा पुनरावलोकन गर्न सक्ने अधिकार दिएको पाइन्छ ।^{११} तर राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको हकमा आफैले आफ्नो नामबाट मुद्दा गर्न सक्ने सम्बन्धमा कानूनी प्रावधानहरू मौन रहेको पाइन्छ ।

निर्वाचन आयोगलाई जसरी प्रष्ट रूपमा ऐनले आफ्नो नामबाट, मुद्दा गर्नसक्ने अधिकार दिएको छ त्यसै गरी लोकसेवा आयोगलाई पनि लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ ले आफ्नो तर्फबाट कुनै अदालतमा निवेदन दिन वा मुद्दा चलाउन सक्ने अख्तियारी दिइएको पाइन्छ ।^{१२}

यस प्रकार निर्वाचन आयोग, लोक सेवा आयोग र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले आफै मुद्दा चलाउन सक्ने अख्तियारी प्राप्त गरेका छन् भने समान हैसियतको संवैधानिक निकाय र अन्य आयोग भन्दा फरक र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व समेत बोकेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई कानूनले साच्चै नै विभेद गरेको छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३को दफा ४ (४) अनुसार महिला आयोगले व्यक्ति सरह आफ्नो नामबाट नालिस उजूर दिन र आयोगउपर पनि सोही नामबाट नालिश उजूर लाग्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । सबै संवैधानिक निकायमध्ये फरक र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व समेत बोकेको राष्ट्रिय मानव अधिकारलाई नालिश उजूर दिन सक्ने व्यवस्था नगरिनु सोचनीय छ ।

नेपालमा मुख्य रूपले रहेका पाँच वटा संवैधानिक निकायहरूको मुद्दामामिला गर्न सक्ने अधिकारलाई खोजतलाश गर्दा तल उल्लेख गरिएबमोजिमको कानूनी व्यवस्था प्रचलित कानूनहरूमा भएको पाइन्छ । मस्यौदाकारले ती ऐनहरूमा बेग्ला-बेग्लै पदावली प्रयोग गरेको पाइन्छ । ती पदावलीले ती संवैधानिक आयोगको मुद्दा गर्ने विषयमा गरेका प्रवन्धले खास अर्थ राख्दछ । अलग-अलग समयमा अलग-अलग व्यक्तिबाट मस्यौदा हुन पुग्दा शब्द र संरचना पनि पृथक हुन जानु स्वाभाविक हो ।

अन्य आयोगसँग मानव अधिकार आयोगको मुद्दा गर्न पाउने वा सक्ने अधिकारको विश्लेषण गर्नु पूर्व ती कानून व्यवस्थाहरूको तुलनात्मक अध्ययन आवश्यक छ । ती निम्नानुसार छन् :-

११ ऐ. दफा ३५, मुद्दा चलाउने : (१) सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा प्रचलित कानूनबमोजिमको राष्ट्रसेवक वा अन्य व्यक्तिले यस ऐन वा प्रचलित कानूनबमोजिम भ्रष्टाचार मानिने कसूर गरेको देखिन आएमा आयोगले यस्तो व्यक्तिउपर यस ऐन वा अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर, पुनरावेदन वा पुनरावलोकन र सोसम्बन्धी अन्य कारवाही गर्न पर्दा आयोगको नामबाट आयोग आफैले वा आयोगले अख्तियारी दिएको अधिकारीले गर्नेछ ।

१२ लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ दफा १०, प्रतिरक्षा गर्ने : आयोगले आफ्नो तर्फबाट कुनै अड्डा अदालतमा निवेदन दिन वा मुद्दा चलाउन वा त्यसको लागि आवश्यक लिखत तयार गर्न र प्रतिरक्षा गर्न वा आयोग विरुद्ध कसैले कुनै कानूनी कारवाही चलाएमा वा मुद्दा दायर गरेमा लिखित जवाफ वा प्रत्युत्तर दिन वा प्रतिरक्षा गर्न आयोगले आवश्यकता र उपयुक्तताको आधारमा सरकारी वकील वा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई अन्य कानून व्यवसायी वा दुवैको सेवा लिन सक्नेछ ।

संवाहक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८	लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६	निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८	राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३
<p>दफा २२, अदालत वा अन्य निकायमा उजूरी गर्न जान जानकारी दिन सक्ने : आयोगले यस ऐन बमोजिम छानवीन तथा अनुसन्धान गरेको कुनै विषय अदालत वा कुनै अन्य निकायबाट निरूपण भएमा पीडित व्यक्तिलाई न्याय पर्ने देखिएमा वा त्यस्तो विषय कुनै अदालत वा निकायको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने लागेमा आयोगले सम्बद्ध पक्षलाई सो विषयमा त्यस्तो अदालत वा निकायमा प्रचलित कानून बमोजिम उजूरी गर्न जानु भनी जानकारी गराउन सक्नेछ ।</p> <p>ऐ. दफा ४ (२), मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने कार्यमा आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहनेछ ।</p> <p>ऐ. दफा ४ (छ), मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक र उचित ठानेका अन्य कार्य गर्ने वा गराउने ।</p>	<p>दफा १०, प्रतिरक्षा गर्ने : आयोगले आफ्नो तर्फबाट कुनै अड्डा अदालतमा निवेदन दिन वा मुद्दा चलाउन वा त्यसको लागि आवश्यक लिखत तयार गर्न र प्रतिरक्षा गर्न वा आयोग विरुद्ध कसैले कुनै कानूनी कारवाही चलाएमा वा मुद्दा दायर गरेमा लिखित जवाफ वा प्रतिउत्तर दिन वा प्रतिरक्षा गर्न आयोगले आवश्यकता र उपयुक्तताको आधार मा सरकारी वकील वा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई अन्य कानून व्यवसायी वा दुवैको सेवा लिन सक्नेछ ।</p>	<p>दफा ४०, बहस पैरवी: (१) आयोगले कुनै कानूनी हक वा विवादको सम्बन्धमा कुनै अड्डा अदालतमा निवेदन दिन वा वादी भई मुद्दा चलाउन आवश्यक परेमा त्यस्तो निवेदन तयार गर्न, मुद्दा दायर गर्न र सोमा बहस पैरवी गर्न वा आयोग विरुद्ध कसैले कुनै कानूनी कारवाही चलाएकोमा वा मुद्दा दायर गरेकोमा लिखित जवाफ, प्रत्युत्तरपत्र तयार गर्न, दर्ता गर्न वा बहस पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्न आयोगले आवश्यकता वा उपयुक्तताको आधार मा सरकारी वकील वा कानून व्यवसायी वा दुवैलाई लगाउन सक्नेछ ।</p> <p>दफा २७, आयोगले सुनुवाइ गर्ने : (१) दफा २६ को उपदफा (६) बमोजिम कुनै राजनीतिकदलसम्बन्धमा उठेको विवाद निरूपण गर्नुअघि आयोगले आयोगमा तत्काल कायम रहेका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आयुक्त रहेको इजलाश कायम गरी सुनुवाइ गर्नेछ ।</p>	<p>दफा १८, मुद्दा चलाउने : सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति उपर भ्रष्टाचार को आरोपको सम्बन्धमा यस ऐन बमोजिम चलेको कारवाई र त्यस सम्बन्धमा भएको अनुसन्धान र तहकीकातबाट निजले सो अपराध गरेको हो भन्ने विश्वास गर्नपर्ने मनासिव कारण भएमा आयोगले त्यस सम्बन्धमा प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन अनुसन्धान अधिकृत वा नेपाल सरकारको कुनै अधिकारीलाई आदेश दिन सक्नेछ ।</p> <p>ऐ. दफा ३५, मुद्दा चलाउने : (१) सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा प्रचलित कानूनबमोजिमको राष्ट्रसेवक वा अन्य व्यक्तिले यस ऐन वा प्रचलित कानूनबमोजिम भ्रष्टाचार मानिने कसूर गरेको देखिन आएमा आयोगले यस्तो व्यक्ति उपर यस ऐन वा अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर, पुनरावेदन वा पुनरावलोकन र सोसम्बन्धी अन्य कारवाही गर्न पर्दा आयोगको नामबाट आयोग आफैले वा आयोगले अख्तियारी दिएको अधिकारीले गर्नेछ ।</p>	<p>दफा ४ (४) अनुसार महिला आयोगले व्यक्ति सरह आफ्नो नामबाट नालिश उजूर दिन र आयोगउपर पनि सोही नामबाट नालिश उजूर लाग्न सक्नेछ ।</p>

४. पेरिस सिद्धान्त

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू (National Human Rights Institution) को स्वरूप, कार्यक्षेत्र, अधिकारक्षेत्र र यसको नियुक्ति प्रक्रिया कस्तो हुनु पर्दछ, र यसको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको बारेमा सिद्धान्तहरू (Principles Relating to the Status of National Institutions) स्थापित छन् ।^{१३} संसार

१३ विस्तृत जानकारीको लागि : <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/StatusOfNationalInstitutions.aspx>.

भरका मानव अधिकार आयोगहरू र सम्बन्धित सरकारले यस सिद्धान्तको पालना र कार्यान्वयन गर्न पर्दछ। मानव अधिकार आयोगहरूको मार्गनिर्देशक सिद्धान्तको रूपमा यो रहेको छ। यस सिद्धान्तमा विशेषतः हरेक मानव अधिकार आयोगहरूको स्वतन्त्र हैसियत र अधिकारक्षेत्र हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको पेरिस सिद्धान्तको मनसाय मानव अधिकार आयोगहरूले मुद्दा मामिला गर्न नसक्ने भन्ने व्यवस्था रहेकै छैन। मानव अधिकार संस्थाहरूलाई विस्तृत (खुला) अधिकार (Broad Mandate) दिई संस्थाको स्वतन्त्रता र अधिकारक्षेत्रको बारेमा संविधान वा कानूनमा नै व्यवस्था गर्न पर्ने व्यवस्था रहेको छ।^{१४} भन्नु यसले त आयोगहरू कार्यगत रूपमा मात्र नभई आर्थिक रूपमा समेत स्वतन्त्र हुनु पर्दछ, भन्ने सिद्धान्त निर्देशित गर्दछ। एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय जो सरकारी हस्तक्षेपबाट सदैव मुक्त हुनु पर्दछ, त्यस्तो संस्था आफूलाई अन्याय परेको विषयमा मुद्दामामिला गर्न सक्दैन भनेर यसको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई सिमित र कुण्ठित गर्न सकिदैन। पेरिस सिद्धान्तलाई मानव अधिकार आयोगहरूले कार्यान्वयन गर्न पर्ने र सम्बन्धित सरकारले पनि यो सिद्धान्त संयुक्त राष्ट्र संघबाट प्रस्तावको रूपमा पारीत भएकाले सदस्य राष्ट्रको हैसियतमा प्रत्येक सदस्य राष्ट्रहरूले यस सिद्धान्तको पालना र कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। यसै सिद्धान्तमा उल्लिखित सिद्धान्त तथा आयोगले प्राप्त गरेको स्वतन्त्रताको आधारमा मानव अधिकार आयोगहरूको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको हैसियतलाई मानव अधिकार आयोगहरूको छात्रा सागठन (Global Alliance of National Human Rights Institutions) ले क, ख वा ग श्रेणीमा मानव अधिकार आयोगहरूलाई राख्ने गर्दछ। पेरिस सिद्धान्तले परिकल्पना गरेको स्वतन्त्र र स्वायत्त हैसियतको कुनै पनि मानव अधिकारहरूले उजुरी गर्न सक्ने तथा मानव अधिकारको प्रत्याभूतिको विस्तृत अधिकार क्षेत्र नै हुनुपर्ने कुरालाई जोड दिएकाले संसारभरको जुनसुकै आयोगले पनि मानव अधिकारको संरक्षण गर्नको निमित्त अदालतमा नालिश दिन सक्ने कुरामा रोक नलगाई यसलाई विस्तृत अधिकार क्षेत्रको परिभाषामा राखी आयोगहरूलाई उजुर नालिशको लागि प्रोत्साहन नै गरेको पाइन्छ।

५. मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

संयुक्त राष्ट्र संघिय पेरिस सिद्धान्तको आधारमा संसारभर मानव अधिकार आयोगहरूको स्थापना भएको छन। यसका विविध नाम भए तापनि सबैको कार्यक्षेत्र र अधिकारक्षेत्र पेरिस सिद्धान्तको आधारमा परिकल्पना गरी संविधान तथा कानूनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। स्थानीय राष्ट्रिय कानूनको प्रथा परम्परामा आधारित भएर मानव अधिकार आयोगको स्थापना गर्ने कानूनहरूको निर्माण भए तापनि यसले पेरिस सिद्धान्तलाई भने आत्मसात गरेको हुन्छ। मानव अधिकार आयोगहरूले आफ्नो नामबाट आफ्ना सिफारिश कार्यान्वयनको सम्बन्धमा, पीडितको न्यायको लागि तथा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको विषयमा मुद्दामामिला गर्नसक्ने नसक्ने विषयमा फरक फरक व्यवस्थाहरू रही आएको पाइन्छ। दक्षिण एसियाका मानव अधिकार आयोगहरू नेपाल, भारत, श्रीलंका आदि

^{१४} Principle Relating to the Status of National Institution (The Paris Principles) 1993, Competence and Responsibility (2) Details available at <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/StatusOfNationalInstitutions.aspx>.

जस्ता देशमा मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतमा रहेको मुद्दा समेत अदालतको अनुमतिले आयोगले समेत कारवाही गर्न सक्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ । अनुसन्धान तथा तहकिकातको सिलसिलामा मौलिक हकको क्षेत्र र परिधिसम्बन्धी प्रश्न आदि उठेमा आयोगले त्यस्तो प्रश्न ठहर गर्न सर्वोच्च अदालतमा पठाउन सक्ने व्यवस्था श्रीलंकाको मानव अधिकार आयोग ऐनमा रहेको पाइन्छ ।^{१५}

मंगोलियमा मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रता उल्लंघन गरेको विषयमा व्यापारिक प्रतिष्ठान, संस्थाहरू, सरकारी अधिकारी वा व्यक्ति विरुद्ध आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा अदालतमा उजूरी गरी न्यायिक प्रक्रियामा कानूनबमोजिम सहभागी हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था भएको देखिन्छ ।^{१६} साथै आयोगले अदालतमा मुद्दा दायर गरेर अदालतमा लाग्ने खर्च तथा शुल्कवाट पनि उन्मुक्ति पाउने व्यवस्था मंगोलियाको मानव अधिकार आयोग ऐनमा भएको पाइन्छ ।^{१७}

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, भारत समेत संलग्न भएको एक मुद्दामा भारतको सर्वोच्च अदालतले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गुनासो सुन्दै राज्यको असहयोगको कारणले आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न नसक्दा आयोग दाँत विनाको बाघ भएको कुरा उठाएको थियो । यहा मुद्दामा के निर्णय भयो के विषयमा मुद्दा थियो भन्दा पनि आयोगले अदालत समक्ष आफूलाई पर्न गएको मर्का र अफ्यारोको विषयमा सर्वोच्च अदालतसमक्ष प्रष्ट रुपमा आफ्नो कुरा राखेको थियो । भारतमा पनि आफूलाई मर्का परेको विषयमा अदालत समक्ष वादी वा प्रतिवादीको रुपमा भए पनि आयोग अदालतसमक्ष पुगेको पाइन्छ ।^{१८}

भारतमा भए सरहको अधिकार मानव अधिकार आयोगले पाएता पनि^{१९}प्रष्ट रुपमा मुद्दामामिला गर्न सक्ने व्यवस्था पाईदैन । तर अदालतको अनुमतिले मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतमा विचाराधीन मुद्दा अदालतको अनुमतिले हेर्न सक्ने व्यवस्था रही आएको पाइन्छ ।^{२०}

१५ Human Rights Commission of Sri Lanka Act, no.21 of 1996, Section 17, Where in the course of an inquiry or investigation conducted by the Commission a question arises as to the scope or ambit of a fundamental right, the Commission may refer such question to the Supreme Court under Article 125 of the Constitution, for the determination of the Supreme Court.

१६ National Human Rights Commission Of Mongolia Act, 1992 Section 17.1.1, To submit claims to the Courts with regard to issues of violations of human rights and freedoms by business entities, organisations, officials or individual persons to participate in person or through a representative in judicial proceedings in accordance with procedure established by the law.

१७ Ibid Section 17.2, Claims lodged under Art 17.1.1 shall be exempted from court expenses.

१८ For More Details : <http://www.thehindu.com/news/national/SC-to-consider-whether-NHRC-is-%E2%80%99toothless-tiger%E2%80%99/article14478017.ece>.

१९ The Protection Of Human Rights Act, 1993 Section 13 (1)(1) The Commission shall, while inquiring into complaints under thisAct, have all the powers of a civil court trying a suit under the Code of Civil Procedure, 1908.

२० Ibid Section 12 (b) intervene in any proceeding involving any allegation of violationof human rights pending before a court with the approval of such court.

अष्ट्रेलियाको मानव अधिकार आयोगले आफ्नो नामबाट उजूर गर्न सक्ने र आफू विरुद्ध पनि अरुले नालिश गर्न सक्ने प्रष्ट व्यवस्था गरेको छ।^{२१} पीडितलाई न्याय दिन तथा आयोग स्वयंलाई मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न अष्टयारो परेको विषयमा अदालतमा नालिश गरेको केही उदाहरणहरू पनि पाइन्छन्।

दक्षिण अफ्रिकाको मानव अधिकार आयोगले पनि अदालत तथा ट्राइबुनलमा आफ्नो नामबाट नालिश गर्न वा कुनै व्यक्ति वा समूहको तर्फबाट समेत नालिश गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।^{२२}

मंगोलिया, अष्ट्रेलिया तथा दक्षिण अफ्रिका जस्ता राष्ट्रको मानव अधिकार अयोगले अदालतमा मुद्दामामिला गर्न सक्ने प्रावधान अन्य राष्ट्रका मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनमा पनि पाइन्छन्। केही राष्ट्रका कानूनमा प्रष्ट रूपमा मुद्दा मामिला गर्नसक्ने व्यवस्था नगरेता पनि मानव अधिकारको संरक्षणको लागि मुद्दामामिला गर्नपर्ने अवस्था आएमा आफ्नो मानव अधिकार संरक्षण गर्ने अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत रहेर मुद्दामामिला गरेको पनि उदाहरणहरू पाइन्छन्। युरोप तथा अफ्रिका लगायतका देशमा मानव अधिकार आयोगहरूको विज्ञता र क्षमतालाई अदालतहरूले अदालतको मित्र (amicus curie) को माध्यमबाट समेत प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्थाहरू समेत भए रहेको पाइन्छ, भने संसारभरका मानव अधिकार आयोगहरूले अदालतको अनुमतिले मानव अधिकारसम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान गर्नसक्ने व्यवस्था पनि भएको पाइन्छ। अफगानिस्तान, टिमोर लिष्टे तथा जोर्डन जस्ता राष्ट्रमा अनुसन्धान पछि सम्बन्धित अदालतमा अनुसन्धानसहित मुद्दा चलाउनको लागि पठाउन गर्न सकिने भूमिका दिएको पनि पाइन्छ।

मानव अधिकारको उल्लंघन वा दुरुत्साहनको घटनामा दोषी व्यक्तिउपर आयोगले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गरेपछि, सो विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतको कुनै सरकारी वकील कार्यालयले अन्य अपराधमा जस्तो मुद्दा चलाउन आवश्यक छ, वा छैन भनी आयोगको सिफारिशको औचित्यमाथि अन्यथा प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः नदेखिने भनी हामै सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ।^{२३} यसरी व्याख्या भै सकेको अवस्थामा आयोगले आफ्नो नामबाट नालिश गर्दा समेत अन्यथा प्रश्न र तर्क गर्ने स्थान देखिदैन।

६. निष्कर्ष

स्वतन्त्र र स्वायत्त हैसियत भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अदालतमा आफ्नो नामबाट पीडितलाई न्याय दिन तथा आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन गराउन अदालतमा नालिश गर्न पाउने अधिकार छैन भन्नु तर्कसंगत हुँदैन। तसर्थ, कानूनी व्यक्तिको हैसियत भएको स्वतन्त्र र स्वायत्त मानव

^{२१} Australian Human Rights Commission Act 1986, Section 7 (2)(d) may sue and be sued in its corporate name.

^{२२} South African Human Rights Commission Act 40 of 2013 Section 3 (b) to bring proceedings in a competent court or tribunal in its own name, or on behalf of a person or a group or class of persons.

^{२३} ने.का. प. २०७० अङ्क ७, नि.नं. १०२९ पृष्ठ ८४३।

अधिकार आयोगले आफ्नो नामबाट पीडितलाई न्याय दिन, आफ्नो सिफारिश कार्यान्वयन गराउन तथा अन्य मानव अधिकारका सार्वजनिक सरोकारका विषयमा अदालतमा नालिश, उजूर गर्न सक्ने नै देखिन्छ ।

अन्य राष्ट्रको अभ्यास तथा कानूनी प्रावधानलाई हेर्दा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले कानूनमा व्यवस्था मात्र नभएको कारणले वा नेपालको संविधानको धारा २४९ (२)(ग) बमोजिम मुद्दा चलाउन सिफारिश गर्न सक्ने व्यवस्था भएको मात्र कारणले नेपालको मानव अधिकार आयोगले आफ्नो नामबाट अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दैन भन्नु मिल्दैन । नेपालको संविधानको धारा २४९ ले व्यवस्था गरेको आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको सन्दर्भमा उपधारा १ को व्यवस्थाअनुसार मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि अदालत मात्र विकल्प हुन गएमा वा अदालतमा नै गएर नालिश गर्न पर्ने अवस्था आएमा आयोगले आफ्नो संवैधानिक कर्तव्य अनुसार मानव अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न अदालतमा नालिश गर्न सक्दछ र पीडितलाई न्याय दिन, मानव अधिकारका दोषीलाई कारवाही गर्न तथा मानव अधिकारसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विषयमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने पर्दछ । अर्कोतर्फ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ४ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गतको दफा ४ (६) मा भएको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धनको लागि आवश्यक र उचित ठानेका अन्य कार्य गर्ने वा गराउने भन्ने व्यवस्थाको आधारमा आयोगले मानव अधिकारको संरक्षणको निमित्त अदालत जानु पर्ने भएमा अदालत गएर नालिश उजूर गर्न सक्ने मार्ग यस व्यवस्थाले प्रशस्त गरिदिएको छ ।

भूकम्प, मानव अधिकार र राज्यको दायित्व

- डा. टीकाराम पोखरेल

सार संक्षेप

भूकम्प प्राकृतिक प्रकोपको एउटा स्वरूप हो । यसको उठान मानव अधिकारसँग सम्बन्धित नभए पनि यसबाट उत्पन्न परिणाम मानव अधिकारसँग सम्बन्धित छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित भएकैले संयुक्त राष्ट्र संघले विपद्सँग सम्बन्धित विभिन्न दस्तावेजहरू पारीत गरेको छ । भूकम्पबाट नागरिकलाई संरक्षण गर्नु र भूकम्पपश्चात् उद्धार, राहत एवं पुनर्स्थापना कार्यमा अधिकारमुखी पद्धति अवलम्बन गर्नु राज्यको प्राथमिक दायित्वभित्र पर्दछ ।

१. विपद् र विपद् व्यवस्थापन

शाब्दिक अर्थमा विपद् भन्नाले आपत्ति, कष्ट, संकटकाल, विचल्ली, कठिनाई, मुस्किल, ठूलो हानि नोक्सानी पुऱ्याउने दुर्घटना, बर्बादी, सत्यानाश भन्ने बुझिन्छ ।^१ विपद् प्रकोपको परिणाम हो । सामान्य हिसाबले चल्दै गरेको आर्थिक र सामाजिक प्रणालीलाई कुनै घटनाले हल्लाइदिएर चलिरहेको स्थिति केही समय अवरुद्ध भई सामाजिक र आर्थिक दुष्प्रभावको स्थिति नै विपद् हो । प्रकोपलाई नेपालको सन्दर्भमा दैवी शक्तिको खेलसँग जोडेर दैवी प्रकोप पनि भन्ने गरिन्छ । प्राकृतिक, भौतिक, मानवीय वा अन्य कारणबाट आकस्मिक रूपमा घटित घटनाबाट आइपर्ने संकटको अवस्था र त्यसबाट हुन गएको धनजन पशुपन्छी, भूमिलगायत विभिन्न प्राकृतिक सम्पदाको क्षतिलाई दैवी प्रकोप भनिन्छ ।^२ व्यक्ति समाज र राष्ट्रकै काबु बाहिरको परिस्थितिमा घट्ने भएकोले नै यसलाई दैवी प्रकोप भनिएको हो । दैवी शक्तिको प्रसंगलाई थाति राखेर हेर्दा प्राकृतिक र गैरप्राकृतिक (मानव सिर्जित) गरी प्रकोप दुई प्रकारका हुन्छन् । बाढी, पहिरो, भूकम्प जस्ता प्रकोप प्राकृतिक हुन् भने भोकमरी, यातायातका साधन दुर्घटना, आगलागी जस्ता प्रकोप मानव सिर्जित हुन् ।

प्रकोप भन्ने शब्दले विनास भन्ने अर्थ दिन्छ । नेपाल विश्वमा बहुप्रकोप भोग्ने मुलुकहरूमध्ये एक हो ।^३ नेपालले बाढी पहिरो जस्ता प्रकोप हरेक वर्ष भोग्नुपर्छ । भूकम्पीय जोखिमका दृष्टिले पनि नेपाल बढी प्रकोप हुने मुलुकमा पर्दछ । यस्तै हरेक वर्ष हुने सडक दुर्घटना, आगलागी, भोकमरी जस्ता घटना पनि नेपालले भोगिरहनु परेको छ । नेपालले हरेक वर्ष प्रकोपसृजित विपद् व्यवस्थापनमा चुनौती भोगिरहेको छ ।

१ नेपाली शब्द कोश, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, दोस्रो संस्करण, पृष्ठ ११५५ ।

२ विष्णु सुवेदी, प्रशासन व्यवस्थापन र समावेशी लोकतन्त्रका आयामहरू, पैरवी प्रकाशन, पृष्ठ ५२१ ।

३ अजय दीक्षित, नेपालमा विपद्, सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था (आइसेट) - नेपाल, पृष्ठ नं. ९ ।

सामान्यतया: भविष्यमा आइपर्नसक्ने संभावित संकटको पहिचान गरी योजनाबद्ध रूपले रोकथाम तथा प्रकोप आइपरेको अवस्थामा यथासम्भव कम धनजनको क्षति हुने गरी नियन्त्रण र सो प्रयोजनमा गरिने क्रियाकलापको समष्टि रूप नै विपद् व्यवस्थापन हो। विपद् व्यवस्थापन गर्ने काम प्रकोप उत्पन्न भएपछि मात्र नभई प्रकोप रोकथाम समेत गर्ने उद्देश्यले गरिने निरन्तर प्रक्रिया हो। जसअन्तर्गत प्रकोपअगाडि संभावित जोखिमको पूर्व जानकारी, पूर्वसूचना, रोकथामका संभावित उपाय, यससम्बन्धी शिक्षाको प्रचार, कानूनी र नीतिगत व्यवस्था, संयन्त्र निर्माण, कार्ययोजना, स्रोत साधनको व्यवस्था, तालिम र प्रशिक्षण पर्दछन्। यस्तै विपदपश्चात् उद्धार, उपचार, यातायात र संचार, पानी, विद्युत, खाद्यान्नको व्यवस्था, बसोबास, लत्ता कपडा, मनोसामाजिक परामर्शको तत्काल व्यवस्थादेखि लिएर पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माणसम्मका कार्यहरू पर्दछन्।

विपद् न्यूनीकरणका लागि सरकारबाट केही प्रयास भएका पनि छन्। नेपालले विपद् न्यूनीकरणका लागि दैवीप्रकोप उद्धार ऐन, २०३९ लगायत दर्जनौं निर्देशिका र संयन्त्रहरू बनाएको छ। गोरखा भूकम्पपछि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण ऐन, २०७२ जारी गरी राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको स्थापना समेत गरेको छ। तर पनि ती ऐन, निर्देशिका र संयन्त्रहरूमा भएका व्यवस्था तथा कार्यान्वयन पक्ष अपेक्षाकृत प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। खासगरी विपद् आइलागेपछि तात्ने तर विपद् अगाडिको पूर्व तयारी नगर्ने हाम्रो प्रवृत्तिका कारण पनि नेपालले हरेक वर्ष विपत्ति भोगिरहनु परेको अवस्था छ।

२. विपद् व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास

विपद् न्यूनीकरण र व्यवस्थापन कुनै देश र भूगोल विशेषको मात्र सरोकारको विषय नभएर यो अन्तर्राष्ट्रिय चासो र चिन्ताको समेत विषय भएको छ। सन् १९८९ मा संयुक्त राष्ट्र संघको साधारणसभाले १९९० देखि २००० सम्मको दशकलाई प्राकृतिक विपद् न्यूनीकरण दशक घोषणा गर्‍यो। सन् १९९४ मा योकोहामा विपद् व्यवस्थापन कार्ययोजना तयार गर्‍यो भने सन् १९९९मा अन्तर्राष्ट्रिय विपद् न्यूनीकरण रणनीति अनुमोदन गर्‍यो। यस्तै सन् २००४ मा विगतका अनुभवहरू समेट्दै “ह्योगो फ्रेमवर्क फर एक्सन” पारीत गर्‍यो। कुनै राष्ट्रका लागि कानूनी बाध्यता नभए पनि यस दस्तावेजमा १६८ राष्ट्रले हस्ताक्षर गरेका थिए। यो दस्तावेजको मुख्य उद्देश्य सरकार, नागरिक समाज, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था र निजी क्षेत्रलाई विपद्बाट समृद्धितर्फ लैजाने प्रयास गर्नु थियो। यो दस्तावेजले जोखिम घटाउन मजबुत संस्थागत व्यवस्था, विपद्को पहिचान, अवलोकन र अनुगमन एवम् मजबुत तुल्याउन पूर्व सूचना, ज्ञान र शिक्षा एवम् सबै तहमा विपद् व्यवस्थापन तयारी सबल बनाउने प्रस्ताव गरेको थियो।^४

यस्तै सन् २०१५ मा “सेण्डाई फ्रेमवर्क फर डिजास्टर रिक्स रिडक्सन” पारीत गरिएको छ। यसले विपद् न्यूनीकरणमा महिला र युवाको भूमिका, समावेशी मान्यता, वैज्ञानिक नीतिको प्रयोग, स्थानीय सरकार र सामुदायिक संगठनहरूको भूमिका र अवसरको खोजीको लागि निजी क्षेत्रको सहभागिता समावेश गरेको छ। सन् २०१५ मा संयुक्त राष्ट्र संघको तत्वावधानमा भएको दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने प्रस्तावमा नेपालले समेत हस्ताक्षर गरेको छ। सन् २०१५ कै डिसेम्बरमा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा सम्पन्न सम्मेलनमा सहभागी राष्ट्रहरूले जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण गर्ने दस्तावेजमा हस्ताक्षर गरेका

४ अजय दीक्षित, पूर्वपत् पृष्ठ नं. २१।

छन् । सेण्डाई अवधारणा, दिगो विकास लक्ष्य र पेरिस सहमतिले विपद् र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव एक अर्कासँग गाँसिएको खुलस्त पार्छ र तदनुरूप उचित व्यवस्थापनको बाटो खोज्छ ।^५ यस्तै सयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तर निकाय स्थायी समिति (UN Inter Agency Standing Committee (IASC) ले प्राकृतिक प्रकोप र मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यनिर्देशिका (Operational Guidelines on Human Rights and Natural Disasters, 2006) जारी गरेको छ ।^६

विपद्को व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान र संयन्त्र हुँदाहुँदै पनि विपद्को व्यवस्थापमा सधैं चुनौती देखिएका छन् । नेपालमा २०७२ साल वैशाख १२ मा गएको भूकम्पमा पनि व्यवस्थापन पक्ष त्यति चुस्त हुन नसकेको देखिएको छ । उद्धार र राहतमा सक्रियता देखिए तापनि पुनर्लाभ, पुनर्निर्माण, रोकथाम र पूर्वतयारीको पाटो अपेक्षाकृत कमजोर देखिएको छ ।

३. भूकम्प के हो ?

भूकम्प पृथ्वीको उत्पत्ति^७ र परिवर्तनसँग सम्बन्धित छ । भूगर्भीय अध्ययन नभएको अवस्थामा पौराणिक र लोक आहानमा भूकम्प आउने कारण दैवी शक्ति भनिए पनि पछिल्लो समय भूगर्भविद्हरू के कुरामा एकमत भएका छन् भने भूकम्प पृथ्वीको भूगर्भभित्र हुने भौगर्भिक उथलपुथलको परिणाम हो । भूगर्भमा रहेका चट्टान वा प्लेटहरू एकआपसमा ठक्कर खाँदा वा ठोक्किँदा पृथ्वीको बाहिरी सतहमा कम्पन निस्कन्छ । यो कम्पन नै भूकम्प हो । पृथ्वी पनि शुरुमा हजारौँ डिग्री तातो अर्द्धतरल डल्लो थियो । यो तरल पदार्थ अझै उम्लिरहँदा अझै गह्रुंगा पदार्थको भोल वीचमा पर्दै गयो । अलि हलुका ढुंगा जस्ता पदार्थहरू डल्लाको बाहिरी सतहमा आए । करोडौँ वर्षको अन्तरालमा पृथ्वीको तापक्रम कम हुँदै गयो र जीवानुकूल वातावरण निर्माण भयो ।

भूगर्भविद्हरूका अनुसार पृथ्वी विभिन्न सतहमा रहेको छ । पृथ्वीको ५१०० देखि ६३७८ किलोमिटर सम्मको गहिराइको सतहलाई केन्द्रको भित्री भाग, २९०० देखि ५१०० किलोमिटरसम्मको भागलाई केन्द्रको बाहिरी भाग, १०० देखि २१०० मिटरसम्मको गहिराइको सतहलाई म्याण्टल भनिन्छ । म्याण्टलको भित्री सहतहलाई एस्थेनोस्फेयर र बाहिरी सतहलाई लिथोस्फेयर भनिन्छ । भूकम्पको बढी जोखिम रहेका देशहरू जापान, इण्डोनेशिया, अमेरिका, न्यूजील्याण्ड, फिजी, टोङ्गा, चिली, पपुवा न्यू गिनी, मेक्सिको, सोलोमन जस्ता देशहरू घोडाको टाप आकारको प्रशान्त महासागरीय क्षेत्रसँग जोडिएकोले यही वीचमा

५ अजय दीक्षित, पूर्ववत् पृष्ठ नं. २२ ।

६ प्रकाश वस्तीसमेत, भूकम्प र मानव अधिकार, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृष्ठ ७ ।

७ करीब ४ अरिब ५७ करोड वर्ष पहिले विभिन्न ग्यास र अन्य पदार्थका ठोस कर्णहरू बोकेको नेबुला नामक विशाल बादल अगाडिबढ्दै गर्दा आफैले आफ्नो तौल घान्न नसकी वीचमा भित्रतर्फ भासिएर गुरुत्वाकर्षणको कारणले भुमरी परी त्यही भुमरीमा घुमिरहँदा बल्ने ग्यासहरू जति एक ठाउँमा जम्मा हुँदैहुँदै एउटा विशाल आगोको डल्लो बनेको थियो । त्यही डल्लो पछि सूर्यमा परिणत भएको, अनि त्यही डल्लो बल्ने क्रममा अन्य गहरौ तथा ठोस पदार्थहरू अझै टाढा उछिट्टिएर, तिनीहरू पनि गुरुत्वाकर्षणको अर्को घेरामा घुम्दैघुम्दै पृथ्वी लगायतका ग्रहहरू थियो भन्ने किम्बदन्ती रहेको छ ।

बढी भूकम्प आउँछ। हिमालय क्षेत्रको सिमानामा भारतीय, युरेशियन र अरबियन प्लेट जोडिएकोले त्यहाँ पनि विशाल भूकम्पको बढी जोखिम छ।^८

भूकम्प भूगर्भीय गडबडीबाट आउने पृथ्वीको कम्पन हो। तर यो गडबडी निरन्तर र आकस्मिकता हो। पृथ्वीको गर्भमा रहेको आन्तरिक ऊर्जा मिश्रित भएर हुन जाने भूथलको कम्पनलाई नै भूकम्प भनिन्छ। भूकम्प भनेको पृथ्वीको बाहिरी सतहमा आउने अस्वाभाविक कम्पन हो। जमीनबाट ८० देखि १०० किलोमिटर तलसम्मको पृथ्वीको भाग धेरै टुकामा विभाजित छ। यी टुकालाई टेक्नोप्लेट भनिन्छ। यी टुकालाई चलायमान हुन्छन्। चल्ने क्रममा यस्ता प्लेटहरू एकअर्कामा ठोक्किने, एकअर्का बीच घुस्ने घोटिने हुँदा दबाव सिर्जना भै शक्ति सञ्चय हुन्छ। यस्तो सञ्चित शक्ति चट्टानले थगने अवस्थामा त्यहीँ रहन्छ। थगने नसक्ने भएपछि ऊर्जा जमीन र चट्टान समेत फोरेर बाहिर निस्कन्छ। यसरी सञ्चित ऊर्जा बाहिर निस्कने क्रममा पृथ्वीको सतह हल्लिन्छ। यसैलाई भूकम्प भन्ने गरिन्छ।

टेक्नोनिक प्लेटहरूको सिमाना जहाँ पर्छ त्यो सिमानामाथि बढी भूकम्पको जोखिम हुन्छ। यस्तो जोखिमको क्षेत्रमध्ये नेपाल पनि एक हो। भूकम्पीय जोखिमका दृष्टिले नेपाल संसारको ११औँ स्थानमा छ। भूगर्भमा रहेका विशाल चट्टानहरूको सिमानामाथि नेपाल पर्दछ। नेपाल इन्डियन प्लेट र युरेशियन प्लेटको सिमानामा छ। यी प्लेटहरूले एकले अर्कालाई दबाव दिने क्रममा भूकम्प जाने हुँदा नेपाल बढी भूकम्पीय जोखिमको क्षेत्र रहेको छ।^९ थाहा नपाइने साना भूकम्प त नेपालमा दिनहुँ जस्तो गइरहन्छन्।

कुनै बेला इण्डियन प्लेट एउटा टापू थियो र अर्कोतिर युरेशियन प्लेट थियो। बीचमा टेथिस सागर थियो। करीब पाँच करोड वर्ष पहिले दक्षिणतर्फबाट आइरहेको इन्डियन प्लेट उत्तरमा रहेको युरेशियन प्लेटसँग ठोक्किन पुग्दा टेथिस सागर नै हराई ठूलो पहाड बन्यो। सागरमाथाको उत्पत्ति पनि यसरी नै भएको हो। उक्त ठोक्काइपछि पनि इन्डियन प्लेट उत्तरतर्फ सर्ने क्रम रोकिएको छैन। तिम्वत र नेपालको बीचमा यो प्लेट प्रत्येक वर्ष एक इन्च (करीब ४ सेन्टिमिटर) का दरले सरिरहेको छ। यसले हिमालय क्षेत्रमा आधा इन्च (करीब २ सेन्टिमिटर) का दरले दबाव सिर्जना गरिरहेको छ, जसले भूकम्पका लागि चाहिने शक्ति सञ्चय गरिरहेको छ।^{१०} यही सञ्चित शक्ति बेला बेलामा बाहिर निस्कँदा नेपालमा भूकम्प जान्छ।

४. भूकम्प र भ्रम

भूकम्प अकाट्य सत्य हो। अर्थात् यो यथार्थ हो। भूकम्प सानो वा ठूलो रूपमा कुनै न कुनै ठाउँ र समयमा गई नै रहन्छ। ठूला भूकम्प कहिलेकाहीं जाने गरे पनि साना भूकम्प जो हामी महसूस गर्न सक्तौं ती दिनहुँ गइरहेका हुन्छन्। तर यस्तो यथार्थ र अकाट्य कुराको समाजमा बुझाइ पनि भ्रमबाट मुक्त छैन। खास गरी अशिक्षित समाज यस्तो भ्रमको सिकार बन्ने गर्दछ। नेपाल पनि भूकम्पको भ्रम अत्याधिक फैलने मुलुकमा पर्दछ।

८ http://www.nonstopkhabar.com/detail_page.php?id=4843.

९ डा. गोपाल धौबन्जार नेपालमा भूकम्प, २०७२, पृष्ठ १।

१० <https://ne.wikipedia.org/s/408>

विगतमा हाम्रो समाजमा भूकम्पलाई दैवी क्रियाकलापसँग जोडिन्थ्यो । देवता रिसाउँदा पृथ्वी हल्लाई दिने किंवदन्तीदेखि लिएर पृथ्वीलाई काँधमा हालेर बसेका हात्तीको काँध गलेर काँध फेर्ने क्रममा पृथ्वी हल्लिन गई भूकम्प जाने भनाइहरू समाजमा व्याप्त थिए । केहीले त पृथ्वीलाई काँधमा हालेर बसेका हात्तीलाई भिँगाएले टोकेकोले भिँगा धपाउन कान हल्लाउँदा पृथ्वी हल्लिएको भन्न पनि भ्याउँथे । स्वस्थानी व्रतकथाको पुस्तकमा हात्तीले चार कुनामा बसेर पृथ्वी थेगेको काल्पनिक चित्र नै छापिएको हुन्थ्यो । अहिले पनि ग्रामीण र अशिक्षित समाजमा यस प्रकारका बुझाइहरू विद्यमान छन् । बाल्यकालमा सचित्र त्यस्ता कथा सुनाएपछि बुझाइ त्यस्तो हुनु स्वाभाविक पनि हो । शहरी समाज भूकम्पको हात्ती कथाको भ्रमबाट केही अगाडि बढे पनि ठूला ठूला भूकम्प आउने र त्यसले ठूलो विपत्ति निम्त्याउने भन्ने भ्रमको खेतीको प्रभावबाट भने पूर्ण मुक्त छैन ।

नेपालमा भूकम्प आउँदा कुनै न कुनै दैवी वा अदृश्य शक्तिसँग जोड्ने जमात छ । दैवी शक्तिसँग जोड्दै क्षमा पूजा गर्ने बलि दिने वा विभिन्न कथा र किंवदन्तिसँग जोड्ने गरिन्छ । विसं १७७०को भूकम्प आउँदा नेपालमा महाबलि दिइएको थियो । विसं. १८६५ मा गएको भूकम्पलाई रातो मत्स्येन्द्रनाथको शरीरमा पसिना आएको कारणबाट गएको भनिएको थियो । विसं. १८८० को भूकम्पलाई एकै स्थानमा रहेका सात वटा ग्रह छुट्टिएर आएको भनिएको थियो ।^{११} अहिले पनि भूकम्प जानुअगाडि दोलखा भीमसेनलाई पसिना आएको हवाला दिइन्छ ।

वैशाख १२, २०७२ को भूकम्पपश्चात् भूकम्पको कारण समाज जति त्रसित भयो त्योभन्दा बढी त्रसित निराधार हल्लाका कारण भयो । कहिले ज्योतिषी र कहिले विदेशी संस्थाको हवाला दिँदै तुरुन्तै अर्को ठूलो भूकम्प जाने हल्ला चलाइयो । वैशाख १२ पछि २९ मा पराकम्प गएको राति ११ बजे कही युवाहरूले ८ म्याग्नेच्युडको भूकम्प जाने भन्दै ललितपुरमा माइकिड गरेका थिए ।^{१२}कसैले त ९ म्याग्नेच्युडको भूकम्प जाने हल्ला चलाए । एक जना ज्योतिषले नेपालको ग्रह नक्षत्र विग्रेकोले मुलुकमा अर्को ठूलो भूकम्प जानेसम्मको भविष्यवाणीसम्म गरे । यस्ता भविष्यवाणीमा कुनै सत्यता नभए तापनि यस्ता निराधार होहल्लाले समाज भने आतंकित बन्थो ।

५. विश्वका ठूला भूकम्पहरू

भूकम्पलाई म्याग्नेच्युडमा नापिन्छ । म्याग्नेच्युडको आधारमा ८ म्याग्नेच्युडको भूकम्पलाई महाविनासकारी भूकम्प, ७-७.९ लाई विनाशकारी भूकम्प, ६-९.९ लाई शाक्तिशाली भूकम्प, ५-५.९ लाई मध्यम खालको भूकम्प, ४-४.९ लाई हलुका खालको भूकम्प र ३-३.९ सम्मका भूकम्पलाई साधारण खालको भूकम्प भनिन्छ ।^{१३} यस्ता साधारण भूकम्पहरू दिनमै दर्जनौं पटक आइरहने हुनाले यसको रेकर्ड र गणना गरिँदैन । यस्ता भूकम्पहरूको सामान्यतया महसूस पनि हुँदैन र त्यसले असर पनि पाँदैन ।

११ डा. गोपाल धौबन्जार, नेपालमा भूकम्प, २०७२, पृष्ठ ३२ ।

१२ ऐजन, पृष्ठ ६५ ।

१३ ऐजन, पृष्ठ २१ ।

रेकर्डमा भेटिएअनुसार विश्वमा गएका ठूला भूकम्पहरूमध्ये चिलीमा सन् १९६० मे २२ मा गएका ९.८ रेक्टर स्केलको भूकम्पलाई आजसम्मको सबैभन्दा ठूलो भूकम्प मानिएको छ । अहिलेसम्मको अनुसन्धानले पत्ता लगाएअनुसार विश्वमा हालसम्म ८ रेक्टरस्केलभन्दा माथिका ६६ वटा भूकम्प गएका छन् ।^{१४} तथ्यांकअनुसार चिली, अमेरिका, इण्डोनेशिया, जापान, रसिया, क्यानडा, बंगलादेश, कोलम्बिया, भारत, पोर्चुगल, पेरु, मेक्सिको, अर्जेण्टना, डोमिकन, इक्वेडर, हाइटी, मंगोलिया, नेपाल, न्यूजील्याण्ड, पाकिस्तान र चीन ८ रेक्टरस्केल भन्दा माथि भूकम्प गैसकेका देशहरू हुन् । यी बाहेक टर्की, एल साल्भाडोर, फिलिपिन्स, इक्वेडर, पनि बढी भूकम्प गैरहने देशहरू हुन् ।

मानवीय क्षतिको हिसाबले सबैभन्दा धेरै मानवीय क्षति भएको भूकम्प सन् १९५६ मा चीनमा आएको ८ रेक्टर स्केलको भूकम्प हो । यो भूकम्पमा ८ लाख ३० हजारको मृत्यु भएको थियो । तर, विश्वकै सबैभन्दा ठूलो रेक्टर स्केलको मानिएको सन् १९६० को चिलीको भूकम्पमा ६ हजार मात्र मानवीय क्षति भएको थियो । त्यसैले भूकम्प ठूलो हुँदा मानवीय क्षति धेरै हुने होइन । क्षति घटि बढी हुनुमा केही प्राकृतिक र केही मानवीय कारणहरू पनि छन् । भूकम्पको शक्ति (म्याग्नेच्युड), भूकम्पको केन्द्र र स्थान विशेषको दूरी, भूकम्पको केन्द्रनजिक भएको संरचना संख्या र जनसंख्या, भौगर्भिक बनावट, भौतिक संरचनाको अवस्था, भूकम्प गएको समय, भूकम्पको गएको ऋतु आदि क्षति घटी वा बढी हुने कारण हुन्छन् । त्यसैले कहिलेकाहिँ धेरै म्याग्नेच्युडको भूकम्प जाँदा पनि कम क्षति भएको र कम म्याग्नेच्युडको भूकम्प जाँदा बढी क्षति भएको हुन्छ । उदाहरणको लागि सन् २०११ मा हाइटीमा गएको ७ रेक्टर स्केलको भूकम्पले २ लाख ३० हजारको ज्यान लिएको थियो भने सन् २०११ मै जापानमा गएको ९ रेक्टर स्केलको भूकम्पमा जम्मा १५८९१ जनाको मात्र मृत्यु भएको थियो ।^{१५}

नेपालमा गएको २०७२ सालको भूकम्पबाट पनि संभावित भन्दा कम क्षति भएको भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । भूकम्पश्चात् नेपालले व्यहोर्नु परेको क्षतिको विषयमा नासा परियोजना विश्वविद्यालय, इसिमोड र नेपाल सरकारसहित ६४ वैज्ञानिकहरू सहभागी भएको एउटा टोलीको अध्ययनले समान रेक्टर स्केलको विश्वका अन्य भूकम्पको तुलनामा नेपालमा एउटै क्षेत्रमा मात्र ठूलो पहिरो गएको र मानवीय क्षति समेत कम भएको तथ्यलाई आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेका छन् ।^{१६}

यस्तै बढी मानवीय क्षति भएका विश्वका अन्य भूकम्पहरूमा सन् १९२० को चीन भूकम्प (२ लाख ७३ हजार), सन् १९७६ को चीन भूकम्प (२ लाख ५५ हजार), सन् २००४ को इण्डोनेशिया भूकम्प (२ लाख ३० हजार), सन् २०११ को हाइटी भूकम्प (२ लाख ३० हजार), सन् २००८ को चीन भूकम्प (१ लाख), सन् २००५ को पाकिस्तान भूकम्प (८० हजार) सन् २००४ को हिन्द महासागर भूकम्प (२ लाख ३० हजार) रहेका छन् ।^{१७}

१४ हरिहर पोखरेल, महाभूकम्प, २०७२, ब्रदर बुक पब्लिकेशन प्रा.लि. पृष्ठ नं. २१

१५ ऐजन, पृष्ठ नं. ३४

१६ डा. गोपाल धौबन्जार, पूर्ववत्, २०७२, पृष्ठ ६६

१७ हरिहर पोखरेल, पूर्ववत्, पृष्ठ नं. ३४ ।

नेपालमा गएको भूकम्पमध्ये वि.सं. १९९० सालमा गएको भूकम्प नेपालको इतिहासमा सबैभन्दा विनाशकारी भूकम्प देखिएको छ। रेकर्ड गरिएकामध्ये यो नै नेपालमा आएको सबैभन्दा ठूलो भूकम्प हो। ८ रेक्टर स्केल माथिको भएकाले यसलाई महाभूकम्प भनिन्छ। वि. सं. १९९० साल माघ २ गते पूर्वी नेपालको संखुवासभा जिल्लाको चैनपुरलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर आएको ८ दशमलभ ४ रेक्टर स्केलको यो भूकम्पमा ८५१९ जनाको ज्यान गएको थियो भने २०७७४० घर देवालय, पाटीपौवा क्षतिग्रस्त भएका थिए।^{१८}

६. नेपालमा भूकम्पको इतिहास

नेपालमा के कति ठूला भूकम्प गए भन्ने यकीन र आधिकारिक तथ्यांकको अभाव छ। उदाहरणको लागि गोपाल वंशावलीमा वि.सं. १३१२ को भूकम्पमा एक तिहाइ मानिसले ज्यान गुमाउनु परेको भनी उल्लेख गरिएको छ।^{१९} कुल जनसंख्याको एकतिहाइ मानिसले ज्यान गुमाउनु भनेको निकै भयावह स्थिति हुने हुँदा यो तथ्यांक कति आधिकारिक हो भन्ने विश्वसनीय आधार छैन। यसैले धेरै ठूला भूकम्प मापन यन्त्रको अभावमा विगतमा गएका ठूला भूकम्पको यकीन तथ्यांक नभएकाले विभिन्न लेखकहरूले आफ्नो ढङ्गले ठूला भूकम्पको फेहरिस्त दिएका छन्। तर, ती लेखकहरू बीच पनि एकरूपता भने पाउन सकिन्न। साल र तिथिमितिमा एकरूपता नभए पनि लेखकहरू विगतमा विभिन्न मितिमा ठूला भूकम्प भने गएकोमा एकमत छन्।

भूकम्पीय जोखिमका दृष्टिले नेपाल विश्वको ११ औं स्थानमा पर्दछ। नेपालभन्दा बढी भूकम्पको जोखिममा रहेका मलुकमा जापान, इण्डोनेशिया, टर्की, मेक्सिको, एल साल्भाडोर, पाकिस्तान, फिलिपिन्स, इक्वेडोर र भारत हुन्। भूकम्पीय जोखिममा रहेका शहरहरूमा काठमाडौं उपत्यका २१ औं स्थानमा पर्दछ। हिमालय क्षेत्रमा बढी भूकम्प जाने संभावना भएकाले पनि नेपाल भूकम्पीय क्षतिको दृष्टिले बढी जोखिममा छ। अफगानिस्तानदेखि म्यानमारसम्मको २५ सय किलोमिटरको भूभागमध्ये नेपालले एक तिहाइ (८०० किमी) ओगटेको छ।^{२०}

विगत एक शताब्दीमा हिमालयका आसपासमा तीन ठूला भूकम्पहरू गएका छन्। वि.सं. १९६२ को काँगडा भूकम्प, वि.सं. १९९० को विहार नेपाल भूकम्प र वि.सं. २००७ को असाम नेपाल भूकम्प यस शताब्दीका नेपाल आसपासका ठूला भूकम्पहरू हुन्। यी तीन भूकम्पपछाडिको ठूलो भूकम्प २०७२ को गोरखा भूकम्प नै हो। रेक्टर स्केलसम्बन्धी मापनका कारण महाभूकम्प भन्न नमिले पनि २०७२ वैशाखको भूकम्पले पुऱ्याएको क्षति भयावह नै छ।^{२१}

नेपालको भूकम्पको इतिहास हेर्दा अहिलेसम्म प्राप्त आधारमा वि.सं. १३१२ मा निकै ठूलो भूकम्प गएको देखिन्छ। त्यसमा परी राजा अभय मल्लको मृत्यु समेत भएको थियो। यसपछि वि.सं. १२८०, वि.स. १४०१, वि.स. १४६५, वि.स. १७३८, वि.स. १८९०, वि.सं. १९९० मा ठूला भूकम्पहरू गएको भनी

१८ ब्रह्मशमशेर जवरा, नेपालको महाभूकम्प, १९९० पृष्ठ १

१९ डा. गोपाल धौबन्जार, पूर्ववत्, पृष्ठ ४०

२० प्रकाश बस्ती समेत, भूकम्प र मानव अधिकार, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृष्ठ १

२१ ऐजन, पृष्ठ २

उल्लेख गरिएको छ । यसपछि पनि २०३१, २०३७, २०४५, २०५०, २०५१, २०५२, २०५४, २०५८, २०६० र २०६८ सालमा पनि मभौला खालका भूकम्परू गई नै रहेका छन् ।^{२२} वि.सं. २०७२ साल वैशाखमा गएको नेपालको भूकम्प भने मभौला भूकम्प हो ।

७. गोरखा भूकम्प, २०७२

वि. सं. २०७२ साल वैशाख १२ गते शनिबार नेपालको प्रमाणिक समयअनुसार ११.५६ (६:११:२६ युटिसी) मा ३४ किमी (२१ माइल) दक्षिणपूर्व वारपाकलाई केन्द्रविन्दु बनाई ७.८ रेक्टर स्केलको भूकम्प १५ किमी (९.३ माइल) गहिराइमा गएको हो ।^{२३} नेपालका रेकर्ड गरिएकामध्ये वि.सं. १९९० पछिको यो दोस्रो ठूलो भूकम्प हो । यो धक्का २० आणविक हतियार फुटेजतिकै शाक्तिशाली थियो भन्ने अनुमान गरिएको छ । उक्त भूकम्पको नाम **गोरखा भूकम्प**^{२४} नामकरण गरिएको राष्ट्रिय भूकम्प मापन केन्द्रले जनाएको छ । यस भूकम्पले ठूलो क्षति गरायो । भूकम्पपछाडि पराकम्प जाने स्वाभाविक प्रक्रिया हो । गोरखा भूकम्पपछि पनि थुप्रै पटक पराकम्प गएका थिए । पराकम्पमध्ये पनि वैशाख २९ को पराकम्पले भने थप धनजनको क्षति गराएको थियो ।

वैशाख १२ मा गएको भूकम्प लगत्तै सरकाले तत्कालै उद्धारको कार्य प्रारम्भ गरेको थियो । उद्धारका कार्य सम्पन्न हुनासाथ सरकारले आफ्ना संयन्त्रहरू परिचालन गरी राहतका लागि तथ्यांक संकलन कार्यलाई अगाडि बढायो । सरकारको आँकडाअनुसार सो भूकम्पमा गरी ८७८० जनाको मृत्यु भएको देखिएको छ भने २२३०० जना घाइते भएका छन् । यस्तै १७००० चौपाया ४०००० घरपालुवा पंक्षीको मृत्यु भएको छ । भूकम्पमा ४९८५८२ वटा व्यक्तिगत घर पूर्ण रुपमा क्षति भएका छन् भने २५६६९७ घर आंशिक रुपमा क्षति भएका छन् । यसैगरी करीव ९००० विद्यालयका १९००० कक्षा कोठा पूर्ण रुपमा क्षति भएका छन् भने ११००० भन्दा बढी कोठा आंशिक रुपमा क्षति भएका छन् । भूकम्पमा ११०० स्वास्थ्य चौकी एवम् अस्पतालहरू क्षति भएका छन् । २६५६ वटा सरकारी कार्यालयका भवनहरू पूर्ण क्षतिमा परेका छन् भने ३६२२ सरकारी भवनमा आंशिक क्षति पुगेको छ । भूकम्पबाट ७ खर्ब ६ अर्ब रुपैयाँको क्षति भयो भने यसको परिपूर्ति र पुनर्निर्माणको लागि ८ खर्ब ३८ अर्ब रुपैयाँ आवश्यक पर्ने आँकलन गरिएको छ ।^{२५} भूकम्पबाट १४ जिल्ला अत्याधिक प्रभावित, ११ जिल्ला प्रभावित र ६ जिल्ला कम प्रभावित भनी घोषणा गरिएको छ ।

८. अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग

भूकम्पपश्चात् उद्धारका लागि धेरै देशहरूबाट उद्धार टोली आए । उद्धार कार्यमा सहयोग पनि गरे । साथै उनीहरूले भूकम्पबाट ध्वस्त भएका संरचनाहरूको पुनर्निर्माणका लागि खुल्ला हृदयले सहयोग

२२ ऐजन, पृष्ठ ६

२३ <https://ne.wikipedia.org/s/408>.

२४ गोरखापत्र, शनिवासरीय, परिशिष्टांक २०७२ माघ २ गते, गोरखापत्र संस्थान, धर्मपथ काठमाडौं ।

२५ राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको वार्षिक प्रतिवेदन, पृष्ठ १

गर्ने प्रतिबद्धता पनि व्यक्त गरे । मित्र राष्ट्रहरूले सहयोगको हात बढाएसँगै सरकार उत्साहित भयो । सरकारले भूकम्प पश्चातको आवश्यकता आँकलन (पीडिएनए) प्रतिवेदन तयार गर्‍यो र दाताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गर्‍यो । ८ खर्ब ३८ अर्ब रुपैयाँ नेपाललाई आवश्यक भएकोमा दाता सम्मेलनमा विभिन्न मुलुकहरूले ४ खर्ब १० अर्ब सहयोग गर्ने घोषणा गरे । घोषणापश्चात् सरकारमा भन्ने उत्साह थपियो । तर विडम्बना हालसम्म २ खर्ब ७८ अर्बको सहयोग मात्र प्राप्त भएको छ । सो मध्ये पनि ६६ अर्ब रुपैयाँ पहिले नै नेपालको नाममा खर्च भएको भनी ती दातृ राष्ट्रले हिसाब मिलान गरिदिएका छन् ।^{२६} यो परिस्थिति हेर्दा नेपालमा वैदेशिक सहायता हुँदै नभएको होइन तर भएको भन्दा बढी हल्ला भएको पुष्टि हुन्छ । गैससमार्फत आएको कतिपय वैदेशिक सहायत दुरुपयोग भएको समेत समाचार प्रकाशित भएका छन् ।

९. राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

भूकम्पमा क्षति भएको संरचनाको पुनर्निर्माण र प्रभावितहरूलाई राहत वितरण गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण ऐन, २०७२ जारी भई राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको गठन समेत भैसकेको छ । यद्यपि यो गठन हुनुपूर्वको पृष्ठभूमिदेखि अहिलेसम्मको गतिविधि हेर्दा प्राधिकरण विवादरहित र प्रभावकारी हुन सकेन । दलहरू बीचको मतभेदका कारण पुनर्निर्माण प्राधिकरण ऐनमा ढिलाई भयो । प्राधिकरणको कार्यकारी नियुक्तिको विषय पनि दलहरू बीच त्यत्तिकै विवादको विषय बन्यो । पछिल्लो समय कार्यकारी निर्देशक परिवर्तन गरिएको छ ।

गठन भएपश्चात् प्राधिकरणले प्रभावित तथ्यांक संकलन, आवास निर्माण वापतको रकम वितरण, विभिन्न निकायहरूलाई अख्तियारी, क्षेत्रीय र जिल्ला कार्यालय विस्तार, गुनासो सुन्ने, निर्देशिकाहरू जारी गर्ने जस्ता कार्यहरू गरिरहेको छ । हालसम्म ७२६ हजार लाभग्राही छन् । तर विगतमा विवादका बीच गठन भएको पुनर्निर्माण प्राधिकरणले पनि अपेक्षाकृत कार्य गर्न नसकेको जनगुनासोहरू आउन थालेका छन् ।

एकातिर प्राधिकरणले दरबन्दीबमोजिम कर्मचारी नै नपाउनु अर्कातिर खटाइका कर्मचारी पनि प्राधिकरणमा बस्न अनिच्छुक रहने जस्ता समस्या प्राधिकरणले भेलिरहेको छ । अहिले प्राधिकरणमा १४० को दरबन्दी रहेकोमा ५४ जना मात्र कर्मचारी कार्यरत छन् । पुनर्निर्माण प्राधिकरणका उपक्षेत्रीय कार्यालयमा प्रथम श्रेणीका अधिकृत कर्मचारी रहने कार्यालय प्रमुखको जिम्मेवारी कतिपय कार्यालयमा कम्प्युटर अपरेटरले काम भै सञ्चालन गर्नु परेको समेत भेटिएको छ ।^{२७} केही कार्यालय यस्ता पनि भेटिए जहाँ अहिलेसम्म एक पटक पनि पूर्ण दरबन्दीअनुसारका कर्मचारी पुगेका छैनन् । यद्यपि पुनर्निर्माण प्राधिकरणले प्रभावित सबै जिल्लामा कार्यालय खोलेको छ । विद्यमान कार्यालयबाटै प्रभावकारी कार्य हुन नसकेको अवस्थामा नयाँ कार्यालय भन्ने भूमिकाविहीन हुने हुन् कि भन्ने आशंका छ ।

२६ राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणका तत्कालीन प्रवक्ता रामप्रसाद थपलियाबाट प्राप्त जानकारी

२७ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले काभ्रे जिल्लाको अनुगमनका क्रममा भेटेको तथ्य

पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्य जुन मन्त्रालयसँग सम्बन्धित हो सोही मन्त्रालयले गर्ने र प्राधिकरण कार्यालयको काम समन्वय, कार्यविधि निर्माण र अनुगमन मात्र भएकाले काम जति एकातिर चर्चा र हल्ला जति अर्कोतिर जस्तो देखिन्छ । अहिले शिक्षा, स्थानीय विकास, संस्कृति तथा पर्यटन र भौतिक योजना मन्त्रालयले केन्द्रस्तरीय परियोजना कार्यान्वयन एकाइ (Central Level Project Implementation Unit) स्थापना गरी कार्य गरिरहेका छन् । प्राधिकरणले २० क्षेत्रमा हात हाले तापनि पुनर्निर्माणको बजेटको भण्डै ८० प्रतिशत रकम यिनै चार वटा मन्त्रालयका एकाइहरूबाट खर्च भइरहेको छ । प्राधिकरण चाहिँ अन्य निकायले गरेको कार्यको अनुगमनमा सीमित छ ।

अहिले प्राधिकरणमा भूकम्प प्रभावितहरूका १२९९०८ वटा गुनासाहरू दर्ता भएका छन् । तर, तिनको समयमै संवोधन हुन सकेको छैन । ५३१९६४ वटा निजी घर निर्माण गर्ने भनिए पनि त्यो कार्य द्रुत रूपमा अगाडि बढ्न सकेको देखिँदैन । अन्य काममा पनि जुन गतिमा प्राधिकरणले गति लिन सक्नुपर्ने हो त्यति मात्रामा गति लिन सकेको देखिँदैन । यसका विभिन्न कारणहरू छन् । आफैँले परियोजना कार्यान्वयन नगर्ने हुँदा काममा कठिनाई उत्पन्न भएको, समन्वयमा कठिनाई, बजेटको अभाव, पुनर्निर्माण कोषको अपर्याप्तता, कर्मचारी दरबन्दी पूर्ण हुन नसक्नु, केन्द्र अति ठूलो हुनु, राजनीतिक नियुक्ति र राजनीतिकरण, भएको बजेट पनि ढिला पारित हुनु, डकर्मी सिकर्मी अभाव जस्ता समस्या प्राधिकरणसँग देखिएका छन् ।

१०. भूकम्प र मानव अधिकार

प्राकृतिक प्रक्रियाबाट उत्पन्न हुने भूकम्पको असर प्रकृतिमाथि मात्र नभएर मानवीय क्रियाकलापमाथि बढी हुन्छ । प्रकृतिको तादाम्यता मानवसँग हुने भएकाले हरेक प्राकृतिक क्रियाकलापको असर कुनै न कुनै रूपमा मानवमाथि पर्नु स्वाभाविक छ । जब प्राकृतिक क्रियाकलापको असर मानवमाथि पर्दछ तब त्यहाँ मानव अधिकारको विषय जोडिन पुग्दछ । मानव अधिकार उपभोक्ताको जति सरोकारको विषय हो त्योभन्दा बढी राज्यको सरोकारको विषय हो । प्राकृतिक प्रकोपबाट जब मानिसहरू प्रभावित हुन्छन् तब मानव अधिकार जोखिममा पर्दछ । त्यसैले प्राकृतिक प्रकोपको अवस्थामा राज्यले सामान्य अवस्थामा भन्दा बढी तदारुकताका साथ काम गर्नपर्दछ ।

भूकम्प प्राकृतिक प्रकोपको एउटा स्वरूप हो । यसको उठान मानव अधिकारसँग सम्बन्धित नभए पनि यसबाट उत्पन्न परिणाम मानव अधिकारसँग सम्बन्धित छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित भएकैले संयुक्त राष्ट्र संघले विपदसँग सम्बन्धित विभिन्न दस्तावेजहरू पारीत गरेको छ । भूकम्पबाट नागरिकलाई संरक्षण गर्नु र भूकम्पपश्चात् उद्धार, राहत एवं पुनर्स्थापना कार्यमा अधिकारमुखी पद्धति अवलम्बन गर्न राज्यको प्राथमिक दायित्वभित्र पर्दछ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तर निकाय स्थायी समिति (UN Inter Agency Standing Committee (IASC) ले प्राकृतिक प्रकोप र मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यनिर्देशिका (Operational Guidelines on Human Rights and Natural Disasters, 2006)जारी गरेको छ । जसमा परम्परागत रूपमा प्राकृतिक प्रकोपपछिको अवस्थामा मात्र जोड नदिई तत्कालीन अवस्थामा मानव अधिकार विषयहरूलाई

प्राथमिकता दिने प्रचलनलाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा लिएको छ। मार्ग निर्देशिकामा प्राकृतिक प्रकोपका अवस्थामा मानिसहरूले विभिन्न मानव अधिकार चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ।

यसमा सुरक्षाको अभाव, लैङ्गिक हिंसा, मानवीय सहायता प्राप्तमा असमानता र विभेद, बालबालिकामाथि दुर्व्यवहार, शोषण हेला, पारिवारिक विछोडबाट बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपांगता भएका व्यक्तिहरू एवम् अन्य आश्रित सदस्यमा पर्ने प्रभाव, महत्वपूर्ण कागजजात, प्रमाणपत्र आदि हराउँदा वा नष्ट हुँदा पर्ने प्रभाव, कानून कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुँदा न्याय प्राप्तमा पर्ने असर, उजुरी गर्ने संयन्त्रको अभाव, रोजगारी र जीवनयापनका अवसरहरूमा असमानता, जबरजस्ती स्थानान्तरण, विस्थापितहरूको असुरक्षित र अस्वैच्छिक पुनर्स्थापना, सम्पत्ति तथा जमीनको अभाव जस्ता विषयहरू प्रमुख रहने उल्लेख गरिएको छ।^{२८}

मानव अधिकारका सम्मान, संरक्षण, प्रबर्द्धन र परिपूर्ति गर्ने पहिलो दायित्व राज्यको हो। राज्यको यो दायित्वमा गैररकारी संस्था र नागरिक समाज सहयोगी मात्र हुन सक्तछन्। प्राकृतिक प्रकोपबाट उत्पन्न परिस्थिति प्रत्यक्षतः राज्यको कारण उत्पन्न भएको नभए तापनि यसको व्यवस्थापनको जिम्मा राज्यकै जिम्मेवारीमा पर्छ। किनकि राज्य भनेको नागरिकको अविभाक हो। प्रकोपको अवस्थामा सामान्य अवस्थामा भन्दा नागरिकको अधिकार थप जोखिममा पर्न जान्छ। त्यसैले प्रकोपको अवस्थामा सामान्य अवस्थामा भन्दा पनि राज्य मानव अधिकारको रक्षार्थ थप जिम्मेवार हुनुपर्दछ। भूकम्पको अवस्थामा मृत्यु र घाइते हुनेमा बालबालिका, वृद्ध, असक्त र जेष्ठ नागरिकको संख्या बढी हुने संभावना हुन्छ। मृत्युबाट बचेका बालबालिका, वृद्ध र असक्त पनि उचित आहार, पोषणबाट वञ्चित हुन पुग्दछन्। विद्यालयहरू भत्किन गई विद्यार्थीहरू शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुन्छन्। भूकम्पबाट अभिभावकविहीन, अनाथ र टुहुरा बन्न पुगेका बालबालिका शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषणबाट वञ्चित हुने हुँदा यसकाले उनीहरूको भविष्यमा नै गम्भीर असर पर्न सक्तछ। गर्भवती र सुत्केरी महिला यस्तो अवस्थामा थप जोखिममा पर्दछन्। राहत प्राप्त गर्ने कुरामा पनि महिला, बालबालिका, वृद्ध असक्तहरूको पहुँच न्यून हुन्छ।

भूकम्पबाट जेष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति तथा सीमान्तीकृत समुदाय अझ बढी पीडित हुन्छन्। दलित समुदाय र पिछडिएका वर्गका नागरिकहरू पनि प्रभावित वर्गमा पर्दछन्। समग्रमा सबै उपभोक्ता कुनै न कुनै प्रकारबाट प्रभावित हुन्छन्। प्रकोपको अवस्थामा कालोबजारी र भ्रष्टाचार बढ्ने हुँदा उपभोक्ता प्रभावित हुन जान्छन्। सबै जना त्रासको अवस्थामा भएकाले कालोबजारी र कुशासनका कुराहरूमा सर्वसाधारण चनाखो हुन नसक्ने स्थिति हुन्छ। त्यसैले पनि राज्य यस्तोमा बढी जिम्मेवार हुनुपर्दछ। भूकम्पबाट सबै घर संरचनामा क्षति पुग्न जाने हुनाले व्यापार, व्यवसाय, उद्योगधन्दा आदिमा असर पुग्न जानाले रोजगारी र जिविकोपार्जनमा पनि असर पुग्न जान्छ।^{२९}

भूकम्पबाट क्षति हुनुपूर्वका सावधानीदेखि भूकम्पपश्चातका उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनाका कुरा मानवीय विषय मात्र नभएर मानव अधिकारमा विषय पनि हुन्। त्यसैले यसलाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट

२८ प्रकाश बस्ती समेत, पूर्ववत्, पृष्ठ ७

२९ ऐजन, पृष्ठ ८

हेर्न थालिएको हो । प्राकृतिक प्रकोप कसैले टार्न नसक्ने भए पनि यसको असरलाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । प्रकोप अगाडि पूर्व तयारी गरे मानवीय लगायत भौतिक क्षति न्यून हुन्छ, त्यसैले राज्यले भूकम्पको पूर्वको सावधानीको चरणदेखि भूकम्पपश्चात्को उद्धार, राहत, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणमा विशेष सजगता अपनाउनुपर्दछ । यसमा नागरिक पनि त्यत्तिकै सचेत हुनुपर्दछ ।^{३०} प्रकोपको अवस्थामा राज्य मानव अधिकारप्रति जिम्मेवार छ कि छैन भनेर हेर्ने आधार भनेको उसले प्रकोप पूर्व गरेको जोखिम न्यूनीकरण तयारी र प्रकोप पश्चात् उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनामा देखाएको सक्रियता हो ।

११. विपद् व्यवस्थापनका लागि सरकारले गरेका कार्यहरू

नेपालमा भूकम्प, बाढी पहिरो, भूक्षय, सुख्खा खड्डेरी, अतिवृष्टि अनावृष्टि, रोगको प्रकोप, हिमपात र हिमपहिरो, हिमनदी विष्फोट, आगलागी र डढेलो जस्ता प्रकोपहरू संभावित प्रकोपमा पर्दछन् । बाढी पहिरो र आगलागीले त वर्षेनी धनजनको क्षति हुने गरेको छ । पछिल्लो पटकको भूकम्पले पनि ठूलो क्षति गरायो । भविष्यमा पनि यस्ता प्रकोपजन्य क्षतिहरू भइरहने हुनाले पूर्व तयारीमा विशेष पहल गर्नुपर्ने आवश्यकता महसूस गरी केही कार्य गरेको पनि छ ।

सरकारकाले विपद् व्यवस्थापनका लागि विभिन्न कानूनी नीतिगत, संस्थागत तथा संरचनागत व्यवस्था गरेको छ । दैवीप्रकोप उद्धार ऐन, २०३९ का साथै विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित ३९ वटा ऐनहरू, १५ वटा नियमावली र २५ वटाभन्दा बढी निर्देशिका जारी गरिसकेको छ ।^{३१} यस्तै केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको स्थापना, गृह मन्त्रालयमा दैवी प्रकोप उद्धार एकाइ, सबै जिल्लामा दैवी प्रकोप उद्धार समिति, दैवी प्रकोप व्यवस्थापन विभागको स्थापना, नेपाल प्रहरी, नेपाली सेना र सशस्त्र प्रहरीभित्र दैवी प्रकोप एकाइ स्थापना गरी विपद् व्यवस्थापनमा ती निकायहरूको परिचालन गरेको छ । यस्तै, प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रण तथा तालिम केन्द्र, विभिन्न गैससवीच समन्वयको प्रयास र भूकम्प प्रतिरोधी संरचना निर्माणको सरकारले गरेका प्रयास हुन् ।

२०७२ को गोरखा भूकम्पपश्चात् सरकारले उद्धार र राहतको कामलाई प्राथमिकता दिएको थियो । उद्धारमा सुरक्षा निकाय र विदेशी उद्धार टोलीको परिचालन, विषयगत आधारमा मन्त्रालयगत जिम्मेवारी बाडँफाँड, जिल्ला दैवीप्रकोप उद्धार समितिको सक्रियता, प्रधानमन्त्री दैवी प्रकोप उद्धार कोषमा रकम जम्माको आह्वान, क्षतिको तथ्यांक संकलन, प्रभावित जिल्लामा केन्द्रीय जनशक्ति परिचालन, राष्ट्रिय समितिहरूको गठन, परिचयपत्र वितरण, अस्थायी आवास अनुदान, जोखिमयुक्त भग्नावशेष भत्काउने र हटाउने र गोरखा भूकम्प २०७२ खोज उद्धार तथा राहतको एक महिनाको प्रारम्भिक प्रतिवेदन, २०७२ को प्रकाशन सरकारले पहिलो चरणमा गरेका उल्लेखनीय प्रयास हुन् ।^{३२} यस्तै गरी प्राधिकरणको गठनपश्चात् गाउँ गाउँमा इञ्जिनियर परिचालन गरी क्षति सर्वेक्षण, घर निर्माणवापतको रकम वितरण,

३० ऐजन

३१ ऐजन, पृष्ठ १४४

३२ ऐजन, पृष्ठ २३

केही प्रभावितसँग घर निर्माणवापत ऋण सम्भौता, अस्थायी विद्यालय र सरकारी कार्यालयहरू निर्माणका कार्य भएका छन् ।

१२. भूकम्पपछिको मानव अधिकारको अवस्था

भूकम्पपश्चात् सकारले केही प्रयास गरेको अवश्य हो । तर, त्यो प्रयास अपेक्षाकृत सन्तोषजनक भने देखिएन । खासगरी विपद् व्यवस्थापनको पूर्व सतर्ककताको अभाव देखियो । आगो लागेपछि कुवा खन्ने प्रवृत्तिले गर्दा धनजनको क्षति बढी भयो । यद्यपि सीमित स्रोत, साधन र पूर्व तयारी नहुँदा पनि उद्धारका क्रममा भएका प्रयास प्रशंसनीय रहे । तर, राहतको चरणमा आइपुग्दा अस्तव्यस्त र पुनर्निर्माणमको चरणमा आइपुग्दा राज्य उदासीन देखिन पुग्यो । यतिबेला राज्यको गतिविधि हेर्दा भूकम्प आएको थिएन जस्तो भैसकेको छ । तर भूकम्पप्रभावित बस्तीमा प्रभावितको जीवन कष्टकर छ ।

भूकम्पपश्चात्को मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन गर्दा विपद् न्यूनीकरण, रोकथाम, नियन्त्रण र विपदमा सुरक्षित रहनेसम्बन्धी शिक्षामा कमी देखियो । कतिपय ठाउँमा शिक्षा दिएको पनि अपूरो पाइयो । उदाहरणको लागि भूकम्प आउँदा खाटमुनि लुक्नु भनी प्रचार गरेका कारण भूकम्प आउँदा घरबाहिर रहेका बालबालिकाहरू सुरक्षित हुन खाट खोज्दै घरभित्र जाँदा घर लडी घरले किचेर मृत्यु भएको थियो ।

भूकम्प लगत्तै सरकारबाट राहत वितरण त शुरु भयो तर त्यो राहत अत्यन्त न्यून देखियो । त्यही न्यून रकम पनि गाउँघरमा भूकम्प प्रभावित सबैले पाएका छैनन् । तथ्यांक संकलनमा आफूलाई छुटाएको भएको भनी देशभरिबाट २०४००० वटा गुनासोहरू पुनर्निर्माण प्राधिकरणमा परेका छन् । सोमध्ये ८२ हजार गुनासा पुनरावलोकनमा परेका छन् । तर तिनको पुनरावलोकनबाट टुंगो नलागेसम्म तिनले राहत पाउने छैनन् । प्राधिकरण काभ्रेपलाञ्चोकको तथ्यांकअनुसार सो जिल्लामा मात्र २० हजारभन्दा बढी निवेदन परेका छन् । बस्ती नै सार्नुपर्ने भनी किटान गरिएका बस्तीलाई कहाँ सार्ने भन्ने सरकारसँग ठोस योजना छैन । प्राविधिकले सार्नुपर्ने भनी प्रतिवेदन दिएका बस्तीका बासिन्दाले घर निर्माणवापतको रकम पनि पाएका छैनन् ।

धेरैले राहतको केही अंश पाए पनि सबैले पाएका छैनन् । कतिपय सरकारको मापदण्डअनुसार पाउनुपर्ने राहत पाएका छैनन् भने कतिपय नपाउनु पर्नेले पनि पाएको गुनासो आएको छ । भूकम्प गएको दुई वर्ष बित्न लाग्दा पनि प्रभावितको वर्गीकरण र यकीन तथ्यांकसम्म नहुनु दुःखदायी त छँदैछ । अर्कातिर प्राधिकरण भूमिकाविहीन जस्तै छ । प्राधिकरण छ कर्मचारी पर्याप्त छैनन् । तर, प्राधिकरणमा राजनीति पर्याप्त छ । सरकार र प्राधिकरणबीच एक किसिमका अविश्वासको स्थिति छ ।

पुनर्निर्माण प्राधिकरणले नियुक्ति गरेका प्राविधिकको कामबाट भूकम्प प्रभावितहरू सन्तुष्ट छैनन् । कुनै घर किन पूर्ण प्रभावितमा पच्यो कुनै बस्ती उठाउन पर्नाको कारण के हो भन्ने जान्न पाउनु त्यो बस्तीका बासिन्दाको अधिकार हो । तर, कतिपय ठाउँमा प्राविधिकहरूले प्रभावितको सहभागिता विना बस्ती उठाउनु पर्ने भन्ने प्रतिवेदन दिएका छन् । बस्ती उठाउन परेको हल्ला मात्र गाउँमा छ; तर आधिकारिक

जानकारी कसैबाट आएको छैन । जान्न पाउने अधिकारबाट प्रभावितहरू वञ्चित भएको अवस्था छ । त्यसो त प्राविधिकहरू पनि प्राधिकरणसँग सन्तुष्ट छैनन् । यस्तो अन्यायको स्थितिको काम गराइले कस्तो परिणाम ल्याउला ? समन्वय गर्ने जिम्मेवारी पाएको प्राधिकरण यसमा चुकेको देखिन्छ ।

पुनर्निर्माणमा मानव अधिकारमैत्रीभन्दा निर्देशन र नियन्त्रणमुखी तरीकाले काम भइरहेको छ । तर; जति नै नियन्त्रण गर्न खोजे पनि अनियमितता चाहिँ नियन्त्रण हुन सकेको छैन । नियन्त्रण प्रभावित माथि मात्र केन्द्रित छ । पुनर्निर्माणलाई व्यवस्थित गर्नका लागि नियमावली निर्देशिकाको चाड छ, तर त्यसले व्यवस्थित गर्नुभन्दा बढी प्रभावितलाई भ्रष्ट थोपरेको छ ।

पछिल्लो समयको अनुगमन गर्दा घर निर्माणका लागि वितरण गरिएको भनिएको रकम अपर्याप्त त छँदैछ, त्यही अपर्याप्त पनि सबैले पाएका छैनन् । उपलब्ध गराइएको रकम पनि किस्ताबन्दीमा दिँदा भ्रष्टाचार भएको छ । चर्किएका बस्तीका वासिन्दा पुरानो थातथलो छोड्न मानिरहेका छैनन् । उनीहरूलाई उठाउन पर्ने कारणको पुष्टि गरी उनीहरूलाई चित्त बुझाउन सरकारले प्रयास गरेको देखिँदैन ।

१३. समस्याको जरो

पुनर्निर्माणमा सरकारका केही प्रयास भए पनि अपेक्षाकृत सन्तोषजनक हुन सकेको छैन । खासगरी दीर्घकालीन नीतिको अभाव, टालटुले नीति, प्रकोपपश्चात् मात्र जुट्ने, पूर्व तयारी नगर्ने, राजनीतिक अस्थिरता, विभिन्न निकायबीच समन्वयको अभाव, दुर्गम स्थानमा यातायातको समस्या, प्रकोप व्यवस्थापनका लागि दक्ष जनशक्तिको अभाव, राहत कोष र राहत सामग्रीमा अनियमितता र लापरवाही, गलत तथ्यांक, प्रशासनिक उदासीनता, राजनीतिक ईच्छाशक्तिको अभाव, भएको सामग्री पनि वितरणमा समस्या, अरुको मुख ताक्ने प्रवृत्ति, गैससका अपारदर्शी गतिविधि, प्रभावितहरूको नकारात्मक मनोदशा आदि कारणले गर्दा भूकम्पपश्चात्का काम प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् ।

समस्याको जरो राजनीतिक नेतृत्वको उदासीनता र कर्मचारीतन्त्रमा हुने अपारदर्शिता पनि हो । समस्यालाई समाधान गर्ने ईच्छाशक्तिभन्दा पनि टालटुले पाराले जागिर खाने र कोहीप्रति कोही जिम्मेवार हुन नपर्ने देशमा मौलाएको वातावरणले गर्दा योजना र कार्यान्वयनको तहमा ठूलो खाल्डो छ । ठूला ठूला सपना बाँड्ने तर साना काम पनि पूरा गर्न नसक्ने (घर पूर्ण क्षति भएकालाई २५ लाखसम्म सहूलियत ऋण दिने भाषण, तर काममा भने अहिलेसम्म दुई लाख पनि सबैले नपाएको अवस्था), अदुरदर्शी नेतृत्वको असर भूकम्प प्रभावितलाई परिरहेको छ ।

१४. सरकारले चाल्नुपर्ने कदमहरू

विपतबाट हुने क्षति न्यूनीकरण र विपद् व्यवस्थापनका लागि सरकारले गर्नुपर्ने धेरै कामहरू छन् । सबैभन्दा पहिले त सरकारले प्रकोप व्यवस्थापनका लागि दीर्घकालीन रणनीति ल्याउनुपर्छ । योजना आयोगले बजेट निर्माण गर्दा प्रकोप व्यवस्थापन कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । त्यसैगरी प्रभावकारी उद्धार संयन्त्र र बलियो राहत कोषको निर्माण आवश्यक छ ।

नेपालमा विपद, यसको क्षति न्यूनीकरण र रोकथामसम्बन्धी चेतनाको पूर्णतः अभाव छ । त्यसैले विद्यालय तहदेखि नै विपदसम्बन्धी शिक्षा अनिवार्य गरिनु आवश्यक छ । विपदको पूर्व जानकारी हुने प्रविधिको विकास र स्थापना गर्न सक्नुपर्छ । पुनर्निर्माणका कामलाई प्राथमिकतामा राखी भौतिक, आर्थिक र मानवीय स्रोत र साधनको उचित व्यवस्थापन आवश्यक छ । भूकम्प प्रतिरोधी संरचनाको निर्माण, बसाइयोग्य भूमिको छनौट, विपदसँग जुध्ने पूर्व तयारी गर्नुपर्छ । यी सबै कार्य गर्दा सरकारले कल्याणकारीभन्दा पनि अधिकारमुखी कोणबाट सोच्नुपर्छ । विपदबाट मुक्ति र संरक्षण पाउनु नागरिकको अधिकार हो र यसको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नु राज्यको दायित्व हो भन्ने कुराबाट राज्य विमुख हुनु हुँदैन ।

१५. निष्कर्ष

गोरखा भूकम्पले नेपालको जमीन मात्र हल्लाएन । यसले नेपालीको मनमिष्टिफकलाई समेत हल्लायो । यसले नेपालको राजनीतिमा समेत केही प्रभाव पार्यो । भन्ने गरिन्छ, नेपालको पछिल्लो संविधान निर्माणमा देखिएका अवरोध फुक्नमा भूकम्प पनि एउटा कारण बन्यो । तर यो कुरा राजनीतिक दलहरूले पूरै बिसै । अहिले राजनीतिक द्वन्द्व यतिसम्म बढेको छ कि मानौं २०७२ को त्यो भूकम्प आएकै थिएन, मानौं क्षति भएकै थिएन । मानौं मानिस मरेकै थिएनन् । मानौं कि अब नेपालमा फेरि कहिल्यै भूकम्प आउँदैन ।

विपदमा आत्तिने, विपद टरेपछि मात्तिने नेपालीको बानी नै हो । भूकम्प जाँदा पनि धेरै ठूला सपना बाँडिए । धेरै अश्वासनका पोका छरिए । तर ती अश्वासनमध्ये धेरै चाहिँ अश्वासनमै सीमित रहे । भाषण गर्नेको आत्मरति बाहेक त्यसले केही दिएन । त्यसैले भूकम्प प्रभावितहरू घरबाट पाटोमा र पाटीबाट बाटोमा को स्थितिमा पुगे ।

भूकम्प प्रभावितहरूको लागि राहत र पुनस्थापनामा मानव अधिकारमुखी पद्धतिको अनुशरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । तर सरकार जति पनि काम गरिरहेको छ, कल्याणकारी अवधारणामा अगाडि बढेको देखिन्छ । जे जति कम भइरहेका छन् त्यो सबै कछुवा गतिमा छ । प्रक्रियागत त्रुटि र कार्यगत त्रुटिहरू देखिएका छन् । पुनर्निर्माण प्राधिकरण र सरकारबीचको द्वन्द्व र अविश्वासले भूकम्प प्रभावितहरूको अधिकार भनै प्रभावित हुने आशंका बढ्दो छ । प्राधिकरण पनि सरकारकै एक अंग भएकाले सरकार र प्राधिकरणबीचको विवाद बढ्नु पटककै प्रिय होइन । यसमा अभिभावकको नाताले प्राधिकरणभन्दा सरकार बढी चुकेको छ । प्रकोपबाट संरक्षण पाउनु नागरिकको अधिकार हो र प्रकोपबाट नागरिकको संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हो । यो अभिभाराबाट राज्य विमुख हुनु हुँदैन ।

मानव अधिकार, विकास र सामाजिक न्याय : अवधारणा र अन्तरसम्बन्ध

- महेश शर्मा पौडेल

सार संक्षेप

मानव अधिकार, सामाजिक न्याय र विकास एकापसमा सम्बन्धित छन् । यी तीनवटै विषयको सम्बन्ध मानव कल्याणसँग रहेको हुन्छ । मानव अधिकारका विषय जनताको कल्याणसँग सम्बन्धित भएकाले राज्यको विकाससम्बन्धी नीतिहरू पनि यिनै मानव अधिकारलाई प्रबर्द्धन गर्ने गरी हुनुपर्छ । विकासले मानवका न्यूनतम जीवनस्तर र मानवीय मर्यादालाई कायम गरेन भने यथार्थमा त्यसलाई विकास भन्न सकिन्न । वास्तवमा विकासको अभीष्ट जनताका आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने र जीवनस्तर सुधार गर्ने रहेको र मानव अधिकारले पनि मानवका यस्ता अधिकारको सुनिश्चितता चाहने तथा कमजोर वर्गका जनतालाई विकासको पहुँच वा मानव अधिकारको उपयोगको प्रत्याभूतिमा सामाजिक न्यायले मद्दत गर्ने भएकाले यी विषयहरू एकापसमा अन्योन्याश्रित रहेको देखिन्छ ।

१. मानव अधिकारको परिचय

मानव अधिकार मानवको जन्मसिद्ध अधिकार र मानव भएको नाताले प्राप्त अधिकार मानव अधिकार हो । मानव भएकै कारणले मानव अधिकार प्राप्त हुने हुनाले सबै मानवसँग मानव अधिकार समान रूपमा रहेको हुन्छ । मानव अधिकार मानवमात्रको नैसर्गिक अधिकार हो । मानव अधिकार मानिससँग अनन्य रूपमा गाँसिएको हुन्छ । मानव अधिकार कुनै एक अधिकारमात्र नभई मानवका लागि नभई नहुने, मानव मर्यादा तथा सम्मानका लागि र मानिस भएका नाताले प्राप्त हुने अधिकारहरूको समष्टिगत स्वरूप मानव अधिकार हो । मानिसलाई राजनीतिक अधिकार चाहिन्छ । तर, त्यतिले मात्र उसको मानव जीवन पूर्ण हुन सक्दैन । त्यसैले उसलाई सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकार पनि चाहिन्छ । समयको क्रममा नयाँ अधिकारको आवश्यकता उपस्थित हुन सक्छन् । मानवलाई मानवीय मर्यादामा बाच्नको लागि आवश्यक अधिकारहरूको सामूहिक स्वरूप नै मानव अधिकार हो । जुनसुकै जात, जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, भाषी, सामाजिक आर्थिक स्थिति, राजनीतिक विचारधारा वा पृष्ठभूमि भएका मानिस सबैलाई समान रूपमा विना भेदभाव मानव अधिकार प्राप्त हुन्छ । यसलाई प्राकृतिक अधिकार, मौलिक अधिकार, कानूनी अधिकार वा नैसर्गिक अधिकार भनी विभिन्न नामले संबोधन पनि गरिएको पाइन्छ ।

मानव अधिकार मानवसँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको र कसैले प्रदान गर्ने नभई मानव भएका नाताले प्राप्त गर्ने भए पनि अनतर्राष्ट्रिय कानूनी संयन्त्रद्वारा मानव अधिकारलाई व्यवस्थित र समयको माग र आवश्यकताअनुसार संहिताकरण गर्ने गरिएको हुँदा मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय

मानिन्छ । मानव अधिकारको सम्बन्धमा परिभाषा गर्ने भन्दा पनि यसको अवधारणा, मानवअधिकार अन्तर्गत समावेश हुने विभिन्न अधिकारको व्यवस्थाका सम्बन्धमा चर्चा र विश्लेषण गर्ने गरेको देखिन्छ ।

मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय मानिन्छ । मानव अधिकार मानवसँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको र कसैले प्रदान गर्ने नभई मानव भएका नाताले प्राप्त गर्ने भए पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संयन्त्रद्वारा मानव अधिकारलाई व्यवस्थित र समयको माग र आवश्यकताअनुसार संहिताकरण गर्ने गरिएको हुँदा यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय मानिएको हो । मानव अधिकारको सम्बन्धमा परिभाषा गर्ने भन्दा पनि यसको अवधारणा, मानव अधिकारअन्तर्गत समावेश हुने विभिन्न अधिकारको व्यवस्थाका आधारमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ । मानव अधिकारलाई जन्मसिद्ध^१ र आधारभूत^२ अधिकार भनिन्छ, र प्रत्येक व्यक्तिसँग अन्तरनिहित^३ रहन्छ ।

मानव अधिकार मानवसँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको र कसैले प्रदान गर्ने नभई मानव भएका नाताले प्राप्त गर्ने भए पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संयन्त्रद्वारा मानव अधिकारलाई व्यवस्थित र समयको माग र आवश्यकताअनुसार संहिताकरण गर्ने गरिएको हुँदा मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय मानिन्छ । मानव अधिकारको सम्बन्धमा परिभाषा गर्ने भन्दा पनि यसको अवधारणा, मानव अधिकार अन्तर्गत समावेश हुने विभिन्न अधिकारको व्यवस्था सम्बन्धमा चर्चा र विश्लेषण गर्ने गरेको देखिन्छ ।

मानव अधिकार भन्नाले त्यस्ता अधिकारहरूलाई जनाउँछ, जुन अधिकारहरू विश्वको मानव समुदायको प्रत्येक सदस्यमा निहित छ भनी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा निर्धारित गरिएको हुन्छ । मानिस भएका कारणले गर्दा मानिसमा स्वभाविक रूपमा अन्तरनिहित रहेका अधिकारहरूको समूहलाई मानव अधिकार भनिन्छ ।^४ “मानव अधिकार” भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्भन्धु पर्छ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउँछ ।^५ भारतीय विद्वान दुर्गादास वसुले मानव अधिकार त्यस्ता आधारभूत अधिकार हुन् जो प्रत्येक व्यक्तिलाई मानव सदस्य भएको नाताले धर्म वर्ण लिंग वा जातजाति आदि कुनै आधार भेदभाव बिना राज्य वा सार्वजनिक अधिकारीका

१ en.wikipedia.org/wiki/Human_rights Human rights are basic rights and freedoms to which all human are entitled.

२ www.making-prsp-inclusive.org/en/glossary.html, These are the rights that every human being automatically qualifies for at birth. They cannot be denied because of the colour of one's skin, religion, age or other personal factors. Central to the concept of human rights is the protection of human dignity.

३ www.trokosidictionary.com/trokosi_dictionary_g-q, Rights generally recognized as belonging to every individual by virtue of the fact that he or she is a human being. Human rights are rooted in the Biblical concept that all people are created in the image of God, giving them innate dignity regardless of ability or any perceived value to society

४ डा. गोपाल शर्मा, अन्तर्राष्ट्रिय सँगठन, मानव अधिकार कानून र मानविकी कानून, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं, पृष्ठ ३८०

५ मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८

बिरुद्ध प्राप्त हुन्छन् भनी परिभाषित गरेका छन्।^६

२. मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू र विशेषताहरू

मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- विश्वव्यापकता र अहस्तान्तरणीयता,
- अविभाज्यता,
- अन्तरनिर्भरता र अन्तरसम्बन्धितपना,
- समानता र अविभेद,
- सहभागिता तथा समावेशीपना,
- जवाफदेहीता, र
- कानूनको शासन ।

मानव अधिकारका विशेषताहरू

मानव अधिकारका खास किसिमका चरित्र वा विशेषताहरू रहेका हुन्छन्, जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :^७

अविभाज्य—मानव अधिकार मानव भएकै कारणले प्राप्त हुने भएकाले यसलाई मानवबाट छुट्याउन सकिँदैन ।

समान वितरण— मानव अधिकार सबै मानवमा समान रूपमा रहेको हुन्छ । कसैमा बढी र कसैमा कम हुँदैन ।

सर्वव्यापकता—मानव अधिकार संसारका सबै मानिसमा बराबर रहेको हुन्छ । यो विश्वव्यापि विषय हो ।

नैसर्गिक— मानव अधिकार मानव भएर जन्मिएकै कारणले प्राप्त अधिकार हो ।

समान महत्व— मानव अधिकारमध्ये कुनै अधिकार महत्वपूर्ण र कुनै अधिकार कम महत्वपूर्ण हुँदैनन् । सबै मानव अधिकार उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

मानव अधिकारका विशेषतालाई यसरी पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ :^५

६ Human rights as those minimum rights which every individual must have against the state or public authority by virtue of his being a member of human family, irrespective of any other consideration D.D.Basu

७ पहल, मानव अधिकार, सम्पूर्ण, संक्षिप्त सरल प्रश्नोत्तर सगालो, काठमाडौं, २०६६, पृष्ठ १४

८ United Nations, Training Manual on Human Rights Monitoring, New York and Geneva, 2001, at 8

- Focus on dignity of the human being
- Legally protected
- Internationally guaranteed
- Protect the individual and groups
- Oblige States and State actors
- Cannot be waived/taken away
- Equal and interdependent
- Universal

३. मानव अधिकारको वर्गीकरण

प्रकृतिका आधारमा नकारात्मक र सकारात्मक भनी वर्गीकरण गरेको देखिन्छ :

नकारात्मक अधिकार :

नकारात्मक अधिकार यस्ता अधिकारहरू हुन्, जसलाई मान्यता दिए मात्र पुग्दछ। राज्यले यी अधिकारहरूको अभ्यासमा हस्तक्षेत्र नगरेमा मात्र पनि यी अधिकारहरू व्यक्तिले उपभोग गर्न सक्तछन्। राज्यले यी अधिकारको उपभोगका लागि थप वा खासै लगानी वा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दैन। यी अधिकारको उल्लंघन भएमा मात्र त्यसको संरक्षण तथा प्रचलनको लागि राज्यले हस्तक्षेप गर्दछ। सामान्यतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू यस्ता नकारात्मक अधिकारको रूपमा लिइन्छ। जस्तै, शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रतामा भेला हुनबाट बन्चित नगरे वा नरोकेमा अधिकार उपभोग हुन्छन्। यसैगरी यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार नगर्दा राज्यले खासै थप लगानी गर्नुपर्दैन। केवल राज्यले हस्तक्षेप नगरेमात्रै पनि अधिकार उपभोग हुनसक्ने देखिन्छ।

सकारात्मक अधिकार :

आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई विद्वानहरूले यो वर्गमा राखेका छन्। सकारात्मक अधिकारलाई वितरणात्मक अधिकार पनि भनिन्छ। सकारात्मक अधिकारको उपयोग राज्यको सक्रिय सहभागिता बिना संभव हुँदैन। सकारात्मक अधिकारमा अधिकारहरूको प्रत्याभूति गर्न राज्यले योजना तथा कार्यक्रमहरू बनाउनु र स्रोत र साधनहरू लगाउनु पर्ने हुन्छ। राज्यले यी अधिकारहरूलाई कानूनी मान्यता दिएर मात्र व्यक्तिले यी अधिकारहरूको उपभोग गर्न सक्तैनन्। यसका लागि राज्यले विशेष कार्यक्रम र पूर्वाधार निर्माण गर्नुपर्छ, जस्तै आधारभूत वा प्राथमिक स्वास्थ्य र शिक्षाको अधिकार कानूनी रूपमा व्यवस्था गर्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन। राज्यले त्यसका लागि सकारात्मक पहल गर्नु जरुरी हुन्छ। त्यसका लागि पहुँचयोग्य ठाउँमा स्कूल भवन, शिक्षक तथा शिक्षण सामग्रीहरू, स्वास्थ्य चौकी, चिकित्सक, नर्स तथा अन्य प्राविधिक कर्मचारीहरू, औषधि तथा स्वास्थ्य उपकरणहरूको बन्दोबस्त राज्यले गर्नुपर्छ। त्यसका लागि ठूलो लगानी, योजना, कार्यक्रम चाहिन्छ।^९ सकारात्मक र नकारात्मक अधिकारका फरकबारे यी हरफहरूबाट पनि थप जान्न सकिन्छ।^{१०}

उत्पत्तिको आधारमा मानव अधिकारलाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ :

प्रथम पुस्ताको अधिकार :

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई प्रथम पुस्ताको अधिकार भनिन्छ। यी अधिकारहरूलाई मानव अधिकारको विकासक्रमको प्रारंभिक अवस्थादेखि नै आधारभूत अधिकारका रूपमा मानिँदै आएको छ।

९ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, काठमाडौं, २००९, पृष्ठ ५

१० Jack Donnelly, Universal human rights theory and practice, Manas publications, New Delhi, 2005 at 30
Negative rights, which require only forbearance on the parts of others, and positive rights others to provide goods, services, or opportunities

खासगरी सत्रौं र अठारौं शताब्दिमा राज्यले आफ्ना कानूनमा यी अधिकारको व्यवस्था गर्न थालेको पाइन्छ। यसरी यस्ता अधिकार पहिले कानूनमा व्यवस्था गरेको कारण पहिलो पुस्ताको अधिकार भनिएको हो। यी अधिकार सत्रौं र अठारौं शताब्दिमा प्रचलित उदार व्यक्तिवादको राजनीतिक दर्शनमा आधारित छन्। यी अधिकारको उपस्थितिले व्यक्तिविरुद्ध सरकार वा राज्यको हस्तक्षेप वा सक्रियतालाई निषेध गरेको हुन्छ। यस्ता अधिकारअन्तर्गत बाच्च पाउने अधिकार, उन्मुक्तिको स्वतन्त्रता, सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारको स्वतन्त्रता, अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, संघसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रता, बालिग मताधिकार आदि पर्दछन्।^{११}

दोस्रो पुस्ताको अधिकार :

आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारलाई दोस्रो पुस्ताका अधिकार भन्ने गरिन्छ। यी अधिकारहरू उन्नाइसौं शताब्दिमा चर्चामा आएकाले यिनलाई दोस्रो पुस्ताको भनिएको हो। यी अधिकारलाई समाजवादी आन्दोलनको उपज मानिन्छ। लोककल्याणकारी राज्य तथा सामाजिक तथा आर्थिक लोकतन्त्रका अवधारणा एवं तिनको मूल्य मान्यतासँग दोस्रो पुस्ताको अधिकारको गहिरो अन्तरसम्बन्ध छ। समानताको अधिकार, शोषणविरुद्धको अधिकार, छुवाछुत तथा जातभात विरुद्धको अधिकार, संस्कृति सम्बन्धी अधिकार, सामाजिक न्यायको अधिकार आदि दोस्रो पुस्ताको अधिकार अन्तर्गत पर्दछन्।^{१२}

तेस्रो पुस्ताको अधिकार :

पछिल्लो समयमा मानव अधिकारका नयाँ आयामहरूको खोजी र आवश्यकता मानिन थाल्यो। फलतः अधिकारहरू नयाँ स्वरूपमा उजागर हुन थाले। तेस्रो पुस्ताका सामूहिक अधिकारहरू बीसौं शताब्दिको मध्यतिर बढी प्रचलनमा आएको नेशन स्टेटको अवधारणाका उपज हुन्।^{१३} शान्तिको अधिकार, स्वच्छ वातावरण उपभोग गर्न पाउने अधिकार, विकासको अधिकार आदि तेस्रो पुस्ताको अधिकारमा पर्दछन्।

चौथो पुस्ताको अधिकार

अहिले चौथो पुस्ताको अधिकार पनि उपस्थित भएको छ। सूचनाको हक खासगरी मोबाइल, इन्टरनेटको अधिकार र महिला समलिंगी, पुरुष समलिंगी, द्विद्वलिंगी, तेस्रो लिंगी र अन्तरलिंगी (Lesbian, Gay, Bisexual, Transsexual, Intersex-LGBTI) हरूको अधिकार यस पुस्तामा पर्ने मानिन्छ।

स्वरूपको आधारमा मानव अधिकारलाई देहाय बमोजिम वर्गीकरण गरेको पाइन्छ :

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापि घोषणापत्रको अगाडिका धाराहरूमा तथा नागरिक र राजनीतिक अधिकार प्रतिज्ञापत्र १९६६ मा यस्ता अधिकारको व्यवस्था छ।

११ डा. भीमार्जुन आचार्य, मौलिक अधिकारका आयामहरू, राष्ट्रिय शान्ति समाज, काठमाडौं, २०६६, पृष्ठ १८

१२ उही, पृष्ठ १९, २०

१३ उही, पृष्ठ, २०

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापि घोषणापत्रको पछिल्ला धाराहरूमा र आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र १९६६ मा यस्ता अधिकारको व्यवस्था छ ।

उपभोगका आधारमा देहायवमोजिम वर्गीकरण गरेको पाइन्छ :

व्यक्तिगत अधिकार

व्यक्तिले एकल रूपमै अधिकांश अधिकारहरू उपभोग गर्नसक्ने भएकोले त्यस्ता अधिकार व्यक्तिगत अधिकार भनिन्छ ।

सामूहिक अधिकार

कतिपय अधिकारहरू उपभोग गर्न समूहको आवश्यकता पर्ने वा सामूहिक रूपमा उपभोग गरिने भएकोले सामूहिक अधिकार भनिन्छ । जस्तै आत्मनिर्णयको अधिकार तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू र विकास सम्बन्धी व्यक्तिले एकै उपभोग गर्न सक्ने नभई समूहको आवश्यकता पर्दछ ।

४. मानव अधिकारको आवश्यकता र महत्त्व

मानव अधिकार मानिससँग अभिभाज्य भए पनि राज्यले यसको संरक्षण गर्नुपर्छ । अन्यथा मानिसहरू अन्तिम हतियारको रूपमा विद्रोह गर्न बाध्य हुन्छन् । मानव अधिकारको महत्त्वलाई देहायका बुदामा उल्लेख गरिएको छ :

- अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्न,
- मानव सभ्यताको विकास गर्न,
- विकास र मानवको जीवनस्तरमा सुधार गर्न,
- मानव मर्यादा कायम गराउन,
- अन्याय, अत्याचार, असमानता र भेदभावको वातावरण नै सिर्जना हुन नदिई दिर्घकालीन र स्थायी रूपमा द्वन्द्वको निरूपण वा द्वन्द्व समाधान गर्न,
- मानव अधिकारले शोषण, असमानता र भेदभावको अन्त गर्न र
- मानवका रूपमा मर्यादित रूपमा जीउन आवश्यक सबै आधारभूत आवश्यकता पूरा गराउन ।

५. विकास

विकास मानवको हित , बढोत्तरी र समुन्नतिसँग सम्बन्धित पक्ष हो । विकासले सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ । विकास भनेको एउटा अवस्थामा पुगनु हो जसमा पहिलेको भन्दा सबूद्धि हुन्छ । विकासले प्राकृतिक सन्तुलनमा त्रस आउन नदिई मानवको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउँछ, मानिसका आहार, व्यवहार, बसाई र दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउँछ । आर्थिक बृद्धिमात्रै वा भौतिक विकासमात्र विकास होइन । विकास मानव समाजको बहुपक्षीय विकास हो । कुनै एक पक्षको विकास मात्र विकास होइन ।

आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, राजनीतिक विकास, प्राविधिक विकास, व्यवस्थापिकीय विकास, सांस्कृतिक विकास आदिको समग्रता नै विकास हो । विकास मानवीय प्रगतिको एउटा दिशाबोध हो जुन व्यक्ति, समाज, गाउँ वा मुलुकको अवस्थामा भर पर्दछ । बर्तमान नेपालको अवस्थामा उपलब्ध स्रोत र साधनको परिचालन गरी मानवीय प्रगति, रोजगारी, आय उपयोगको बृद्धि, शिक्षा , स्वास्थ्यको अवस्थामा सुधार ल्याई गरीवी निवारण गर्नु विकास हो ।^{१४} बास्तबमा विकासको उद्देश्य जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्नु हो । विकासको अभीष्ट जनताको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने र जीवनस्तर सुधार गर्ने रहेको हुन्छ । यसैले विकासले मानवका न्यूनतम जीवनस्तर र मानवीय मर्यादालाई कायम गरेन भने यथार्थमा त्यसलाई विकास भन्न सकिन्न । विकास भनेको एक बृहद आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक प्रक्रिया हो, जहाँ जसको उद्देश्य सम्पूर्ण जनताको सम्बृद्धि रहेको हुन्छ ।^{१५}

६. विकासको अधिकार

विकासको अधिकार पनि मानव अधिकारको तेस्रो पुस्ताको अधिकार हो । विकास पाउने कुरा अहिले अधिकारको रूपमा रहेको र यो विषय मानव अधिकारको एक अन्तरवस्तुको रूपमा पनि रहेको छ । मानवको मर्यादा, सम्मान र आर्थिक, सामाजिक लगायत सर्वांगिण सवृद्धताका लागि विकासको अधिकार आवश्यक छ । सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने अवस्थाको समग्रता नै विकासको अधिकार हो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकासको अधिकारको घोषणापत्र १९८६ ले विकासको अधिकारको घोषणा गरेको छ । यो घोषणापत्र महासभाको प्रस्ताव नं ४१। १२८ बाट पारीत भएको हो । सम्पूर्ण व्यक्तिको सम्मानपूर्ण जीवनयापनका लागि गरिने सुधारका कार्यमा हुने सक्रिय र निर्णायक सहभागिता तथा त्यसबाट प्राप्त प्रतिफलको न्यायिक वितरणको लागि निरन्तर संचालन गरिने आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक प्रक्रिया भनी विकासको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रको घोषणापत्र, १९८६ मा भनिएको छ । यो घोषणापत्रमा Rights to development is universal and inalienable rights and integral part of fundamental human rights. Human Person is central subject of development भन्ने कुरा उल्लेख छ । मानवअधिकार सम्बन्धी अफिकन चार्टरमा पनि विकासको अधिकार उल्लेख छ । विकासको अधिकार समूह अधिकार हो । भियनाको १९९३ को मानव अधिकार सम्मेलनले पनि विकासको अधिकारलाई पुन उल्लेख गरेको र विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा पनि विकासको अधिकार बारेमा उल्लेख रहेको छ ।

७. विकासको अधिकारका विविध पक्षहरू

विकासको अधिकारमा देहायबमोजिमका पक्षहरू रहेका हुन्छन् :^{१६}

- विकासका काममा स्वतन्त्र, सक्रिय र प्रभावकारी रूपमा सहभागी हुन पाउने अधिकार,

१४ विकास, अङ्क ३० नं २, पृष्ठ ९४

१५ Declaration on the Right to development, 1986

Development is a comprehensive economic, social, cultural and political process, which aims at the constant improvement of the wellbeing of the entire population and of all individual on the basis of their active, free, and meaningful participation in development and in the fair distribution of benefits resulting therefrom

१६ सोपान, २०६३ पुष, अंक ७ पुर्णांक ३१ पृष्ठ १६

- विकासको कार्यको प्रमुख केन्द्रबिन्दु बन्न पाउने अधिकार,
- विकासको प्रतिफलको न्यायोचित हिस्सा पाउने अधिकार,
- विकासमा अविभेदको अधिकार,
- प्राकृतिक स्रोत साधनको उपयोगमा सार्वभौम र आत्मनिर्णयको अधिकार र
- सम्मानपूर्ण मानव जीवन यापनको अधिकार ।

द. विकासमा अधिकारवादी दृष्टिकोण

विकासमा अधिकारवादी दृष्टिकोण नवीन अवधारणा हो । संयुक्त राष्ट्र संघका तत्कालीन महासचिव कोफी अन्नानले सन् १९९७ मा यो अवधारणालाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुधार कार्यक्रममा प्रवेश गराएपछि यो अवधारणाको घनिभूत प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ । विकासमा अधिकारमुखी अवधारणाले विकासका सबै प्रक्रियामा जनताको अर्थपूर्ण सहभागिता चाहन्छ र उनीहरूको सक्षमताबाट समन्यायिक विकासको बातावरण पनि सिर्जना गर्ने अभीष्ट राख्छ । यसले विकास योजना प्रक्रियामा मानव अधिकारको सवाललाई गाँस्न चाहन्छ, जुन विगतमा थिएन । यसले जनताका अधिकार संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्न सक्षम बनाउनको लागि सशक्तीकरण पनि गर्न चाहन्छ । यसले विकास गतिविधि मानवको स्वतन्त्रता र सम्मानको विकास सुरक्षित गर्नुपर्छ भन्ने मान्छ । यसले विकासका प्रक्रियालाई कानूनको घेरामा ल्याउन पनि चाहन्छ । यो अवधारणाले विकास नागरिकको अधिकार भन्ने मान्छ र जनताको सन्तुष्टि, जीवनस्तर हेरेर विकास कार्य गर्नुपर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून वा महासन्धिको मापदण्डअनुसार विकास कार्यक्रम तय गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । साथै अधिकारहरू कार्यान्वयन नभएमा अदालतबाट हेरिनुपर्ने वा उपचारको अपेक्षा पनि गर्छ ।

९. विकासमा अधिकारवादी दृष्टिकोणमा आत्मसात् गरिने मूल्य र सिद्धान्तहरू

विकासमा अधिकारवादी दृष्टिकोणमा देहायका मूल्य र सिद्धान्तहरू आत्मसात् गरिनु आवश्यक मानिन्छ :^{१७}

- विकासका प्रत्येक चरण जस्तै, अवस्था मूल्याङ्कन, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, सुधार आदिमा सहभागीता उपयोगकर्ताको सहभागीता,
- जनतालाई अधिकार सम्पन्न र सरकार कर्तव्य निर्वाहकर्ताको रूपमा लिई सरकारले जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने,
- कुनै पनि आधारमा हुने भेदभाव बिना विकासको अधिकार हुनुपर्ने,
- मानवको सशक्तीकरण गर्ने गरी विकास कार्य हुनुपर्ने,
- अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको राज्यको कानूनमा रुपान्तरण गरी विकास र कानूनको शासनका लागि कानूनी संरचना तयार हुनुपर्ने,
- मानव अधिकारको सर्वव्यापकता र मानव अधिकारबीच एकापसमा अन्तरनिर्भरता , मानव अधिकार को अधिकतम् प्रत्याभूति हुनुपर्ने ।

१७ Bishal Khanal, Human Rights and Development, Manjusha publication, 2006 at 97-107

१०. विकास र मानव अधिकारको सम्बन्ध

विकास र मानव अधिकार एकापसमा अन्तरसम्बन्धित छन् । विकास र मानव अधिकारको सम्बन्ध देहायका बुँदाहरूबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ :

- मानव विकास प्रतिवेदन २००० मा के भनिएको छ भने, “Human Development is essential for realizing human rights and human rights are essential for full human development.” यसबाट मानव अधिकार र विकास सम्बन्ध प्रष्ट पाउँछ ।
- मानव अधिकार, र विकासको सम्बन्ध मानव कल्याणसँग रहेको हुन्छ । विकासकर्ता र विकास तथा मानवअधिकार उपयोगकर्ता पनि मानिस नै हो,
- विकासको अधिकार पनि मानव अधिकारको तेस्रो पुस्ताको अधिकार हो , यसैले विकास पाउने कुरा अहिले अधिकारको रूपमा रहेको र यो विषय मानव अधिकारको एक अन्तरवस्तुको रूपमा पनि रहेको छ ,
- मानिसका आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक प्रकृतिका नैसर्गिक अधिकारलाई राज्यले विकासका क्रियाकलापबाट संबोधन गर्नुपर्छ, । यी अधिकारको सुनिश्चितता वा संबोधन नभए विकास हुँदैन, किनकि विकास आर्थिक बृद्धिमात्र होइन,
- विकासको उद्देश्य जनताको जीवनस्तर सुधार गर्नु हो भने मानव अधिकारले मानवको मर्यादा र सम्मान चाहन्छ, जनताको जीवनस्तर सुधार नभएसम्म मानव सम्मान र मर्यादा कायम हुन सक्दैन,
- विकासका गतिविधिमा मानव अधिकारको विषयको उपेक्षाले मावव विकासको उद्देश्य सफल हुन सक्दैन,
- दिगो मानव विकासका लागि विकासका गतिविधिहरूमा मानव अधिकारका मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दा सफलता प्राप्त हुन्छ ,
- विकासमा उपयोगकर्ता मानिसको सहभागीता मानव अधिकारको पक्ष भएको र यसले विकास कार्यमा जनताको स्वामित्वको भावना विकास गरी विकास कार्यमा सफलता दिलाउँछ ,
- विकासले व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र विश्वलाई नै अग्रगतिमा अगाडि बढाउँछ , विकासका लागि पनि मानव अधिकार आवश्यक मानिन्छ , मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था र मापदण्डले विकासलाई दिशानिर्देश पनि गर्छ ,
- विकासले मानवको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिकलगायत व्यक्तिको बहुपक्षीय हैसियत र जीवनस्तरलाई माथि उठाउँछ, जो मानव अधिकारको पनि सरोकार हो,
- मानव अधिकारको सुनिश्चितताको अभावमा अपेक्षित रूपमा विकासको कल्पना गर्न सकिँदैन,
- शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, बालअधिकार, महिलाहरूको अधिकार जस्ता मानव अधिकारका विषय विकाससँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित छन्, यी विषय दुवैका साभ्ना सरोकारका विषय हुन् ,

- विकासका विविध पक्षहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र संविधानले पनि व्यवस्था गरेको पाइन्छ, जसको राज्यले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने र विकाससम्बन्धी नीति तय गर्दा राज्यले यी दस्तावेजका व्यवस्था आत्मसात् गर्नुपर्छ ,
- विकास बिना मानव अधिकारको पूर्ण प्रबर्द्धन संभव हुँदैन , मानव अधिकारको उपयोगको व्यवहारिक प्रत्याभूति विकास भएमात्र हुन सक्छ । जस्तै डाक्टर वा अस्पतालको विकास भएमा मात्र स्वास्थ्यको हकको प्रत्याभूति हुन सक्छ ,
- विकासको दर उच्च नभई मानव अधिकारको सार्थक प्रत्याभूति हुन सक्दैन भने मानव अधिकारको उपयोगको परिस्थितिवेग र विकासको लक्ष हासिल हुँदैन । यसैले विकास र मानव अधिकारलाई एकै सिक्काका दुई पाटा पनि भन्न सकिन्छ ।

११. सामाजिक न्यायको परिचय

सामान्यतः न्यायका दुई किसिमका स्वरूप रहेका हुन्छन् । यस्ता स्वरूपलाई वितरणात्मक न्याय र सुधारात्मक न्याय भनेर संवोधन गर्ने गरिन्छ । राज्यभित्र उपलब्ध लाभ वा अवसर एवं साधन, स्रोतहरू समन्यायिक तवरले प्रत्येकलाई प्रत्येकको हिस्सा उपलब्ध गराउनु वितरणात्मक न्याय भनिन्छ । यसैगरी कुनै व्यक्तिलाई परेको मर्का वा खोसिएको अधिकार, कर्तव्य र दायित्वका विषयमा कानूनबमोजिम उपचार प्रदान गरिने न्यायलाई सुधारात्मक न्याय भनिन्छ । Distributive justice is based on the principle that there has to equal distribution .corrective justice seeks to restore equality when this has been disturbed ,eg by wrong doing ,which assumes that the situation has been upset was distributively just.^{१८}

सामाजिक न्याय वितरणात्मक न्यायसँग सम्बन्धित छ । यद्यपि उपचारात्मक न्यायको माध्यमबाट पनि कतिपय अन्याय सच्याउनु भने पर्छ । “In the contemporary context, social justice is typically taken to mean distributive justice . The terms are generally understood to be synonymous and interchangeable in both common parlance and the language of international relations.”^{१९} यद्यपि यो विशुद्ध वितरणवादी क्रियाकलापमात्र होइन । यसले त अवसरहरूमा रहेको फरकलाई न्यायपूर्ण ढंगले सच्याउने र समाजमा रहेका असमानताहरूलाई हटाउने दुवै किसिमका अवस्थाहरूसँग सम्बन्ध राख्दछ ।^{२०} समाजभित्र रहेका असमानताहरू (जस्तै जातजाति, वर्ग, धर्म आदि) को भेदभावबिना समाजमा विद्यमान सबै प्रकारका बन्धन र असमानताको अन्त्यका लागि नागरिक स्वतन्त्रता, सहभागिता, शक्तिको वितरण, सम्पत्तिको अवसर र स्रोतको न्यायोचित वितरण

१८ RWM Dias, Dias jurisprudence, Aditya Books, New Delhi, fifth edition, p 65

१९ UN, Division for Social Policy and Development ,The International Forum for Social Development Social Justice in an Open World The Role of the United Nations, at 13 www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.

२० प्रत्युश वन्त समेत(सं) , नेपालका सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, सोसल साइन्स बहाः, पृ३७१

नै सामाजिक न्याय हो ।^{२१} प्रत्येक समाजलाई मान्य हुने, समाजले सहज रूपमा स्वीकार्ने र कसैले पनि थिचोमिचोको अनुभव गर्नु नपर्ने अवस्था समाजमा स्थापना गर्नुलाई सामान्यतया सामाजिक न्याय भनिन्छ ।^{२२}

सामाजिक न्याय बृहद अवधारणा हो, जसमा मानवका नैसर्गिक मानव अधिकार ,नागरिक अधिकार, शान्ति, सामाजिक सुरक्षा, न्यायसम्मत संरक्षण र प्राकृतिक न्यायका विषयहरू समाविष्ट हुन्छन् । सामाजिक न्यायले उत्पीडित जातिहरू, वर्ग समूहलाई राज्यले प्रदान गर्ने सेवा, अवसर र समर्थनमा सकारात्मक विभेद गर्नुपर्ने मान्यता पनि राख्दछ । राज्यले सामाजिक क्षेत्रमा गर्ने लगानी, सामाजिक सुरक्षामा राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकालगायत राज्यमा विभिन्न कारणले गर्दा थिचिएका, मिचिएका, कमजोर वर्गका रूपमा रहेका वर्गलाई अगाडि ल्याउन राज्यले यस्तो सकारात्मक विभेद गर्नुपर्ने हुन्छ । राज्यमा बसोवास गर्ने नागरिकबीच विद्यमान आर्थिक, सामाजिक अवस्था जस्ता कुनै आधारमा बिना भेदभाव स्रोत र साधन अवसरको समान र समन्यायिक उपलब्धता नै सामाजिक न्यायको मर्म हो । यो न्याय अदालतबाट मात्र नभई न्यायपूर्ण समाजको स्थापनाका लागि राज्यका विभिन्न अंगहरूबाट प्रदान गरिन्छ ।^{२३}आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने माध्यम हुन । सामाजिक न्यायले व्यक्तिलाई अधिकतम वैयक्तिक स्वतन्त्रता र अवसरको प्राप्तमा समानताको अवस्था सिर्जना गर्दछ । “Wikipedia the web- based Encyclopedia का अनुसार social justice refers to the conception of justice applied to an entire society .It is based on the idea of a just society, which gives individuals and groups fair treatment and just share of the benefits of society.”^{२४}

सामाजिक न्यायसम्बन्धी विद्वानहरूका धारणा अध्ययन गर्दा के भन्न सकिन्छ भने, समाजमा धर्म, वर्ग, उमेर, शारीरिक मानसिक अपांगता, शिक्षा , यौनिक अभिमूखीकरण,आर्थिक सामाजिक अवस्था आदि आधारमा व्यवस्थित रूपमा बञ्चितकरणमा परेकाहरूलाई सामाजिक जीवनमा पूर्ण रूपमा पहुँचको निश्चितता गर्ने वा समन्यायिक व्यवस्था सामाजिक न्यायले गर्छ । सबै मानिसलाई समन्यायिक रूपमा व्यवहार गरिपाउने अधिकार र मानव अधिकार तथा सामाजिक स्रोत साधनको समन्यायिक वितरणमा सामाजिक न्याय आधारित छ ।^{२५} सामाजिक न्यायको अवधारणाअन्तर्गत सामाजिक व्यवहार र आर्थिक गतिविधिमा रहेका सबै किसिमका असमानताहरू हटाउने र आर्थिक सामाजिक समानता कायम गर्न

२१ यज्ञप्रसाद अधिकारी, सामाजिक न्याय : नेपालको सन्दर्भ, प्रजातन्त्र सम्बर्द्धन केन्द्र र फेड्रिक स्टिफ्टङ्ग, काठमाडौं, २०५७

२२ प्रा.डा. बासुदेव काफ्ले समेत, शिक्षामा सामाजिक न्याय , सनलाइट पब्लिकेशन, काठमाडौं,२०६५,पृष्ठ २

२३ संविधानसभा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिद्वारा तयार पारिएको अवधारणापत्र ,२०६६ पृ. ३२३

२४ <http://www.justphilanthropy.org/resources/SocialJustice>.

२५ Courtland C. Lee, Social Justice: A Moral Imperative for Counselors<http://counselingoutfitters.com/vistas/ACAPCD/ACAPCD-07>.

सबै नागरिकलाई समान अवसरहरू सिर्जना गर्ने कुराहरू पर्दछन्।^{२६} सामाजिक न्याय आर्थिक सामाजिक समानताका लागि एउटा मिसन हो, जहाँ समानरूपमा रहनुपर्ने नागरिकहरूबीच असमानताछ।^{२७}

सामाजिक न्यायको परिभाषा जसरी सजिलै गर्न सकिन्छ यसको व्याख्या गर्न असाध्यै कठिन मानिन्छ। यस सन्दर्भमा के भनिएको छ भने “Social justice is at once easy to define and yet an extremely difficult concept to explain. Social justice involves promoting access and equity to ensure full participation in the life of a society, particularly for those who have been systematically excluded on the basis of race/ethnicity, gender, age, physical or mental disability, education, sexual orientation, socioeconomic status, or other characteristics of background or group membership. Social justice is based on a belief that all people have a right to equitable treatment, support for their human rights and a fair allocation of societal resources.”^{२८}

सामाजिक न्यायको एउटा पक्षको रूपमा आर्थिक सामाजिक अधिकारको प्रत्याभूतिलाई पनि लिइन्छ। सामाजिक न्यायका लागि आर्थिक सामाजिक न्यायको सुनिश्चितता अनिवार्य छ। न्याय र मानव अधिकार दुवैले राज्यबाट संरक्षण र सम्मान खोजेको हुन्छ। न्यायलाई समग्रतामा हेर्ने दृष्टिकोण नै सामाजिक न्याय हो। यसले ब्यक्तिलाई अधिकतम वैयक्तिक स्वतन्त्रता प्रदान गर्नुका अतिरिक्त अवसरको पहुँचमा समानताको अवसर सिर्जना गर्दछ।^{२९} सामाजिक न्याय आर्थिक न्यायसँग सम्बन्धित छ, अर्थात आर्थिक न्यायको विषय सामाजिक न्यायसँग अन्तर्सम्बन्धित मानिन्छ। सामाजिक न्यायले संगठित रूपमा मानव समाजमा अन्तरक्रिया गराउँछ। फलतः सामाजिक न्यायले ब्यक्तिगत रूपमा तथा समाजका लागि राम्रा पक्ष उपलब्ध गराउँछ। सामाजिक न्यायले प्रत्येकलाई अरुसँग मिलेर काम गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गर्दै ब्यक्तिगत र सामाजिक विकासको पद्धति (tools)मान्दछ।^{३०} सामाजिक तवरमै अन्यायको शिकार भएर पशुभन्दा पनि अपहेलित र उपेक्षित जीवन ब्यतीत गर्न बाध्य बनाइएका संसारको करौडौ मानिसहरूको मानव अधिकार उलंघनका निकृष्ट सिलसिला आज पनि जारी छ। तिनीहरू माथि न्याय गर्नुपर्ने समाजले नै विभिन्न परम्परा र प्रचलनका आडमा उनीहरू माथि अन्याय गरिरहेको छ। तिनीहरूको पीडा सुन्नुपर्ने र बुझ्नुपर्ने समाजले नै त्यस्तो सामाजिक पद्धतिलाई प्रश्रय दिएको छ। सामाजिक अन्यायको जाँतोमा शताब्दियौँदेखि पिसिएका र पिल्सिएकाहरूले यस्तो अन्यायबाट मुक्ति नपाएसम्म मानव अधिकारको अवधारणाले सार्थकता प्राप्त गर्न सक्दैन।^{३१}

२६ DR. P.B. Gajendragadkar: Law, Liberty and social Justice, at 79

२७ Amit Sarkar, Social Justice Rhetoric and Reality, Capital Law House, Delhi, 1988 at 13

२८ Courtland C. Lee Social Justice: A Moral Imperative for Counselors, Professional Counseling Digest

२९ सारथि, लोकतान्त्रिक संविधानका आधारहरू, अगसारथि, २०६५, पृष्ठ १९१

३० The Center for Economic and Social Justice Defining Economic Justice and Social Justice, www.cesj.org

३१ कृष्ण पहाडी समेत, मानव अधिकार : लोकतन्त्र शान्ति र अहिंसाको आधार, मानव अधिकार तथा शान्ति समाज, पृष्ठ २१४

Black's Law Dictionary अनुसार, न्याय जसले सबै व्यक्ति समान छन् भन्ने नैतिक सिद्धान्तलाई बिकसित गर्छ त्यसलाई सामाजिक न्याय भनी अर्थ दिइएको छ।^{३२}

१२. सामाजिक विकास र सामाजिक न्याय

सामाजिक विकास र सामाजिक न्यायलाई कसैले एकअर्काको पूरक र कसैले भिन्न विषयको रूपमा पनि लिएको पाइन्छ। सामाजिक विकास मूलतः सामाजिक अग्रगमनका सन्दर्भमा के गर्ने भन्ने कुरामा बढी केन्द्रित पाइन्छ भने सामाजिक न्यायले कसका लागि के गर्ने भन्ने विषयमा ध्यानाआकृष्ट गर्छ।^{३३} "Social development and social justice often appear together, in that order, as if to impress upon the reader that the second is an intrinsic component of the first."^{३४} संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा भएको सामाजिक विकाससम्बन्धी विश्वका सरकार प्रमुखहरू सम्मिलित शिखर सम्मेलनले सामाजिक विकास र सामाजिक न्यायलाई शान्ति र सुरक्षाको सम्बर्द्धनसँग अविभाज्य रहेको र यसलाई सबै मानव अधिकारप्रतिको सम्मान तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अनुपस्थितिमा प्राप्त गर्न नसकिने उल्लेख गरिएको छ। यो सम्मेलनमा सामाजिक विकास, गरीबी नियन्त्रण, पूर्ण रोजगार, मानव अधिकार मानव मर्यादा र कमजोर एवं अवसरबाट बञ्चितहरूको सहभागीता, समानता र समता, शिक्षामा समन्यायिक पहुँच र प्राथमिक स्वास्थ्य, संस्थागत संरचना र कार्यक्रम, सामाजिक विकासका लागि स्रोत र साधनको वितरण, सामाजिक विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय सहयोग जस्ता प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएका थिए।

१३. सामाजिक न्यायका लक्षित वर्ग

सामान्यतया देहायका वर्ग सामाजिक न्यायको लक्षित वर्गको रूपमा लिइन्छ :

- आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र शैक्षिक आधारमा पछाडि परेको वर्ग,
- कमजोर र विपन्न समुदाय,
- सार्वजनिक नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा सहभागीता नपाएका वर्ग,
- अल्पसंख्यक समुदाय, र
- सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुनिका ।

१४. नेपालको संविधानमा सामाजिक न्याय

नेपालको संविधानमा सामाजिक न्यायको हक मौलिक हकको रूपमा व्यवस्थित गरिएको छ। विश्वका संविधानहरूमा रहेको मौलिक हकमा सामाजिक न्यायलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्थित

३२ Bryan A. Garner, (Eitor in chief), Black's Law Dictionary, eight edit, West publishing 2004 at 88, (Justice that confirm a moral principle, such as that all people are equal)

३३ पूर्व पाद टिप्पणी १८

३४ Gary Craig, The Meaning of Social Justice in a Multicultural Society, Workshop at York University, November 6 2009 at 6, <http://www.york.ac.uk/inst/cahr/Events/Social%20Justice/Craig>.

गरिएको विरलै पाइन्छ। यस हिसाबले नेपालमा हामीले गरेको यो व्यवस्थालाई प्रगतिशील रूपमा लिन सकिन्छ। नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था देहायबमोजिम रहेको छ।^{३५}

- सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति, सीमान्तीकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागीताको हक हुनेछ।
- आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुनेछ।
- अपांगता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुनेछ।
- प्रत्येक किसानलाई कानूनबमोजिम कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँच, परम्परागत रूपमा प्रयोग र अवलम्बन गरिएको स्थानीय बीउ विजन र कृषि प्रजातिको छनौट र संरक्षणको हक हुनेछ।
- नेपालमा अग्रगामी लोकतान्त्रिक परिवर्तनको लागि भएका सबै जनआन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष र क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने शहीदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोकतन्त्रका योद्धा, द्वन्द्वपीडित र विस्थापित, अपांगता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवं उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानूनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुनेछ।

१५. मानव अधिकार र सामाजिक न्यायको सम्बन्ध

मानव अधिकार र सामाजिक न्याय मानव कल्याण, मानव मर्यादा र मानव सम्मानसँग सम्बन्धित भएकाले यिनीहरूको घनिष्ठतम सम्बन्ध छ। सामाजिक न्याय बिना मानव अधिकारको प्रत्याभूति र उपयोग संभव छैन। सन् १९९५ मा भएको सामाजिक विकाससम्बन्धी कोपनहेगन सम्मेलनले मानव अधिकार र सामाजिक न्यायलाई अझ अन्तरसम्बन्धित रहेको घोषणा गरेको छ। यसमा के भनिएको छ भने “Social development and social justice cannot be attained in the absence of peace and security or in the absence of respect for all human rights and fundamental freedoms.”^{३६}

३५ धारा ४२

३६ Copenhagen Declaration on Social Development (available from <http://www.un.org/esa/socdev/wssd/agreements/>).

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायबीचको सम्बन्धका बारेमा यो कथनबाट पनि थप जानकारी लिन सकिन्छ, “There are many links between social justice and human rights as both highlight the importance of equality, democracy, participation, transparency, accountability and inclusion. And both place the concept of “justice” front and center in efforts to forge a more stable and equitable world.”^{३७}

वर्ग, लिंग, धर्म, जाति तथा आय र हैसियतका आधारमा समाजमा विभाजन रहने तथ्य कटुसत्य हो । फलतः यस्ता विभाजनका कारणले कमजोर र असहाय वर्गको सिर्जना र उपस्थिति रहेको हुन्छ । यस्तो विभाजनका कारण सृजित अवस्थालाई निरूपण गर्न र कमजोर वर्गलाई उसले प्राप्त गर्नुपर्ने मानव मर्यादा र सम्मानको प्रत्याभूति गर्न सामाजिक न्याय आवश्यक हुन्छ । सामाजिक न्यायले असमानता र अन्यायलाई निवारण गर्न वा सच्याउन चाहन्छ । यसले समाजका विभिन्न वर्गलाई साधन र स्रोत एवं लाभ र हानिको न्यायोचित वितरण गरी न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्ने, सार्वजनिक कल्याण अभिवृद्धि गर्दै राष्ट्र निर्माणको अभियानमा सम्पूर्ण वर्ग, क्षेत्र र समुदायका नागरिकलाई समाहित गर्ने तथा विभिन्न आधारमा हुने भेदभावबाट मुक्त गरी उनीहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र साँस्कृतिक समानताको स्थितिमा पुऱ्याउने, अवसर र लाभको निष्पक्ष वितरण गर्ने, समाजमा रहेका कमजोर र विपन्न समुदायको उत्थान, सशक्तीकरण र विकास गर्ने लक्ष राखेको हुन्छ । सामाजिक न्यायका यी लक्ष र मर्मले मानव अधिकारको प्रबर्द्धनमा टेवा पुऱ्याएको हुन्छ । सामाजिक न्याय र मानव अधिकार दुवैको राज्यबाट संरक्षण र सम्मान हुनुपर्छ । सामाजिक न्यायले व्यक्तिलाई अवसरको पहुँचमा समानताको अवसर सिर्जना गरी मानव अधिकारको उपभोगको अवस्था सिर्जना गर्छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी विषय सामान्यतया व्यक्तिसँग सम्बन्धित भएकाले यसका प्रयासरूपमा व्यक्तिलाई केन्द्रित गरिन्छ । यद्यपि मानव अधिकारसम्बन्धी तेश्रो जेनेरेशनको अवधारणाले समूह अधिकारको विषयमा संबोधन गर्ने हुँदा मानव अधिकार वैयक्तिकबाट सामूहिक अधिकारको विषय पनि बन्दै गएको छ । सामाजिक न्याय समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सम्बन्धित मानिए पनि यसले विभिन्न समुदाय वा वर्गबीच अधिकतम समानता र उच्च जीवनस्तर कायम गर्ने आकाक्षा राख्ने भएकाले अन्ततः समुदाय लाभान्वित हुँदा व्यक्तिका मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण पनि हुन पुग्छ । यसका लागि सार्वजनिक पदाधिकारीको सक्रिय सहभागीता आवश्यक रहन्छ । सामाजिक न्याय मानव अधिकारको प्रबर्द्धन गर्ने कार्यमा उन्मुख हुन्छ । मानिसका भोजन, स्वास्थ्य, आवास जस्ता भौतिक र सुरक्षा, माया ममता र सम्मानजस्ता भावनात्मक आवश्यकता र चाहना हुन्छन् । यिनीहरूको राज्यले सामाजिक न्यायको माध्यमबाट कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।^{३८}

३७ Basic Frameworks For Social Justice http://www.un.org/esa/socdev/social/intldays/IntlJustice/launch-10Feb09/highlights_panel.

३८ Gasamagera Wellars, Government as a Guarantor of Social Justice, and Its Role in the Realization of the Millenium Development Goals, A paper by Musoni Protais, Minister of Local Government, Good Governance, Community Development and Social Affairs, Rwanda

मानवता, न्याय, अविभेद जस्ता विभिन्न नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र सामूहिक अधिकार जस्ता मानव अधिकार उपयोगको अवस्था सिर्जना गर्न सामाजिक न्यायको अवधारणाको विकास गर्न पनि जरूरी पर्दछ।

१६. सामाजिक न्यायको स्थापनामा विकासको भूमिका

सामाजिक न्यायको स्थापनामा विकासको भूमिकालाई देहायका बमोजिम वर्णन गर्न सकिन्छ:

- विकासले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि सबै क्षेत्रको सर्वांगिण विकासलाई समेट्छ र विकासले सबै वर्गका सबै मानिसको जीवनस्तर उठाउन चाहन्छ, यसैले यसले सामाजिक न्यायलाई टेवा पुऱ्याउछ,,
- राजनीतिक विकासको माध्यमबाट लोकतन्त्र समानता र भातृत्व कायम गर्ने र यसले समाजका पिछडिएको वर्ग समुदायलाई राजनीतिक सहभागीता गराउने भएकोले सामाजिक न्याय कायम हुन्छ,
- सामाजिक न्यायमा आधारभूत कुराहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य र आवास जस्ता कुरामा सबैको पहुँच र सबैलाई उपलब्ध हुने मान्यता राख्छ, विकासको माध्यमबाट यी सबैको व्यावहारिक प्रत्याभूति संभव हुन्छ, विकास बिबना यस्ता न्यूनतम् आवश्यकतामा पूरा हुने वा सबै मानिसको पहुँचको अवस्था सिर्जना हुदैन,
- सामाजिक विकासले समाजमा शोषण, गरीबी र असमानतालाई नियन्त्रण गर्ने भएकाले सामाजिक न्याय कायम गर्न मद्दत पुग्न जान्छ,
- विकासले विभिन्न वर्गहरू बीचको असमानता र अन्यायलाई घटाउने तथा शहरी एवं ग्रामीण क्षेत्र बीचको असन्तुलन तथा अन्य क्षेत्रीय असन्तुलन कम गर्न मद्दत गर्ने र यसले पनि सामाजिक न्यायको स्थापनामा मद्दत पुगछ,
- मानव विकासले मानिसको आय, साक्षरता र आयुमा सकारात्मक प्रभाव पर्न जाने र त्यसले सबै मानवको सर्वांगिण विकास गर्ने भएकाले पनि सामाजिक न्यायको स्थापना हुन जान्छ,
- विकासको माध्यमबाट पिछडिएको र कमजोरलाई वर्गलाई सकारात्मक विभेदलगायतका उपायबाट अगाडि ल्याइने भएकाले सामाजिक न्याय कायम हुन्छ,
- विकासले सारवान समानता कायम गर्न मद्दत गर्छ, सारवान समानता बिना सामाजिक न्याय संभव नहुने भएकाले सामाजिक न्याय कायम गर्न विकास अनिवार्य छ,
- सामाजिक न्यायका माध्यम अविभेद, समावेशीकरण, सशक्तीकरण आदि हुन, जो विकास बिना संभव छैन।

१७. नेपालमा सामाजिक न्यायका मुद्दाहरू

- असमानता र भेदभाव,
- न्यूनतम जीवनस्तर,
- क्षेत्रीय सन्तुलन,
- संक्रमणकालीन न्याय,
- पहिचान,
- पहुँच, र
- प्रतिनिधित्व ।

१८. नेपालमा सामाजिक न्यायको सुनिश्चितताका समस्या र चुनौती

- लक्षित वर्गको पहिचान,
- बहद् अवधारणा भएकाले ठोस मापदण्ड कायम गर्न कठिन,
- जातीयताका आधारमा सामाजिक न्यायको आधार खोजिनु,
- बास्तबिक कमजोरहरू भन्दा वर्ग जातभित्रका सभ्रान्तहरू लाभान्वित हुनु,
- गरीबीलाई सामाजिक न्यायको सशक्त मापदण्डको व्यवस्था नगर्नु,
- गरीबी, स्रोत साधनको अभाव,
- सांस्कृतिक मान्यताको प्रभाव,
- निजीक्षेत्रको कमजोर भूमिका, र
- योग्यता पक्षको जोखिममा ।

१९. नेपालमा सामाजिक न्यायको स्थापनामा विकासको भूमिका कसरी प्रभावकारी बनाउने ?

- सामाजिक न्यायका लक्षित वर्ग पहिचान गरी विकास कार्यक्रम तय गर्ने,
- लक्षित वर्गको पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई प्रबर्द्धन गर्न विकास कार्यलाई जोड दिने ,
- विभिन्न जात वा वर्गका विपन्न र सिमान्तकृतहरू प्राथमिकताको निर्धारण मध्यबाट पनि गर्ने,
- सामाजिक न्यायका लागि संचालित कार्यक्रममा सरकारी, निजी र नागरिक समाजको सहकार्यको नीति अख्तियार गर्ने,
- सामाजिक न्यायको कामका लागि पृथक संरचनाको व्यवस्था गर्ने,
- सामाजिक न्यायका लागि लाभग्राहीसमेतको सहभागीतामा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने ,
- यस्ता कार्यक्रमको प्रभावकारी अनुगमन मूल्याङ्कन, अनुसन्धान र सुधार गर्दै लाने, र
- स्रोत साधन र विकासका प्रतिफलको न्यायोचित वितरणको प्रवन्ध गर्ने ।

२०. अन्त्यमा

मानव अधिकार, सामाजिक न्याय र विकास एकापसमा सम्बन्धित छन्। यी तीनवटै विषयको सम्बन्ध मानव कल्याणसँग रहेको हुन्छ। मानव अधिकारका विषय जनताको कल्याणसँग सम्बन्धित भएकाले राज्यको विकाससम्बन्धी नीतिहरू पनि यिनै मानव अधिकारलाई प्रबर्द्धन गर्ने गरी हुनुपर्छ। संयुक्त राष्ट्र संघको तत्वावधानमा भएको सामाजिक विकाससम्बन्धी विश्वका सरकार प्रमुखहरू सम्मिलित शिखर सम्मेलनले सामाजिक विकास र सामाजिक न्याय मानव अधिकारप्रतिको सम्मान तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अनुपस्थितिमा प्राप्त गर्न नसकिने उल्लेख गरिएकोबाट पनि मानव अधिकार, सामाजिक न्याय र सामाजिक विकास एकापसमा अन्योन्याश्रित रहेको देखिन्छ। विकासले मानवका न्यूनतम जीवनस्तर र मानवीय मर्यादालाई कायम गरेन भने यथार्थमा त्यसलाई विकास भन्न सकिन्न। वास्तवमा विकासको अभीष्ट जनताका आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने र जीवनस्तर सुधार गर्ने रहेको र मानव अधिकारले पनि मानवका यस्ता अधिकारको सुनिश्चितता चाहने तथा कमजोर वर्गका जनतालाई विकासको पहुँच वा मानव अधिकारको उपयोगको प्रत्याभूतिमा सामाजिक न्यायले मद्दत गर्ने भएकाले यी विषयहरू एकापसमा अन्योन्याश्रित रहेको देखिन्छ। नेपालमा भाषिक, जातीय, क्षेत्रीय लैंगिक र वर्गीय आदि आधारमा रहेका असमानताहरू हटाइ सामाजिक न्याय प्रदान गर्नुपर्ने भएको छ। यसका लागि विकास पनि चाहिएको छ भने यो विषय मानव अधिकारसँग पनि गाँसिएको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका विगतका उपलब्धि र अबको बाटो

- डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल

सार संक्षेप

आईसीसी^१को मूल्याङ्कनमा स्थापनादेखि “ए” श्रेणीमा रहिरहेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रचलित कानूनबमोजिम कम्मर कसेर क्रियाशीलता देखाएको खण्डमा मानव अधिकारको विकास र संस्कृति निर्माणमा थप सहयोग पुग्न जान्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति र निकायको नाम सार्वजनिक गरी अभिलेखीकरण गर्ने कार्य हुन सक्थ्यो भने आयोगको साख अरु वृद्धि हुन्छ। आयोगले नेपाल सरकार समक्ष गरेका सिफारिशहरू हुबहु कार्यान्वयन नहुने, आरोपितहरू शीर ठड्याउँदै उठ्ने तथा पीडितहरू न्यायको पर्खाईमा बसिरहने घटनाक्रमहरू न्यूनीकरण गर्न अब ढिलाई भैसकेको तर्फ सचेत र चनाखो हुनैपर्छ।

विषय प्रवेश

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ‘मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३’ तथा ‘पेरिस सिद्धान्त’ अनुरूप गठन भएको एक स्वतन्त्र र स्वायत्त संस्था हो। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यस्को प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु आयोगको कर्तव्य हुनेछ।^२ मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू नियन्त्रण गरी मानव अधिकार प्रभावकारी रूपमा लागू र कार्यान्वयन गर्ने दायित्व राज्यको भएकोले आयोग स्थापनामा ढिलाई हुन गयो। यससम्बन्धी ऐन २०५३ पुस २४ गते लालमोहर लागेर र वीकृत भएपछि पनि ३ वर्ष ४ महिना १९ दिनसम्म आयोग गठन हुन सकेन। उक्त ऐन निष्क्रिय भएकोले जनहित संरक्षण मञ्चका तर्फबाट अधिवक्ता भोजराज ऐरले २०५५ सालमा सर्वोच्च अदालतमा परमादेश लगायत जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा, आदेश वा पूर्जा जारी गरी पाऊँ भन्ने रिट ३३६६ नं. मा दर्ता गराउनुभएको थियो। ऐनको दफा ४(२) अनुसार सिफारिश समितिको बैठक बोलाई आयोगको गठन गराई उक्त ऐन क्रियाशील गराई पाउन सिफारिश समितिका पदेन अध्यक्ष तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय सिंहदरबार समेत विपक्षी रहेको उक्त रिटमा विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालतले २०५६ असार २९ गते परमादेश जारी गरेको थियो।^३

१ आईसीसी : International Coordinating Committee of National Human Rights Institutions (ICC).

२ नेपालको संविधान, (२०७२). धारा २४९

३ नेपाल कानून पत्रिका २०५६ अङ्क ६ नि.नं ६७४५, पृष्ठ ४७९

राजनीतिक दल, मानव अधिकारवादी संघसंस्थाहरू, नागरिक समाज समेतको ऐक्यबद्धतापूर्ण दवावमूलक कार्यक्रम तथा सर्वोच्च अदालतको आदेश समेतको सामूहिक प्रयासको परिणामस्वरूप २०५७ जेठ १३ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गठन भएको थियो । आयोगमा चार कार्यकालका लागि पदाधिकारीहरूको नियुक्ति भएको छ ।^१ आयोगको कार्यविधि व्यवस्थित गर्न ३२ नियम भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजूरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०५७ चैत २७ गतेदेखि लागूसमेत भयो । २०६९ माघ १८ गतेबाट ५३ नियम र १४ अनुसूची रहेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजूरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०६९ कार्यान्वयनमा आएको छ । साथै २०६३ साल माघ १ गतेदेखि लागू भएको नेपालको अन्तरिम संविधानमा आयोगलाई संवैधानिक निकाय बनाइएको थियो ।^२ अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ८३ बमोजिम व्यवस्थापिका-संसद्को हैसियतमा संविधानसभाले बनाएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन लालमोहर लागेर २०६८ माघ ६ गतेबाट लागूसमेत भैसकेको छ ।^३ संविधानसभाबाट निर्माण भई राष्ट्रपतिबाट २०७२ साल असोज ३ गते घोषणा भएको नेपालको संविधान, (२०७२) मा समेत आयोगलाई निरन्तरता दिइएको छ ।^४

पेरिस सिद्धान्त र राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था

संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा सन् १९९१ अक्टोबर ७-९ मा मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू सहभागी भएको कार्यशाला गोष्ठीले मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि स्वतन्त्र एवं स्वायत्त संयन्त्रको स्थापना हुनुपर्ने कुरालाई दृष्टिगत गरेको थियो ।^५ सो गोष्ठीका निर्णयहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालयले सन् १९९२ मा संहिताकरण गर्‍यो । संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाको निर्णय ए/आरइएस/४८/१३४ को रूपमा सन् १९९३ डिसेम्बर २० मा यसलाई जारी गरियो । यसैलाई पेरिस सिद्धान्त भन्ने गरिन्छ । यो सिद्धान्त नै राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूको गठन, प्रकृति,

४ पहिलो आयोगको अध्यक्षमा नयनबहादुर खत्री तथा सदस्यहरूमा गौरीशंकरलाल दास, कपिल श्रेष्ठ, सुशील प्याकुरेल र इन्दिरा राणा हुनुहुन्थ्यो । पाँच वर्षे कार्यकाल रहेको पहिलो आयोग २०५७ २१३-२०६२ २१२ सम्म कार्यरत थियो । दोस्रो आयोगमा पुनः नयनबहादुर खत्री अध्यक्षमा तथा सुशीला सिंह सिलु, सुदिप पाठक, गोकुल पोखरेल र रामदयाल राकेश सदस्यले २०६२ २१६ देखि कार्य गर्नुभएको थियो । २०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि भएको राजनीतिक परिवर्तनपश्चात दोस्रो आयोगका पदाधिकारीहरूले २०६३ ३२५ गते सामूहिक राजीनामा दिनुभयो । त्यसैगरी तेस्रो आयोगको अध्यक्षमा केदारनाथ उपाध्याय तथा सदस्यहरूमा रामनगिना सिंह, गौरी प्रधान, लीला पाठक र केवी रोकाया २०६४ १६२-२०७० १६१ (छ वर्षे कार्यकाल समाप्त) सम्म हुनुहुन्थ्यो । चौथो आयोगमा अनूपराज शर्मा अध्यक्ष तथा प्रकाश वस्ती, सुदिप पाठक, मोहना अन्सारी र गोविन्द शर्मा पौड्याल सदस्यका रूपमा २०७१ १७२ देखि कार्यरत रहनुभएको छ । चौथो आयोगको कार्यकाल ६ वर्षको रहेको छ ।

५ नेपालको अन्तरिम संविधान, (२०६३) धारा १३१-१३३

६ नेपाल राजपत्र, भाग ६१(वि.सं. २०६८). काठमाडौं : नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग

७ नेपालको संविधान, (२०७२), धारा २४८-२४९

८ Edhelper (nd).The Paris Confrence.Retrieved from http://www.edhelper.com/ReadingComprehension_35_271.html on 2016, December 26.

कार्यक्षेत्र र कार्यपद्धतिको सम्बन्धमा मुख्य मार्गदर्शक सिद्धान्त मानिदै आएको छ । यसले मानव अधिकार संरक्षणका लागि कार्य गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गरेको छ ।^९

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पेरिस सिद्धान्तका आधारमा स्थापित भएको संस्था हो । पेरिस सिद्धान्तमा उल्लिखित विभिन्न विषयहरूलाई आधार मानेर आयोग गठन गरिएको हो । मानव अधिकार उल्लंघनको अनुगमन गर्नुपर्ने, सरकारलाई मानव अधिकारको विषयमा सल्लाह दिने, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूसँगको सम्बन्ध कायम गर्ने, मानव अधिकारसम्बन्धी शिक्षा र सूचनाका क्षेत्रमा अधिकारक्षेत्र प्राप्त भएको हुनुपर्ने तथा अर्द्धन्यायिक हैसियतमा अधिकार प्रयोग गरी मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न स्वतन्त्र र स्वायत्त संस्थाको रूपमा काम गर्न सक्षम हुनुपर्ने जस्ता विषयहरू पेरिस सिद्धान्तमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१०}

सन् १९९३ मा भियनामा आयोजित विश्व सम्मेलनदेखि पेरिस सिद्धान्तलाई फराकिलो पाउँदै स्वीकार गरियो ।^{११} यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार आयोग तथा महासभाले पनि पारीत गर्‍यो ।^{१२} सन् २००५ मा मानव अधिकार आयोगले प्रस्ताव २००५/७४ मार्फत पेरिस सिद्धान्तअनुरूप राष्ट्रिय संस्थाहरूको सबलीकरणका लागि स्वतन्त्रता र बहुलवादको विषयलाई थप प्रष्ट्यायो ।^{१३}

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले राष्ट्रिय तहमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र कार्यक्रमलाई संस्थागत गर्दछ । यसले राज्यबाट अधिकार प्राप्त गरी स्वतन्त्र एवं स्वायत्त रूपमा कार्य गर्दछ । मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धन गर्नु नै राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको मुख्य कार्य भएकोले राष्ट्रिय संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध समिति गठन गरिएको छ । पेरिस सिद्धान्त र आईसीसी स्थितिका आधारमा विश्वका १११ राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूलाई आईसीसीले तीन तहमा वर्गीकरण गरेको छ । जसअनुसार ए श्रेणीमा नेपाल सहित ७२, बी श्रेणीमा २९ र सी श्रेणीमा १० राष्ट्रिय संस्था वर्गीकृत भएका छन् । ए श्रेणीमा एशिया र प्यासिफिक क्षेत्रबाट अफगानिस्तान, अष्ट्रेलिया, भारत, इण्डोनेशिया, जोर्डन, मलेसिया, मंगोलिया, नेपाल, न्यूजिल्याण्ड, फिलिपिन्स, कतार, गणतन्त्र कोरिया, प्यालेस्टाइन, इष्ट टिमोर, अफ्रिकाबाट बुरुण्डी, क्यामरून, इजिप्ट, घाना, केन्या, मलावी, मौरिसस, मौरिटानिया, मोरक्को, नामिबिया, नाइजेरिया, रुवाण्डा, सियरालियोन, दक्षिण अफ्रिका, तान्जिनिया, टोगो, युगाण्डा, जाम्बिया, अमेरिकाबाट अर्जेन्टिना, बोलिभिया, चिली, कोलम्बिया, कोष्टारिका, इक्वेडर, एल्साल्भाडोर, ग्वाटेमाला,

९ ध्रुव नेपाल, पेरिस सिद्धान्तको पृष्ठभूमिमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. सचेतक चौमासिक. वर्ष १, अङ्क २. पृ. ३-८ ।

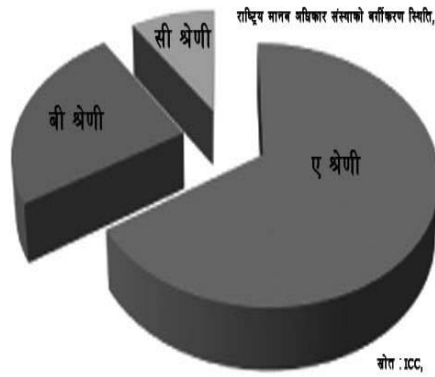
१० UNOHCHR (nd). Paris Principles 20 years guiding the work of NHRI . Retrieved from ohchr.org/EN/News-Events on 2015, May 30. p. 1.

११ UNOHCHR (nd). Paris Principles 20 years guiding the work of NHRI . Retrieved from ohchr.org/EN/News-Events on 2015, May 30. p.1.

१२ सूर्यबहादुर देउजा, शंकरनाथ अधिकारी र दीपकध्वज कार्की, (वि.सं. २०६२), आयोगको पाँच वर्ष. ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृ.९ ।

१३ NHRI (AD 2015). National Human Rights Institution : History, Principles, Roles and Responsibilities. Retrieved from http://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf on 2015, December 23. p.7.

हाइटी, मेक्सिको, निकारागुआ, पानामा, पेरु, भेनेजुएला तथा युरोपबाट अल्बानिया, अर्मेनिया, अजरबैजान, बोस्निया हर्जगोभिना, क्रोशिया, डेनमार्क, फिनल्याण्ड, फ्रान्स, जर्जिया, जर्मनी, ग्रीस, हङ्गेरी, लात्भिया, नेदरल्याण्ड्स, पोल्याण्ड, पोर्चुगल, रुस, सर्बिया, स्पेन, युक्रेन, संयुक्त अधिराज्य ग्रेट ब्रिटेन, उत्तरी आयरल्याण्ड, स्कटल्याण्ड रहेका छन् । बी श्रेणीमा एशिया र प्यासिफिक क्षेत्रबाट बंगलादेश, इराक, श्रीलङ्का, माल्दिभ्स, म्यान्मार, ओमान, थाइल्याण्ड, केन्द्रीय एशियाबाट काजकस्तान, किर्गिस्तान, ताजिकिस्तान, अफ्रिकाबाट अल्जेरिया, चाड, कङ्गो, लिबिया, माली, सेनेगल, ट्यूनिशिया, इथियोपिया, अमेरिकाबाट होण्डुरस तथा युरोपबाट अष्ट्रिया, बुल्गेरियाको दुई(विभेद विरुद्ध र अम्बुड्सम्यान), साइप्रस, म्यासिडोनिया, मोल्दोभा, नर्वे, स्लोभानिया, स्लोभाकिया, स्वीडेन रहेका छन् । यसैगरी सी श्रेणीमा एशिया र प्यासिफिक क्षेत्रबाट हङ्कङ, इरान, अफ्रिकाबाट बेनीन, मदागास्कर, अमेरिकाबाट एण्टिगुआ बर्बुडा, बार्बाडोस, पुएर्टो रिको तथा युरोपबाट स्वीजरल्याण्डको दुई (महिला र जातीय विभेद), रोमानिया रहेका छन् ।^{१४}

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था संवैधानिक वा कानूनी रूपमा खडा गरिएको राज्य संयन्त्र हो । यसले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको कार्य गर्दछ । राष्ट्रको एक भागको रूपमा रहेको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थालाई आर्थिक र आवश्यक सहयोग राज्यले नै गर्दछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था गैरसरकारी संस्था होइन । यो नागरिक समाज र सरकारको पुलको रूपमा रहेको छ ।^{१५} राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था स्थापनाका मोडेलहरू जे भएपनि कार्य र प्रकृति भने एउटै हो । मानव अधिकार

आयोग, मानव अधिकार अम्बुड्सम्यान संस्था, हाइब्रिड संस्था, सल्लाहकार निकाय, अधिकार केन्द्रित राष्ट्रिय संस्थाहरू गठन गरिएका छन् ।^{१६}

^{१४} ICC (nd).Chart of The Status of National Institutions Retrieved from http://www.ohchr.org/Documents/Countries/NHRI/Chart_Status_NIs.pdf on 2016, January 26.p.p. 2-9.

^{१५} NHRI (AD 2015). National Human Rights Institution : History, Principles, Roles and Responsibilities. Retrieved from http://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf on 2015, December 23. p.13.

^{१६} Ibid.p.18.

नेपालको मानव अधिकार आयोगले सन् २००० मा मानव अधिकार आयोगहरूको एसिया प्रशान्त क्षेत्रीय मञ्चको सदस्यता प्राप्त गर्‍यो । सन् २००१ मा आयोगहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था आईसीसीको मान्यता समेत प्राप्त गर्‍यो । आयोगको स्वायत्तता, विश्वसनीयता र कार्य प्रगतिको आधारमा संयुक्त राष्ट्रसंघको आईसीसीको मूल्याङ्कन समितिबाट “A” श्रेणीमा स्थापित हुन सक्षम भयो । आईसीसीको सन् २०१५ को मूल्याङ्कनमा पनि आयोगले “A” श्रेणीमा निरन्तरता पाएको छ ।^{१७}

पेरिस सिद्धान्तको आडमा आयोग गठन भएको भए पनि आर्थिक स्वतन्त्रता तथा अर्द्धन्यायिक निकायको अधिकार कुण्ठित गरिएको हो कि भन्ने प्रश्न बारम्बार उठिरहेको छ । नेपाल सरकारले आयोगलाई विनियोजन गरेको रकम एकमुष्ठ पठाउने व्यवस्था हुन सके मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका लागि आयोगले पटक-पटक अर्थ मन्त्रालयको ढोका ढकढक्याउनु पर्ने थिएन । मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको सम्झौतामा आर्थिक विषय समावेश भएको भए आयोगले अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनुपर्ने^{१८} व्यवस्थाले आयोगको कोष लङ्गडो हुन पुगेको छ । आर्थिक विषयहरूमा आयोगलाई पूर्ण अधिकार हुने गरी विद्यमान कानूनले छेक्वार लगाएको हो भने यसलाई संशोधन गर्नुपर्छ । कार्यालय विस्तार गर्न समेत अर्थ मन्त्रालयको परामर्श लिनुपर्ने^{१९} व्यवस्थाले आयोगलाई सङ्कुचन गर्न खोजिएको त होइन भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविकै हो । यस सम्बन्धमा ओमप्रकाश अर्याल विरुद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन समेतको उत्प्रेषण रिट नं. ०६८-WS-००६३ मा सर्वोच्च अदालतले बोलेको छ- आर्थिक व्ययभारको विषयमा अर्थ मन्त्रालयसँग परामर्श गर्नुपर्ने कुराले आयोगलाई नेपाल सरकारको मातहतमा राखेको भन्ने अर्थ गर्ने हो भने हरेक संवैधानिक अङ्गहरूले छुट्टाछुट्टै रूपमा आर्थिक स्रोतको तर्जुमा गर्नुपर्ने परिस्थिति निर्माण हुने गर्दछ, जुन कुनै पनि दृष्टिकोणाबाट ठीक र औचित्यपूर्ण हुँदैन ।^{२०} यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले “... राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्थासँग आर्थिक स्रोत साधनको निमित्त सम्झौता गर्दा नेपाल सरकारको सम्बद्ध निकाय अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिँदैमा आयोगले आफ्नो स्वायत्तता गुमाउने वा आयोगको प्रभावकारितामा प्रतिकूल असर पुग्ने भन्ने हुँदैन”^{२१} भनेर बोलेको छ । मानव अधिकार उल्लंघन भएका घटनाहरूमा आयोगले निर्णय गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिश गर्ने कार्य आरोप लगाउने मात्र हुन जाने मात्र देखिएकाले अर्द्धन्यायिक निकायको भूमिका अवलम्बन गर्दा आयोगको निर्णय अदालतको सरह बनाउनुपर्ने हुन जान्छ । ऐन कानून नयाँ बनाएर वा संशोधन गरेर भए पनि आर्थिक स्वायत्तता र अर्द्धन्यायिक निकायको सम्बन्धमा आयोगलाई अभि मजबुत बनाउनुपर्ने हुन्छ, जुन पेरिस सिद्धान्तको मर्म अनुकूल हुने देखिन्छ ।

१७ ICC (nd).Chart of The Status of National Institutions Retrived from http://www.ohchr.org/Documents/Countries/NHRI/Chart_Status_NIs.pdf on 2016, January 26. P.2.

१८ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८. दफा २० (१) (२) (३) ।

१९ पूर्ववत. दफा २६(२)

२० नेपाल कानून पत्रिका. २०७०, अङ्क ७, नि.नं. ९०२९ पृष्ठ ८४३

२१ पूर्ववत. प्र.नं. २०

आयोगको उजूरी व्यवस्थापन संयन्त्र

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग गठनपश्चात् आयोगले अधिकांश स्रोतसाधन, जनशक्ति सशस्त्र द्वन्द्वतर्फ ध्यान केन्द्रित गरी २०५७ सालमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूको संरक्षणका लागि संरक्षण तथा अनुगमन महाशाखाको स्थापना गरेको थियो।^{२२} मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रक्रियागत ढङ्गले दर्ता गरी कारवाही अघि बढाउन आयोगमा स्थापनाकालदेखि नै उजूरीको श्रेणीगत विभाजन गरिएको छ। यस विभागअन्तर्गत राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको विषयगत संरचनाअनुरूप कार्यसम्पादन गर्न सहज हुने गरी जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार, महिला मानव अधिकार, यातनाविरुद्धको अधिकार, बाँच्न पाउने अधिकार लगायत नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र वेपत्ताविरुद्धको अधिकार संरक्षणार्थ संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा कायम रहेका २९ वटा विषयगत विशेष प्रतिवेदकहरूको सङ्ख्याको आधारमा आयोगमा इकाईहरू स्थापना गरिएको थियो।^{२३}

२०६७ सालमा आएर संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी प्रमुख नौ महासन्धिहरूलाई आधार मानी छुट्टाछुट्टै इकाईहरू स्थापना भई कार्य थालनी भयो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार संवैधानिक हैसियत प्राप्त गरेपश्चात् गठन भएको आयोगले तेस्रो रणनीतिक कार्य-योजना (वि.सं. २०६४/६५-२०६७/६८) अनुरूप आयोगको साङ्गठानिक पुनर्संरचना गर्ने क्रममा मानव अधिकार सम्बन्धी नौ मूल महासन्धिहरूलाई केन्द्रित गर्दै पहिलेका इकाईहरूलाई पुनर्गठन गर्ने र नयाँ इकाईहरू स्थापना गर्ने कार्य सम्पन्न गर्‍यो।^{२४} मानव अधिकारका विषयहरूमा केन्द्रीय, क्षेत्रीय र उपक्षेत्रीय कार्यालयहरूमा मानव अधिकार अधिकृतहरूलाई सम्पर्क व्यक्तिको रूपमा जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ।

अन्य आयोगसँगको सम्बन्ध

नेपालको संविधान, (२०७२) मा कार्यविवरणका आधारमा विभिन्न सोह्र आयोगहरूको व्यवस्था गरिएको छ। मानव अधिकारको समग्र क्षेत्राधिकार रहने गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्थापना गरिएको छ भने विशेषतः समूह र समुदायको पहिचानका लागि धार्मिक, भाषिक, सांस्कृतिक अधिकार संरक्षण एवं संवर्द्धन गर्न आयोगहरूको गठन गरिएको छ। राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोगलाई पहिलो पटक संवैधानिक रूपमा खडा गरिएको छ। तर, यी आयोगहरूको दश वर्षपछि पुनरावलोकन हुने संवैधानिक व्यवस्था छ।^{२५}

२२ वार्षिक प्रतिवेदन (वि.सं. २०६९/७०). ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृष्ठ ९९।

२३ NHRC (AD 2004). NHRC Case categorization compilation tools 2(i) (2004). Lalitpur : National Human Rights Commission. p. 6.

२४ बासुदेव बजगाई, मायादेवी शर्मा र अधिकारी, श्रीराम (वि.सं. २०६९). आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार. ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृष्ठ २।

२५ नेपालको संविधान, (२०७२). धारा २६५।

विभिन्न संवैधानिक निकायबीच मानव अधिकारका मुद्दामा आयोगले सहकार्य र समन्वयमा कार्य गर्दै आएको छ।^{२६} आयोगले राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोग समेतको सहभागितामा राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिमा नेपालले प्रस्तुत गर्नुपर्ने आवधिक प्रतिवेदन तयार गर्दै आएको छ। खासगरी अधिकार केन्द्रित आयोगहरूसँग मानव अधिकार आयोगको सम्बन्ध के हुने र दोहोरो कार्यक्षेत्र हुने हो कि भन्ने प्रश्न उब्जिएको छ। सामूहिक अधिकारमुखी दलित, समावेशी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम आयोगको प्रस्तावित ऐन विधेयकका रूपमा संसद्मा छलफलको क्रममा रहेको छ। संवैधानिक रूपमा खडा भए पनि संरचनात्मक रूपमा देखाउनकै लागि मात्र स्थापना भयो भने सामूहिक हकहित एवं अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि कार्य हुन सक्दैन।

संवैधानिक क्षेत्राधिकार, नामाकरण र प्रादेशिकताका आधारमा महिला, दलित र समावेशी आयोगलाई “ख” वर्ग र आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु र मुस्लिम आयोगलाई “ग” वर्गका आयोगका रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ।^{२७} व्यक्ति-व्यक्तिबीच मिलेर समुदाय निर्माण हुने भएकोले मानव अधिकार संरक्षण एवं संवर्द्धनका लागि कार्य गर्ने प्रकृतिका आयोगहरू गठन गर्दा पेरिस सिद्धान्त अनुकूल हुने गरी कार्यक्षेत्र र जिम्मेवारी, स्वतन्त्रता र बहुलता, कार्यसञ्चालनको तरीका र अर्द्धन्यायिक कार्यसम्बन्धी अतिरिक्त व्यवस्थालाई आधार लिनु मनासिब रहन्छ।^{२८} पेरिस सिद्धान्तअनुसार मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूमा हुनुपर्ने आवश्यक तत्वहरू यसप्रकार छन्: (१) स्वतन्त्रता, (२) स्वायत्तता, (३) निर्धारित क्षेत्राधिकार, (४) पर्याप्त अधिकार, (५) पहुँच, (६) सहयोग। कुनै पनि राष्ट्रमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था एउटै मात्र नभएर अधिकार केन्द्रित राष्ट्रिय संस्थाहरू सबै पर्दछन्। यसैले राष्ट्रिय संस्थाहरूको गठन पेरिस सिद्धान्त अनुकूल हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा जोड गरिएको हो। नेपालको सन्दर्भमा समुदायका अधिकार सिर्जना गर्ने र समावेशी अधिकारलाई जोड दिने भएकाले उल्लिखित आयोगहरूलाई एउटै दायरामा ल्याई विशिष्टीकृत गर्नु नितान्त आवश्यक छ। व्यक्तिका उजुरीहरू पनि सुन्ने व्यवस्था समुदायमा केन्द्रित आयोगहरूलाई दिने हो भने यसले कार्यक्षेत्रमा दोहोरो तेहेरोपना ल्याउने मात्र नभई प्रतिवेदन तथा सिफारिशहरू समेत फरक-फरक पर्न सक्ने भएकाले विधायिकी मनसाय प्रस्ट हुनैपर्दछ। मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी व्यक्तिगत उजुरीहरू राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले हेर्ने हुनाले वर्गीय आयोगहरूलाई सामूहिक अधिकारमा मात्र केन्द्रित गर्नुपर्दछ। जस्ले गर्दा सबै आयोगले स्वतन्त्रपूर्वक कार्य सम्पादन गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ।

मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवं मानव अधिकार संस्कृतिको विकासका साथै मानव अधिकार उल्लंघन भएका भनिएका उजुरीहरू ग्रहण गर्न सक्ने तथा सामूहिक अधिकारका लागि खडा भएका आयोगहरूले समुदायका हकहितको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि समग्र स्थितिको अध्ययन गरी नीतिगत, कानूनी र संस्थागत

२६ वर्षिक प्रतिवेदन (वि.सं. २०७१/७२). राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृष्ठ ६५।

२७ दिपेन्द्र भा, संवैधानिक आयोगहरूको वर्गीकरण, कार्यपत्र. काठमाडौं।

२८ ध्रुव नेपाल, पेरिस सिद्धान्तको पृष्ठभूमिमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, सचेतक चौमासिक, वर्ष १, अङ्क २, पृष्ठ ३।

सुधारका विषयमा कार्य सम्पादन गर्ने गरी कानून बन्न सक्थो भने मुलुकमा मानव अधिकार संस्कृतिको विकासले फड्को मारदछ । जति पनि आयोगहरू गठन गरिएका छन्, तिनीहरूले एकअर्काको खुट्टा नकाट्ने हो भने मानव अधिकारको क्षेत्रमा धेरै कार्य हुन सक्ने देखिन्छ । प्रस्तावित ऐनमा दलित आयोगलाई मुद्दा दायर गर्न महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिफारिश गर्न सक्ने प्रावधान राखिएको छ^{२९} भने अन्य समुदायका आयोगलाई सो अधिकार छैन । सबै सामूहिक अधिकारका लागि गठन भएका आयोगहरूको कार्यक्षेत्राधिकार एकै प्रकृतिको भएन भने यसले टकराव गराउने अवस्था रहन्छ ।

मानव अधिकार आयोग र अन्य अधिकार केन्द्रित आयोगहरूको स्पष्ट क्षेत्राधिकार कोर्ने पर्दछ । अधिकार केन्द्रित ६ वटा आयोगले आ-आफ्नो वर्गलाई समेटेको छ । तथापि मानव अधिकार आयोगले आफूलाई वर्गीय आयोगहरूको समेत नेतृत्व लिई आवधिक बैठकहरू सञ्चालन गरी कार्य गर्नु अति नै चुनौती छ । यसका लागि विद्यमान कानूनहरू संशोधन गरी छाता संस्थाको रूपमा आयोगले आफूलाई स्थापित गर्नुपर्दछ । सामूहिक अधिकारको विषय हेर्ने विधायिकी मनसाय विपरीत नहुने गरी वर्गीय आयोगहरूले आ-आफ्ना समुदायहरूलाई लाभ पुग्ने गरी कार्य गर्न सकेमा नयाँ संवैधानिक आयोगहरू मानव अधिकारको विकास र संस्कृति निर्माणका लागि कोसेढुङ्गा सावित हुनेछन् ।

नागरिक समाज र गैसससँगको सम्बन्ध

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापनामा नागरिक समाज र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था (गैसस) को दबावकारी भूमिका रहेको थियो । आयोग गठनपश्चात् पनि नागरिक समाज र गैससहरूले आयोगलाई सकारात्मक आलोचनामार्फत सहयोगी हातहरू फैलाइरहेका छन् । राष्ट्रिय तहमा स्थलगत अनुगमन, अनुसन्धान, तालिम, गोष्ठी तथा वकालती कार्यक्रमहरूमा गैससहरू सहजकर्ताको रूपमा आयोगसँग नजिकिएका छन् भने अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरू समेत आयोगसँग हातेमालो गरिरहेका छन् । यसक्रममा आयोगले मानव अधिकार क्षेत्रमा कार्यरत् विभिन्न गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरूलाई मानव अधिकार अनुगमन सचेतना तालिम सञ्चालन गरेको छ । आयोगले कार्यसम्पादनका क्रममा नागरिक समाज तथा गैससहरूसँग समन्वय गरी कार्य गर्ने गर्दछ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत् अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू, राजदूतावासहरू, दातृ निकायहरू, कूटनीतिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरूसँग आयोगको सम्बन्ध कायम रही आएको छ । जसका कारण आयोगलाई कार्यसम्पादनमा थप सहयोग पुगेको छ ।^{३०} आयोगले मानव अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सम्बन्ध सुदृढ बनाउँदै आएको छ । स्थापनाकालदेखि नै संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक बैठक, एसिया प्रशान्त मञ्चको वार्षिक बैठक समेत अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सहभागिता जनाइरहेको छ । मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटनाहरूमा अनुगमन तथा अनुसन्धान गरी वास्तविक तथ्य प्रकाशमा ल्याउने कार्यको मानव अधिकारवादी संघसंस्था, नागरिक समाज तथा आमसञ्चार क्षेत्रको सकारात्मक सहयोग प्राप्त भएको छ ।

२९ दलित आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, (वि.सं. २०७३). दफा १२(१) ।

३० वार्षिक प्रतिवेदन (वि.सं. २०६७/६८). ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृष्ठ ४१ ।

मानव अधिकारको बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा छलफल तथा अनुभव आदानप्रदान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय गैसस तथा संघसंस्थाहरू साधनको रूपमा प्रयोग हुनु सकारात्मक हो । नागरिक समाज, मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संस्थाहरू, गैसस एवं पेशागत संघ संगठनहरूसँग सहकार्य र समन्वयलाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन आयोगले सहकार्यसम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी प्रयोगमा ल्याइसकेको छ ।^{३१} नागरिक समाज तथा गैससहरू आयोगका लागि एकै सिक्काका दुई पाटा हुन् । आयोग गठन भएपश्चात् मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण संघसंस्था र नागरिक समाजको सहयोग तथा समन्वयमा मुलुकमा मानव अधिकार संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्न आयोगले योगदान पुऱ्याइरहेको छ । राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनकामा २०६२ जेठ १६ गते गठन भएको दोस्रो आयोगको नियुक्ति प्रक्रिया र वैधानिकताको विषयलाई लिएर मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले गहिरो चासोपूर्वक हेरे । नेपालको मानव अधिकार क्षेत्रमा सक्रिय २५ भन्दा बढी गैससले वक्तव्य नै प्रकाशित गरी असहयोगको घोषणा समेत गरेका थिए ।^{३२} जसका कारण गैससहरूसँग आयोगको सम्बन्धमा तुषारापात भएको अवस्था थियो । राष्ट्रिय संस्थाको रूपमा रहेको आयोगले नागरिक समाज र गैससहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध बनाउन सो घटनाले सिकाएको दरिलो पाठ हो । देशभर कार्यालय विस्तार भैनसकेको अवस्थामा नागरिक समाज र गैससहरूले आयोगलाई पुऱ्याउने सहयोग र सहकार्य अतुलनीय रहेको हुन्छ । मानव अधिकार संस्कृति विकासका लागि नागरिक समाज र गैससहरूसँग हुने सहकार्यको बाटोलाई आयोगले अभि फराकिलो बनाउनु जरुरी छ ।

बढ्दो दण्डहीनता संस्कृति

नेपाल सरकार समक्ष राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेका सिफारिशहरू पूर्ण रूपमा लागू नहुँदा पीडितले न्याय नपाइरहेको र उल्लंघनकर्ताहरू उत्साहित हुन सक्ने अवस्था एकातिर देखिएको छ भने अर्कोतिर यस खालका कार्यहरूले दण्डहीनतालाई अभि बढाएको छ । आयोगबाट भएका सिफारिश प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय लगायत सम्बन्धित मन्त्रालय र निकायमा पठाउने व्यवस्था छ । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट अधिकांश सिफारिश कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाई आयोगलाई बोधार्थ पठाउने गरेको पाइन्छ । यसरी पठाइएको सिफारिश तीन महिनाभित्र कार्यान्वयन भएको जवाफ प्राप्त नभएमा पुनः ताकेता गरी पत्राचार गरिन्छ । आयोगको सिफारिश पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्दा मुलुकमा दण्डहीनताको संस्कृति बढिरहेको तर्फ आयोगले पटक-पटक तत्कालीन प्रधानमन्त्रीहरू शेरबहादुर देउवा, लोकेन्द्रबहादुर चन्द, सूर्यबहादुर थापा, गिरीजाप्रसाद कोइराला, पुष्पकमल दाहाल प्रचण्ड, माधवकुमार नेपाल, भलनाथ खनाल, बाबुराम भट्टर आईलाई भेट गरी तथा पत्र पठाई सरकारद्वारा अविलम्ब चालिनुपर्ने कदमहरूबारे ध्यानाकर्षण गरायो । तत्कालीन भूमिगत रहेको नेकपा (माओवादी) लाई समेत पटक-पटक पत्राचार तथा विज्ञप्तिमार्फत अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका स्थापित मान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनतथा जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३ मा उल्लिखित शर्तहरू एवं मानव अधिकारप्रतिको प्रतिबद्धता पालन गर्न आयोगले स्मरण गराएको थियो ।

३१ वर्षिक प्रतिवेदन (वि.सं. २०७१/७२), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृष्ठ ६७ ।

३२ कान्तिपुर दैनिक (वि.सं. २०६२ जेठ १८), काठमाडौँ : कान्तिपुर पब्लिकेसन्स प्रा.लि. ।

आयोगको सिफारिश कार्यान्वयनको लागि प्रयासहरू समेत भएका छन् । निर्णय कार्यान्वयनका सम्बन्धमा आयोगबाट प्रधानमन्त्री कार्यालयका सचिव, गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, नेपाली सेना मानव अधिकार शाखा, नेपाल प्रहरी लगायतका निकायमा उच्च पदस्थ अधिकृतहरू र आयोगका पदाधिकारी एवं अधिकृत कर्मचारीहरू बीच नियमित अन्तर्क्रिया हुँदै आएको छ । विभिन्न घटनाका सम्बन्धमा गृह सचिव, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलका महानिरीक्षक सहितसँग आयोगमा छलफल भएको थियो ।

व्यवस्थापिका संसद् मानव अधिकार तथा सामाजिक न्याय समितिका सदस्यबीच पनि आयोगबाट कपिलवस्तु र गौर घटना तथा बेपत्ता/अपहरण र आन्तरिक विस्थापितका विषयमा नियमित रूपमा छलफल अन्तर्क्रिया भएको छ । थुनुवा बन्दीका अधिकारको सम्बन्धमा गृह मन्त्रालय र कारागार व्यवस्थापन विभागका महानिर्देशक र आयोगका पदाधिकारी तथा कर्मचारीबीच समेत नियमित छलफल भई आयोगबाट भएका सिफारिश कार्यान्वयनका लागि पहल भई आएका छन् । आयोगबाट सिफारिश गरिएका पीडितले राहत तथा क्षतिपूर्ति नपाएको र दोषीलाई कारवाही नभएको विषयमा पीडित परिवार र सरोकारवालाबीच पटक-पटक अन्तर्क्रिया कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । आयोगबाट निर्णय कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायमा पटकपटक ताकेता गरी पत्राचार समेत हुँदै आएको छ ।

आयोगबाट भएका सिफारिश कार्यान्वयनका लागि प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, रक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, नेपाली जंगी अड्डा, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलअन्तर्गत मानव अधिकार हेर्ने छुट्टै इकाईको गठन हुनुलाई अत्यन्त सकारात्मक दिशा भन्न सकिन्छ । सम्बन्धित निकायका युनिटहरूसँग आयोगका सम्बन्धित अधिकृतसहितको कार्यगत सहकार्य, निरन्तर भेटघाट, छलफल, अन्तर्क्रिया भई पुराना उजुरीको जवाफ र निर्णय कार्यान्वयनमा थप मद्दत पुगेको महसूस भएको छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत संघसंस्थाहरू, कानून व्यवसायी तथा पीडितहरूको भूमिका समेत महत्त्वपूर्ण रहँदै आएको छ । आयोगका सिफारिश कार्यान्वयनका लागि विभिन्न संस्था तथा व्यक्तिहरूले सर्वोच्च अदालतमा परमादेश समेतको माग राखी निवेदनहरू दर्ता गरेको पाइएको छ । यस कार्यमा नेपाल वार एशोसिएसन, एडभोकेसी फोरम, ल्यानकाहु, आईसीजे, नेपाल मानव अधिकार संगठन, बेपत्ता परिवार समाज, माओवादी पीडित संघ लगायतका संघसंस्थाहरू, पीडितहरू तथा व्यक्तिगत हैसियतमा कानून व्यवसायीहरूले समेत अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्ने तथा बहस पैरवी गरी आयोगका सिफारिश कार्यान्वयनका लागि पहल गरेको पाइन्छ । आयोगले सम्बन्धित निकायमा नियमित पत्राचार गर्ने, विभिन्न छलफल आयोजना गर्ने तथा सम्बन्धित निकायमा पटकपटक सिफारिश कार्यान्वयन गर्न ध्यानाकर्षण गराइरहेको छ । आयोगका सिफारिश कार्यान्वयन गर्न विगतका संसद् मानव अधिकार तथा सामाजिक न्याय समितिबाट पनि ध्यानाकर्षण भएको र विभिन्न पक्षहरूबाट भएका प्रयासका बावजुद आयोगका सिफारिशहरू सन्तोषजनक रूपमा कार्यान्वयन हुन सकिरहेका छैनन् ।

आयोगबाट भएका सिफारिश कार्यान्वयनमा अधिकांश घटना क्षतिपूर्तिसँग सम्बन्धित रहेको छ । केही घटनामा सरकारी निकायबाट विभागीय कारवाही भएको अध्ययनबाट देखिन्छ । तर फौजदारी अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिहरू उपर मुद्दा चलाउन भएका सिफारिशहरूमाथि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले

फौजदारी मुद्दा चलाउनुपर्नेमा सोअनुरूप एउटा पनि मुद्दा अदालतमा दायर भएको देखिँदैन । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले अधिवक्ता ओमप्रकाश अर्याल विरुद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत भएको रिट नं. ०६८-WS-००६३ मा २०६९ फागुन २३ गते फैसला गर्दै भनेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रावधानबाट मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषयमा अनुसन्धान गरी दोषीउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक छ, छैन भन्ने कुराको निर्णय गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पूर्ण अधिकार प्राप्त भएको अवस्था देखिन्छ । त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय गरी आयोगले सो मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गरी पठाई सकेपछि तत् विषयमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने भनी महान्यायाधिवक्ता वा सो मातहतको अन्य कुनै सरकारी वकील कार्यालयले सो मुद्दा नचलाउने वा आयोगले मुद्दा दायर गर्ने गरी सिफारिश गरिसकेको विषयलाई निष्प्रभावी हुने गरी अन्यथा निर्णय गर्न सक्ने अधिकार संविधानतः रहे भएको पनि देखिँदैन । किनभने संविधानको धारा १३५ को उपधारा (२) मा "...यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ" भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । सो व्यवस्थाअनुसार नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुने हो । तर मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिश गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन । संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने आयोगको अधिकारलाई निष्प्रभावी हुने गरी धारा १३५ को उपधारा (२) द्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) अन्तर्गत मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै रहँदैन ।

- धारा १३४ अनुसार महान्यायाधिवक्ता प्रधानमन्त्रीबाट नियुक्त हुने, निजकै इच्छाअनुसारको अवधिसम्म पदमा बहाल रहने र प्रधानमन्त्रीले जुनसुकै बखत निजलाई पदमुक्त गर्न सक्ने देखिन्छ । यसबाट महान्यायाधिवक्ता संवैधानिक पदाधिकारी भए तापनि निज प्रधानमन्त्रीप्रति पूर्ण वफादार रही निजकै इच्छाअनुसार मात्र पदमा बहाल रहने देखिन्छ । महान्यायाधिवक्तासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थाबाटै निजले प्रधानमन्त्रीको इच्छाविपरीत हुने गरी कुनै काम गर्न सम्भव छैन । यदि प्रधानमन्त्रीले महान्यायाधिवक्ताको काम कारवाही वा निर्णयबाट असजिलो महसूस गरेमा निजलाई जुनसुकै बखत पनि पदमुक्त गर्न सक्ने भएकोले आफ्नो पदलाई खतरामा राखी महान्यायाधिवक्ताले मानव अधिकार आयोगको सिफारिशलाई स्वतः कार्यान्वयन गर्न सक्तछन् भनी अनुमान गर्न पनि मिल्दैन ।
- मानव अधिकार उल्लङ्घन स्वयंमा मानवीय कानून एवं मानवता विरुद्धको अपराध मानिन्छ । यस्तो अपराधलाई राज्यको सीमाभित्र मात्र सीमित गरी हेर्ने भन्दा यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत मानवता विरुद्धको अपराध मानी यसलाई नियन्त्रित गर्ने र दोषीउपर कारवाही गर्न प्रत्येक

राज्यलाई नैतिक दबाव दिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहिआएको छ । त्यसैले मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्नेका विरुद्ध राष्ट्रिय कानूनले पर्याप्त कानूनी उपचारको व्यवस्था गर्न नसकेमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम कारवाही गर्ने व्यवस्थाहरू प्रभावकारी बन्दै गएको देखिन्छ ।

- मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको घटनामा दोषी व्यक्तिउपर आयोगले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गरेपछि सो विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतको कुनै सरकारी वकील कार्यालयले अन्य अपराधमा जस्तो मुद्दा चलाउन आवश्यक छ, वा छैन भनी आयोगको सिफारिशको औचित्यमाथि अन्यथा प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः देखिँदैन ।
- स्वतन्त्र एवं स्वायत्त संवैधानिक निकायले मानव अधिकारको दोषीउपर प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउनु आवश्यक छ भनी मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्नुपूर्व प्रचलित कानूनबमोजिम निजउपर मुद्दा चलन सक्ने अवस्था भए नभएको विषयमा गहिरो अध्ययन, अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउन र चलन सक्ने अवस्था भएमा मात्रै प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्नु भनी सिफारिश गर्ने हो । आयोगले बिना आधार र कारण हचुवाको भरमा कसैका विरुद्ध मुद्दा चलाउन सिफारिश गर्ने पनि होइन । त्यसैले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिशलाई कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने भन्ने स्वविवेक त्यस्तो सिफारिश प्राप्त गर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई रहन्छ भनी सम्झनु मिल्दैन । त्यस्तो स्वविवेक प्रदान गर्ने खालका कानूनी व्यवस्थाहरू संविधानको प्रावधान र त्यसको मनसाय अनुकूल हुन्छन् भनी अर्थ गर्न पनि मिल्दैन ।

विगतका उपलब्धि

मानव अधिकारको पहरेदार निकायको रूपमा स्थापित आयोगले के कति भूमिका निर्वाह गरेको छ, कि छैन भन्ने कुराले अत्यन्तै महत्त्व राख्दछ । मानव अधिकार उल्लङ्घन खासगरी राज्य तहबाट हुने र राज्यकै निकायका रूपमा रहेको आयोगले यसको निगरानी गर्ने हुनाले प्रारम्भमा आयोग गठन ढिलाई हुन गएको थियो । २०५७ जेठ १३ गते स्थापना भएको आयोग १७ वर्षमा हिंडी रहेको छ । यसबीचमा आयोगले आफूलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा अब्बल निकायको रूपमा स्थपित गरेको विगतका उपलब्धि नै हो ।

नेकपा (माओवादी) को सशस्त्र द्वन्द्वकालमा आयोगले सरकार र माओवादी दुवै पक्षलाई मानव अधिकारका प्रचलित सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना गर्न पटक-पटक आह्वान गरेको थियो । दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/६३ मा भएका प्रदर्शन, सरकारी धरपकड, कारवाही समेतका घटनाहरूमा आयोगले अनुगमन तथा अनुसन्धान गरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा सिफारिश गरेको थियो । साथै आन्दोलनरत राजनीतिक दलहरूलाई समेत शान्तिपूर्ण रूपमा प्रदर्शन गर्न आयोगले आह्वान गरेको थियो । सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच युद्धविराम आचार संहितामा हस्ताक्षर भई वार्ता प्रक्रिया अधि बढिरहेको सन्दर्भमा मानव अधिकारको प्रभावकारी अनुगमन गर्नको लागि अनुगमन संयन्त्रसहित मानव अधिकार सम्झौताको मस्यौदा समेत तयार गरी

हस्ताक्षरका निमित्त वार्ताका पक्षधरहरूलाई पठाएको थियो । तर, यसको बेवास्ता गरियो । आयोगले २०६२ सालमा आयोजना गरेको मानव अधिकार तथा शान्ति सम्मेलनमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायुक्त लुइस आर्वरले सम्बोधन गरी आयोगद्वारा प्रस्तुत मानव अधिकार सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्न दुवै पक्षलाई अनुरोध गर्नु भएको थियो । सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्षहरूले तत्कालीन अवस्थामा मानव अधिकार सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको भए मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूमा उल्लेख्य मात्रामा कमी आउने स्पष्ट थियो । दोषीलाई कारवाही र पीडितलाई यथोचित क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने कार्यमा ढोका खुल्ने थियो । आयोगका सिफारिशहरू दराजमा थन्किएर बस्नुपर्ने थिएन ।

शान्तिपूर्ण प्रक्रियाबाट द्वन्द्व रूपान्तरणको लागि आयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्थ्यो । आयोगले युद्धविरामका लागि सरकार र माओवादी दुवै पक्षलाई पटकपटक आग्रह गरेको थियो । दुवै पक्षबाट भएको युद्धविरामलाई स्थायित्व दिनका लागि युद्धविराम आचार संहिताकोमस्यौदा तयार गरी दुवै पक्षलाई पठाएको थियो । माओवादीका उच्चस्तरीय नेताहरू, सरकारका मन्त्री, राजनीतिक दलका उच्चस्तरीय नेताहरूसँग आयोगमा भएका अन्तर्क्रिया कार्यक्रमहरूमा मानव अधिकारप्रति देखाएको प्रतिबद्धताले आयोगलाई आफ्नो क्रियाकलाप सक्रिय बनाउनको लागि अभूत प्रेरणा दियो । आयोगका केन्द्रीय, क्षेत्रीय एवं सम्पर्क कार्यालयहरूबाट मानव अधिकार उल्लंघन र ज्यादतीका घटनाहरूका उजूरी ग्रहण, छानबीन, अनुसन्धान एवं अनुगमन गर्ने कार्य निरन्तर रूपमा हुँदै आयो ।^{३३}

मानव अधिकारको विषयमा गरिएको अनुगमन तथा अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रतिवेदनका आधारमा मानव अधिकार तथा मानवीय कानून उल्लंघनका घटनाहरूलाई प्रलेखीकरण गरिनुका साथै सम्बन्धित पक्षहरूलाई पटकपटक मानव अधिकार उल्लंघन एवं ज्यादतीहरूका सम्बन्धमा ध्यानाकर्षण गराउँदै मानव अधिकार र मानवीय कानून पालना गर्न आयोगले अपील गर्दै आएको छ ।

आयोगका कार्यालयहरूबाट विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग मानव अधिकारसम्बन्धी सचेतना कार्यक्रम, गोष्ठी, तालिमलगायतका प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू निरन्तर रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ । मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन गरी प्राप्त तथ्यहरूको आधारमा नियमित रूपमा पत्रकार सम्मेलन तथा प्रेस विज्ञप्ती जारी गरी मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्मानको लागि सम्बन्धित पक्षहरूलाई आग्रह तथा सचेत समेत गराउँदै आएको छ ।

मानव अधिकार शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य एवं पहल गर्दै आएको छ । मानव अधिकार सचेतनाको निमित्त क्षेत्रीयस्तरमा मानव अधिकार प्रदर्शनी आयोजना गरिएको छ । आयोगबाट भएका सिफारिशहरूको कार्यान्वयनमा पहल गर्न नेपाल सरकारलगायत अन्य सरोकारवालाहरू सँग नियमितरूपमा बैठक एवं दबाबमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ । नेपाल सरकार र ने.क.पा.(माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएका मानव अधिकारसम्बन्धी प्रावधानहरूमा अनुगमन गरी प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गरिएको छ ।

३३ प्रेस वक्तव्य (वि.सं. २०६४, जेठ १३), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

नेपाल पक्ष रहेका मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूको कार्यान्वयनको स्थिति सम्बन्धमा अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार पार्ने कार्य भएको छ । मानव अधिकारका मापदण्डहरूको आधारमा आतंककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) अध्यादेशको पुनरावलोकन गरी तयार पारिएको प्रतिवेदनका आधारमा उक्त अध्यादेशलाई तत्काल खारेज गर्न नेपाल सरकारसमक्ष मिति २०६३।२।१८ मा सिफारिश गरी पठाइएको थियो । बाँच्न पाउने अधिकार, स्वतन्त्रताको अधिकार र समानताको अधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले गरेका फैसलाहरूको अध्ययन प्रतिवेदन तयार भयो । मानव अधिकारका मापदण्डहरूका आधारमा आन्तरिक विस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६२ को पुनरावलोकन गरी आवश्यक परिमार्जनका लागि नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गरिएको थियो ।

बाल अधिकारसम्बन्धी ऐन मस्यौदाको पुनरावलोकन गरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिसमक्ष सुझावहरू पेश गरिएको छ, भने मानव बेचबिखन र ओसारपसारसम्बन्धी विधेयकको पुनरावलोकन गरी संसद् समक्ष सुझावहरू पेश गरिएको थियो । सर्वोच्च अदालतमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण तथा सार्वजनिक सरोकारका विषयमा परेका मुद्दाहरूको सम्बन्धमा आयोग र पीडित पक्षको प्रतिरक्षा हुँदै आएको छ । केन्द्रमा मात्र सीमित रहेको आयोग पहुँच विस्तार कार्यक्रम अन्तर्गत विराटनगर, पोखरा, नेपालगञ्ज, धनगढी गरी चार क्षेत्रीय कार्यालय र खोटाङ, जनकपुर, बुटवल, रोल्पा र जुम्ला गरी पाँच सम्पर्क कार्यालयबाट मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा संस्कृति निर्माणमा क्रियाशील रहेकोमा हाल क्षेत्रीय कार्यालय विराटनगर, जनकपुर, पोखरा, नेपालगञ्ज, धनगढी तथा उपक्षेत्रीय कार्यालय खोटाङ, बुटवल, जुम्लामा स्थापना गरिएको छ ।

संविधानसभा निर्वाचनका क्रममा आयोगले निर्वाचन आयोगसँग सम्पर्क राखी मानव अधिकारको सवाल र मतदाता शिक्षाको चेतनामूलक कार्य गरेको थियो । २०६४ चैत २८ गते सम्पन्न संविधानसभा निर्वाचन अधिपछि आयोगले मानव अधिकार अवस्था र संविधानसभा निर्वाचन प्रक्रियाको अनुगमन कार्य ६९ जिल्लामा गरेको थियो । त्यसैगरी २०७० मंसिर ४ गते सम्पन्न संविधानसभा निर्वाचन अधिपछि ७५ वटै जिल्लामा मानव अधिकार अवस्था र संविधानसभा निर्वाचन प्रक्रियाको अनुगमन गरेको छ ।^{३४} विद्यालयस्तरमा मानव अधिकारको प्रचारप्रसार तथा पाठ्यक्रममा मानव अधिकार विषयलाई समावेश गर्नको लागि समेत आयोगबाट पहल भएको थियो ।

आयोगले कार्यसम्पादनको क्रममा पदाधिकारीहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता, २०६० जारी गरेको थियो । गृह मन्त्रालयबाट आयोगले अनुसन्धान टोली खटाउँदा सुरक्षाफौजको प्रतिनिधिसमेत अनिवार्य समावेश गर्नुपर्ने भनी गरेको पत्राचार अयोगको कामकारवाहीमा हस्तक्षेप भएकोले मुख्य सचिवलाई पत्र पठाई हस्तक्षेप नहुने व्यवस्था मिलाउन अनुरोध गर्ने काम भयो । मानव अधिकार संरक्षणका सवाल तथा सिफारिशहरू कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा गृह मन्त्री, गृह सचिव, रक्षा सचिव, प्रधान सेनापति, प्रहरी महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षक, सुरक्षा निकायका अधिकृतहरू, विभिन्न मन्त्रालयका सचिव तथा अधिकारीहरू, क्षेत्रीय प्रशासक, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रहरी प्रमुख तथा सरकारी निकायका ३४ संविधानसभा सदस्य निर्वाचन २०७० अनुगमन प्रतिवेदन (वि.सं. २०७१), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. २ ।

अधिकारीहरूलाई आयोगमा बोलाई विभिन्न घटनामा बयान लिने तथा छलफल गर्ने कार्य भयो । आयोगले धार्मिकस्थल, सञ्चारगृह, मानव अधिकारकर्मी, बालबालिका, महिला, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्ग, पिछ्छाडिएको वर्गको अधिकार संरक्षणको लागि पटक-पटक आवाज उठायो । अदालतबाट रिहा भैसकेको व्यक्तिहरूलाई पुनः पक्राउ गर्ने घटना मानव अधिकारको उल्लंघन भएको ठहर गरी आयोगले सरकारलाई स्मरण गराइरह्यो । शान्तिपूर्ण रूपमा विरोध प्रदर्शनमा उत्रेका प्रदर्शनकारीहरू, पत्रकारहरू, पेशाकर्मीहरूलाई सुरक्षाकर्मीहरूबाट पक्राउ गरिएकोमा चासो लिएको आयोगले आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्दा अरुको अधिकार सम्मान गर्नेतर्फ सजग र सतर्क रहन आन्दोलनकारीहरूलाई बारम्बार सचेत गऱ्यो ।

मानव अधिकारको अवस्थाबारे विदेशी नियोगहरूबाट पटक-पटक आयोगमा पुगी पदाधिकारीहरूसँग छलफल गर्ने कार्य भयो । शरणार्थीहरूको अधिकार, विदेशमा रहेका नेपालीहरूको अधिकार संरक्षणमा समेत आयोगले कूटनीतिक रूपमा आफ्नो भूमिकालाई गहन बनायो । जेनेभा महासन्धिमा उल्लिखित मानवता विरुद्धको अपराधलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानले स्पष्ट रूपमा सम्बोधन गर्ने भएकाले आयोगले रोम विधानलाई अनुमोदन गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिश गर्‱यो ।^{३५} विस्तृत शान्ति सम्झौताको पूर्ण पालनाका लागि सम्बन्धित सबै पक्षलाई अनुरोध गर्दै आएको आयोगले शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति तथा तराई मधेसमा रहेका विभेदकारी व्यवस्था अन्त्य गर्न सरकारलाई अनुरोध गर्‱यो ।

आयोगमा पदाधिकारीहरू रिक्त हुँदा पनि कर्मचारीहरूबाट आयोगको साख अभिवृद्धि गर्ने कार्य भइरह्यो । रिक्त पदाधिकारी नियुक्तिका लागि राजनीतिक तहमा भेटघाट तथा छलफलमा निरन्तरता दिने कार्य भयो । भारतले निर्माण गरेको लक्ष्मणपुर बाँधर राप्ती ब्यारेजको तटवन्धबारे आयोगले गम्भीर चासो व्यक्त गर्‱यो । साम्प्रदायिक सद्भावलाई भड्काउने मानवता विरोधी आपराधिक गतिविधिको आयोगले विरोध गर्‱यो । आप्रवासी कामदारहरूको हकहित र सुरक्षा, हलिया प्रथा, कमलरी प्रथा, खाद्य अधिकार, विस्थापित व्यक्ति, बेपत्ता नागरिक, सुकुम्वासी समस्या, भूमिसुधारका विषयहरूमा आयोगले निर्णय गरी सिफारिश गर्‱यो । अर्द्धसैनिक प्रकृतिको चरित्र अन्त्य गर्न तथा आपराधिक घटनाहरूमा संरक्षण दिने राजनीतिक दलहरूको व्यवहार अन्त्य गर्न आयोगले आह्वान गर्‱यो । गम्भीर प्रकृतिका मुद्दा फिर्ता लिने सरकारको निर्णय र अदालतबाट समेत अनुमति दिने कार्यको आयोगले ठाडो विरोध गर्‱यो । समग्र मानव अधिकार स्थितिको अनुगमन, उजुरीको अनुसन्धानका अलावा आयोगले नीतिगत निर्णयहरू समेत गरी सरकार एवं सम्बन्धित निकायहरूमा सिफारिश गरी पठाउने कार्य भएको छ । मानव अधिकारका क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधार, दोषीहरूलाई कारवाही र पीडितहरूलाई यथोचित क्षतिपूर्तिको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिशहरू गर्दै आएको छ ।

विगतमा आयोगले मानव अधिकारका सबै विषयलाई प्राथमिकतासाथ हेर्न नसकेको पष्टै हो । सशस्त्र द्वन्द्वबाट सृजित मानव अधिकारका विषयहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाएर आयोग अगाडि बढ्यो । यद्यपि

३५ प्रेस विज्ञप्ति (वि.सं. २०६५ साउन २२). ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सवालहरूलाई पनि जुन अनुपातमा उठाउनु पर्थ्यो, सकिन्थ्यो, त्यो हुन सकेन । बिस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ पछि यसको सान्दर्भिकता अझ बढेकोमा संविधानसभाबाट नेपालको संविधान, २०७२ निर्माण भएपछि आयोगलाई मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि ठूलो ढोका खुलेको छ ।

आयोगले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

पेरिस सिद्धान्तको जगमा ऐन अन्तर्गत गठन भएको आयोग संवैधानिक बनिस्केपछि सरकारी निकायको रूपमा चिनिन थालेको छ । कानूनी हैसियतमा आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको सबैतिर चर्चाको विषय बनेको थियो । आयोग संवैधानिक भैसकेपछि पदाधिकारीहरूको नियुक्तिका लागि संवैधानिक परिषद्बाट सिफारिश भएपछि संसदीय सुनुवाई समेत हुने गर्दछ । आयोगले राज्यको निशाना छापको प्रयोग^{३६}का साथै सवारी साधनमा समेत सेतो नम्बर प्लेट प्रयोग गर्न थालेको छ । सरकार विरुद्ध हुने आन्दोलनमा सरकारी निकायहरू निशाना बनेको अवस्थामा पनि आयोगले सबै क्षेत्रको विश्वास र माया पाएको थियो । तर, संवैधानिक भएपछि आयोगलाई पछिल्ला समयमा निर्वाध रूपमा कार्य गर्न अछेरो अवस्था देखा परेको हो कि भन्ने छ । राज्यको निशाना छाप प्रयोग गर्दा द्वन्द्वको समयमा विश्वसनीयता गुम्न जान्छ, र प्रभावकारी रूपमा कार्यसम्पादन हुन सक्दैन । राज्यको निशाना छापको प्रयोगले नै मधेस आन्दोलन २०७२ मा विराटनगर र सर्लाहीमा आयोगको गाडी तोडफोड र आगजनी भयो । सर्लाहीमा आयोगको अनुगमन तथा अनुसन्धान टोलीमाथि दुर्व्यवहार समेत हुन पुग्यो । कानूनी रूपमा रहँदा आयोगले राज्यको निशाना छाप र सेतो नम्बर प्लेटको प्रयोग नगरी आफ्नो छुट्टै प्रतीक चिह्न प्रयोग गर्ने गरेको थियो । प्रतीक चिह्नको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ- “नेपाल राज्यको निशाना छाप प्रयोग गरेको कारणले मात्र संविधान र कानूनबमोजिम स्थापित भएका राज्यका अङ्गले आफूलाई प्राप्त काम, कर्तव्य र अधिकारको प्रयोगमा प्रतिकूल असर पर्ने पनि होइन । बरु सो निशाना छापबाट सो अङ्ग राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा नेपाल राज्यको अङ्गको रूपमा परिचित हुन मद्दत पुग्दछ ।”^{३७} नेकपा(माओवादी) लेसशस्त्र द्वन्द्वताका असी प्रतिशत भूभाग आफ्नो कब्जामा रहेको भनी दाबी गरिरहेको अवस्थामा राज्यका निकायहरू मुलुकमा पुग्न नसकेको तीतो यथार्थ हो । त्यसबेला आयोगले आफ्ना गतिविधिहरू देशभर निर्वाध सञ्चालन गरेको थियो ।

तत्कालीन कानूनबमोजिम आयोगका पदाधिकारीले सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश सरह सेवा सुविधा पाउने व्यवस्था भएकोमा संवैधानिक भएपछि त्यस्मा कटौती भई अन्य आयोग सरह बनाइएको थियो । आयोगले खाईपाई आएको सुविधा प्राप्तिका लागि लडाइ गयो र बाजी समेत मायो । सर्वोच्च अदालतले खाईपाई आएको सुविधामा कटौती नगर्नु भनी सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेपछि साबिकबमोजिमको सुविधा प्राप्त भएकोमा हाल कानून संशोधन समेत भइसकेको छ । मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको अभिलेख गर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई आयोग स्वयंले कार्यान्वयनमा ल्याउन सकेको

३६ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८, बफा २९ ।

३७ पूर्वाक्त २० ।

छैन । जबकि कानूनी आयोगमा यो अधिकार थिएन । आयोगको सिफारिश वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा सार्वजनिक गर्ने हो भने संवैधानिक बनेपछिको आयोगले फरकपना ल्याउन सक्ने थियो । तर आयोग यसमा चुकेको छ ।

स्थापनाकालदेखि नै आयोगले सम्पादन गर्ने काम कारवाही परम्परा धान्ने खालको मात्रै रहेको छ । उजूरी ग्रहण, अनुगमन, अनुसन्धान, निर्णय, सिफारिश, वकालती कार्यक्रम सञ्चालन, तालिम सञ्चालन, विदेश भ्रमणसम्बन्धी कार्य कानूनी र संवैधानिक दुवै आयोगमा देखा पर्‍यो । कर्मचारीलाई मासिक शुरु तलव स्केलको पचहत्तर प्रतिशत प्रोत्साहन भत्ता उपलब्ध गराउने गरिएकोमा २०६४ पुष १७ देखि रोकिएको छ । संवैधानिक भएपछि आयोगले सेवा सुविधामा निजामती सेवाको अनुशरण गर्न थाल्यो । तर, कर्मचारी नियुक्तिका विषयमा छुट्टै पदपूर्ति समिति गठन गरिएको छ । निजामती सेवा दिवसका दिन भदौ २२ गते कार्यालय विदा हुने गरेको छ । जबकि पेरिस सिद्धान्त बमोजिम गठित आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताले राज्यको निकाय भए पनि सरकारी भल्को दिने कार्य सुहाउने विषय होइन ।

विगतमा मात्र होइन कि हालको अवस्थामा समेत जति पनि सशस्त्र समूहहरू देखा परेका छन्, ती सबैका गतिविधिहरू आयोगले नजिकबाट अनुगमन र अनुसन्धान गरिरहेको छ । तर, सशस्त्र समूहहरूसँग सम्बन्ध राखी काम कारवाही व्यवस्थित गर्न आयोगमा नीति बन्न सकेको अवस्था छैन । आयोगको साख वृद्धिका लागि आयोगका कर्मचारीहरू ज्यान जोखिममा राखेर मुलुकका सम्पूर्ण क्षेत्रमा पुगी मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन र घटनाहरूको अनुसन्धान एवं वकालती कार्य गरिरहेको अवस्था छ । कार्यक्षेत्रमै रहँदा २०६२ चैत ११ गते साभु जनकपुरस्थित आयोग सम्पर्क कार्यालयका कर्मचारी दयाराम परियार प्रहरीले चलाएको गोली लागेर मारिएका थिए ।^{३८} आयोगको अनुसन्धानबाट गोली हान्ने प्रहरीको पहिचान भई कारवाहीको लागि सरकार समक्ष सिफारिश हुँदा पनि यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा मानवीय कानूनको उल्लंघन सशस्त्र समूहका सदस्यहरूद्वारा प्रायःजसो घटाइन्छ ।^{३९} यसतर्फ आयोगले गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिनुपर्दछ ।

आयोगलाई विगतमा राज्यले माओवादीको आँखाले हेर्ने र माओवादीले राज्यको आँखाले हेरी अनुगमन र अनुसन्धानमा चाहिँदो मात्रामा सहयोग नहुँदा मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी उजूरीहरू निर्णयमा पुग्न कठिनाई परेको अवस्था थियो । कार्यसम्पादनको सिलसिलामा राज्यका निकाय, विशेष गरी सुरक्षा निकायसँग पटक-पटक भएको विवाद विगतमा सार्वजनिक भएको थियो । तत्कालीन विद्रोही माओवादीबाट पनि आयोगको काम र उपस्थिति उनीहरूको लागि प्रतिकूल भएको अवस्थामा आयोगले आलोचना खेप्नु परेको थियो । २०५९ असोज १८ गते संसद् विघटन भई तोकिएको समयमा निर्वाचन हुन नसक्दा राजा ज्ञानेन्द्रबाट निर्वाचित प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको सरकारलाई बर्खास्त गरेपछि ^{३८} खिमानन्द बस्याल, (वि.सं. २०७०), आयोगको तेह्र वर्ष : उजूरीउपर आयोगका सिफारिसहरू र कार्यान्वयनको अवस्था. ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृष्ठ ९ ।

^{३९} कोर्डुल ड्योज, (सन् २००६), उपचारको अधिकार तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनमा परिपूरणको अधिकार, जेनेभा : आईसीजे, पृष्ठ ११० ।

आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू संसद्को अभावमा छलफल हुन सकेन । जसका कारण सरकारका कमी कमजोरीलाई औल्याउने अवस्थाबाट वञ्चित हुन पुग्यो । हालसम्म आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनको सम्बन्धमा व्यवस्थापिका-संसद्मा छलफल हुन सकेको छैन ।^{४०} आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू संसद्मा छलफल गराउने परिपाटीको विकास गराउन सरोकारवालाहरू सबैले दबाव सिर्जना गर्नु जरुरी छ ।

आयोगको कार्यसम्पादन संविधानका अलावा ऐन, नियम, विनियम, आदेश, निर्देशिका साथै मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, सन्धि, महासन्धिहरूका आधारमा हुने गर्दछ । नेकपा (माओवादी) ले २०५२ फागुन १ गतेदेखि शुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वले मुलुकमा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू अरु वृद्धि हुँदै जाँदा यसैबीचमा स्थापना भएको आयोगले द्वन्द्वका विषयहरूमा केन्द्रित भएर कामकारवाही सञ्चालन गरेको थियो । दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि माओवादी र नेपाल सरकारबीच २०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भई सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भएको घोषणा भयो । त्यसपछि आयोग नागरिक र राजनीतिक अधिकारका मुद्दाहरूका अलावा सबै खालका अधिकारका सवालमा कामकारवाही अघि बढाउन सक्ने स्थितिमा पुग्यो ।

मानव अधिकारसम्बन्धी कार्य गर्ने क्रममा आयोगसमक्ष विभिन्न बाधा व्यवधानहरू खडा भएको अध्ययनबाट देखिन आएको छ । बहदो दण्डहीनता, पीडकहरूलाई कारवाही नहुनु, मानव अधिकार संरक्षणमा उत्तरदायित्व बोध नहुनु, मानव अधिकार संरक्षणमा सरकारी बेवास्ता, मानव अधिकारको खस्कंदो अवस्था, अपर्याप्त स्रोत साधन, पच्छिने प्रवृत्ति, द्वन्द्वमा रुमल्लिनु, मानव अधिकार प्रवर्द्धन कार्यक्रमको सीमितता, कर्मचारीको मनोबल उकास्ने कार्यक्रमहरूको कमी, पहुँच विस्तार हुन नसक्नु, प्रदत्त अधिकारको पूर्ण प्रयोग नहुनु, आयोग स्थापनादेखिको आन्तरिक विवाद, आयोगको औचित्यतामाथि बेलाबखत प्रश्न उठ्नु, आयोग राजनीतिक विवादमा तानिनु, सहकार्यको अभाव, आमसञ्चार माध्यमसँगको सम्बन्ध घनिष्ट हुन नसक्नु, राज्यका निकायहरूबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त नहुनु, उजुरी उपर अनुसन्धान र निर्णयमा ढिलाई, नीति नियम कार्यान्वयनको असफलता, निर्णय कार्यान्वयनमा ढिलाई, सशस्त्र समूहलाई जिम्मेवार बनाउने विषय, आयोग पदाधिकारीविहीन हुनु, जवाफदेहीताको अभाव, राजनीतिक अस्थिरता, सम्बद्ध पक्ष जिम्मेवारी नहुनु तथा सिफारिश कार्यान्वयन अवस्थाको बारेमा छुट्टै इकाईको व्यवस्था नहुनुले आयोगको मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धन कार्यमा बाधा व्यवधान गर्ने गरेको छ । विद्यमान समस्या र चुनौतीहरूलाई आयोगले क्रमशः न्यूनीकरण गरी उपलब्धिहरूलाई जोगाउँदै अघि बढ्नु वर्तमान आवश्यकता हो ।

निष्कर्ष

मानव अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने दायित्व राज्यको भए तापनि आयोगले यस कार्यमा पहरेदारको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यो अत्यन्तै स्वागतयोग्य, प्रशंसनीय र सहाहनीय रहेको छ । यदि संविधानको मौलिक हकअन्तर्गतका अधिकारहरू राज्यबाट लागू भएन भने संवैधानिक उपचारको हक मार्फत सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रयोग गरी रिट जारी गरेर प्रचलन गराउन सकिने व्यवस्था

^{४०} वार्षिक प्रतिवेदन(वि.सं. २०७१/७२), ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग. पृष्ठ ७३ ।

छ । मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई उजुरी ग्रहण गरी अनुसन्धान एवं छानबीन गर्ने कार्य आयोगले गर्दै आएको छ । मानव अधिकार संरक्षणका क्रममा मानव अधिकार अवस्थाको नियमित अनुगमन समेत आयोगले गर्दै आएको छ । नेकपा (माओवादी) मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तनका लागि सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रवेश गरेसँगै मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू तीव्र रूपमा घट्दै गए । सशस्त्र द्वन्द्वकालका मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटनाहरूमा आयोग केन्द्रित भएको पाइन्छ । २०६२/६३ को दोस्रो जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप राजा ज्ञानेन्द्रबाट विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापना र राजकीय सत्ता नेपाली जनतामा फर्काइदिएको घटनापछि नेकपा (माओवादी) सशस्त्र द्वन्द्व छाडेर शान्ति प्रक्रियातर्फ फर्कियो । यसपछि राज्य र विद्रोही पक्षबाट नागरिकहरूको अनाहकमा ज्यान जाने, यातना पाउने, बेपत्ता/अपहरण हुने घटनाहरूमा कमी आएको देखिन्छ । बदलिँदो राजनीतिक परिवेशमा आयोग आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार तथा प्रवर्द्धनात्मक कार्यमा केन्द्रित भएको देखिएको छ ।

२०६२/६३ को परिवर्तनपश्चात् दोस्रो आयोगका पदाधिकारीहरूले राजीनामा दिएपछि भण्डै १४ महिना तथा तेस्रो आयोगको कार्यकाल पूरा भएपछि करीब १३ महिना पदाधिकारी नियुक्ति नहुँदा आयोगको कार्यसम्पादनमा असर परेको थियो । राजनीतिक दलहरूको भागबण्डा र स्वार्थ नमिलेर पदाधिकारी नियुक्तिमा ढिलाई भइरहेको घटनाले पनि मानव अधिकार संरक्षण गर्ने कार्य फितलो हुन पुगेको देखिन्छ । आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको सूची राख्ने कार्य समेत गरेको देखिएन । आयोगको मुख्य अस्त्रको रूपमा रहेको मानव अधिकार उल्लंघन भएको सम्बन्धमा आयोगले गरेको सिफारिश वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने कार्य संविधानमा उल्लेख गरिएको छ । यो अभिलेख राख्ने कार्य शून्य अवस्थामा रहेको पाइएको छ । मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा संलग्न व्यक्तिमाथि फौजदारी मुद्दा चलाउन आयोगबाट सिफारिश गरिएकोमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सिफारिशमा केन्द्रित भएर एउटा पनि मुद्दा अदालतमा दायर गरेको देखिएन । सशस्त्र द्वन्द्वकालमा राज्यका कतिपय निकाय र नेकपा (माओवादी) बाट मानव अधिकार उल्लंघन भएको भनिएका घटनाहरूमा जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३ समेतको विपरीत भई मानवीय कानूनको उल्लंघन भएको भनी आयोगले निर्णय गरी सिफारिश तथा आह्वान गरेकोमा सोको समेत कार्यान्वयन हुन सकेको देखिएन । यी र यस्तै प्रकृतिका घटनाहरू नियाल्दा आयोग राज्यको सामु कमजोर हुन गएको त होइन भन्ने प्रतीत हुन्छ ।

आयोगले नेपाल सरकार समक्ष गरेका केही सिफारिशहरूमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिइए पनि दोषीका आरोपित माथि कारवाही भएको पाइँदैन भने केही सिफारिशमा दोषीलाई कारवाही गरिएको तर पीडितलाई क्षतिपूर्ति नदिइएका घटनाहरू समेत छन् । सिफारिशहरू सन्तोषजनक रूपमा कार्यान्वयन नहुनुले सरकार संवेदनशील नभएको त होइन भन्ने प्रश्न उब्जिनु स्वाभाविकै देखिन्छ । मानव अधिकार उल्लंघनका आरोपित निकाय तथा व्यक्ति माथि कारवाही नगरिनुले दण्डहीनताले प्रश्रयपाएको प्रष्ट देखिन्छ । तोकिएको समयभित्र आयोगका सिफारिश कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी नेपाल सरकारले पूरा नगरेको देखिन्छ । मानव अधिकारसम्बन्धी २४ वटा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि/महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र

बनेको तथा यस अनुरूप राष्ट्रिय कानूनहरू पनि निर्माण भएका छन्।^{४१} तर मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्तै कमजोर रहेको देखिन्छ।

अबको बाटो

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन एवं प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल सरकार तथा सरोकारवाला निकायहरूले निम्नलिखित बुँदाहरूमा तत्काल ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ :-

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट मानव अधिकार उल्लंघनका घटनासम्बन्धी उजुरीउपर भएका निर्णय/सिफारिश कार्यान्वयनका लागि तत्काल प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ। साथै मानव अधिकार एवं मानवीय कानूनको उल्लंघनका दोषीहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा जवाफदेही बनाई कानूनी कारवाही गर्न तथा मानव अधिकार एवं मानवीय कानूनको उल्लंघनका घटनाबाट पीडितलाई न्याय प्रदान गरी यथोचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिशबमोजिम मानव अधिकार उल्लङ्घन भएका घटनाहरूमा संलग्न व्यक्तिहरू माथि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले फौजदारी मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिन्छ। मानव अधिकार उल्लंघन भएका भनी आयोगमा परेका उजुरीहरूको अनुसन्धान र निर्णय यथासम्भव तत्काल सम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रता तथा स्वायत्ततालाई अक्षुण्ण राख्नका लागि संस्थागत सुदृढीकरण तथा क्षमता विकासका लागि नेपाल सरकारबाट पर्याप्त मात्रामा आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधन उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ। यसका लागि आयोगले ठोस रूपमा निर्णय गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिश पठाउनुपर्ने देखिन्छ।
- मानव अधिकार शिक्षासम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सर्वसाधारणको पहुँचसम्म पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ। उजुरी र गुनासो सुन्नका लागि चौबीसै घण्टा हटलाइनको व्यवस्था गरिएको भए पनि आमव्यक्तिको पहुँचताको लागि फोन गर्दा कुनै शुल्क नलाग्ने १६६००१ लाइनको टोल फ्रि नम्बर व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- मानव अधिकार आयोगको पहुँच सबै व्यक्तिमा पुऱ्याउनका लागि आयोगको कार्यालय पचहत्तर वटै जिल्लामा विस्तार गर्नुपर्ने र थप दरवन्दीहरू सिर्जना गरी कर्मचारीहरू नियुक्ति गर्नुपर्ने देखिन्छ। विदेशमा रहेका नेपालीहरूको पहुँच पुऱ्याउनको लागि आयोगले प्रवासी नेपाली संघसंस्था एवं राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- आयोगका पदाधिकारीहरूको गठन पेरिस सिद्धान्त र मानव अधिकारको मूल्य मान्यता अनुकूल हुने गरी राजनीतिक हस्तक्षेप र दलीय भागबण्डाबाट मुक्त हुनुपर्ने देखिन्छ। मानव अधिकार

^{४१} रमेश ढकाल, (वि.सं. २०७०). चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना आ.व. २०७१/७२- २०७५/७६, काठमाडौँ : प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, पृष्ठ ५२।

उल्लंघनसम्बन्धी उजूरी व्यवस्थापन, निर्णय र सिफारिश कार्यान्वयनका लागि आगामी दिनहरूमा आयोग पदाधिकारीहरूको रिक्तताबाट मुक्त हुनुपर्ने देखिन्छ ।

- आयोगमा दर्ता भएका उजूरी उपर छानबीन तथा अनुसन्धान गरी निर्णय भएका उजूरीहरू उपरको सिफारिश कार्यान्वयनका लागि संविधान, मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ तथा अन्य कानूनमा निहित अधिकारको प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । आयोगले गरेको सिफारिश कार्यान्वयन नगर्ने निकाय वा व्यक्तिलाई मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्न सकिने व्यवस्था विधानमा भएको हुनाले प्रदत्त अधिकारको प्रयोग आयोगबाट हुनुपर्ने देखिन्छ । मानव अधिकारको संरक्षण एवं संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यमा असहयोग गर्ने निकाय तथा व्यक्तिलाई आयोगबाट कारवाहीको सिफारिश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- सशस्त्र समूह तथा गैरराज्यपक्षलाई मानव अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालनामा जिम्मेवार एवं जवाफदेही बनाउन आयोगले प्रभावकारी कदमहरू चाल्नुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै दण्डहीनताको संस्कृति अन्त्य गरी कानूनी राज्यको परिपालनामा राज्यलाई जिम्मेवार, जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन आयोगले पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सरोकार रहेका नरसंहार, युद्धअपराध, मानवताविरुद्धको अपराध र हमला जस्ता प्रमुख अपराधहरूमा अनुसन्धान र सजाय गर्ने क्षेत्राधिकार रहेको अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको गठन रोम विधानमा हस्ताक्षर भएपछि मात्र लागू हुने भएकोले उक्त रोम विधानमा नेपाल पक्ष राष्ट्र हुनुपर्ने देखिन्छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिको प्रयोजनार्थ लेखकद्वारा प्रस्तुत शोधपत्रमा आधारित ।

Public Security, Rule of Law and Human Rights in Post-Conflict Societies

- Shobhakar Budhathoki

Abstract

Strengthening and effectiveness of public security, rule of law and human rights in post-conflict societies can be effective tool for sustainable peace and institutionalization of democratic polity. It can also be helpful to address past human rights abuses, ensure justice to victims, and bring perpetrators of serious crime or human rights abuses of conflict period or authoritarian regime within judicial jurisdiction, as well as establish the foundation for rule of law, peaceful and secure society.

Introduction

Public security, rule of law and human rights are considered as essential components for prosperous society, access to justice, accountability and good governance. Post-conflict societies are often placed in volatile situation due to legacy of violence and fragile law enforcement agencies, as well as politicization of state institutions and poor infrastructure. Even though public security, rule of law and human rights do not seem primary concern for the state and political actors in post-conflict societies, these can be major determining factors for political stability, institutionalization of democracy, guarantee of civil liberties and transition to peace.

Public security, rule of law and human rights are also widely recognized as preconditions for post-conflict peace, stability and justice. It can be assured only through effectiveness of law enforcement agencies, justice mechanisms and human rights protection institutions. Principles of rule of law and human rights, which are equivocal to public security must be respected by all sectors of society and should be enforced effectively, equally and independently without any forms of biasness or prejudice regardless of affiliation or profession or social and economic status. It means that public security, rule of law and human rights can only be assured through supremacy of law, equality before the law, accountability to the law, fairness in the application of the law, separation of powers, legal certainty, avoidance of arbitrariness and procedural and legal transparency, which could be possible through setting up accountability mechanisms and initiating reform activities in security and justice sectors, and overall governance system.

Similarly, public security, rule of law and human rights are known as the foundation for consolidation and management of post-conflict transition. Without guaranteeing public security, rule of law and human rights, it is impossible for other components of government

to properly function and society feeling secured. Undermining these issues directly affect the nation-building, peace-building and state-building processes, as well as institutionalization of democratic system, which intends to establish the regime that functions within the principles of good governance, transparency, accountability, responsiveness and openness.

Importance

Public security, rule of law and human rights should be always placed in central place for the best interest of community's welfare and safety aiming to ensure their freedom, integrity and dignity. Similarly, these are extremely important factors for sustainable democratic polity, good governance, post-conflict management and consolidation of peace in post-conflict period, and ensure rights of individuals and collective freedom through enforcing laws- equally and impartially, and promotes universally accepted principles of public security, rule of law and human rights. With rapid change of social dynamics, challenges to public security, rule of law and human rights vary from place to place based on particular circumstances. In this context, the state cannot ensure security, and promote rule of law and human rights without adequate support of people. It means strategies for security enhancement, and promotion of rule of law and human rights must be prepared in collaboration with the people, and public participation must be assured.

Post-conflict societies are unpredictable and the possibility escalation of violence or conflict remains on the edge. "In the aftermath of violent conflict and authoritarianism, the civilian security agency for law enforcement and maintaining security and the rule of law, has been impeded by limited logistic and human resources and rendered vulnerable and many times ineffective by increasing political interference and criminal activities conducted under the cover of politics."¹ The activities of splinter groups and newly formed armed groups are additional challenge to post-conflict society. Some other common challenges include identity or religion, long-standing issues of discrimination, marginalization, and economic disparity and criminal activities such as smuggling and theft.² In this circumstance, it is important to prioritize public security, rule of law and human rights agendas in state affairs and provide enough resources that helps to reduce serious crimes and prevents post-conflict situation from destabilization and escalation of possible violence. To identify those contested issues, it is essential to understand the factors of insecurity, injustice, and forms of policing within all sections of society.

Moreover, right to security includes the perceptions of restraint and protection both, which is possible only in rule of law and human rights regime. The promulgation of these rights from the state are depended upon the understanding level of security that incorporates freedom

1 Cochran-Budhathoki, Karon. 2011. Calling for Security and Justice: Citizens Perspective on Rule of Law and Role of Nepal Police" pg. 11 -12. Washington D.C.: United States Institute of Peace

2 Ibid

from interference or right to be free from threats. Liora Lazarus points out, “right to security does not mean that it is defensive right to be free from interference, but it is also duty of state to ensure for every citizen. The right to security can be interrelated with the right to liberty. Even though the relationship between liberty and security is more complex, international human rights instruments have referred to right to liberty and security. However, the right to security can just as well conflict with liberty for the reinforcement, but it cannot be part of trade-off of liberty for security.³ It does not mean that the ‘right to security’ should only protect established rights and should also focus on self-standing rights such as the right to life, dignity, liberty, health, freedom from torture and so on.”⁴

Strengthening and effectiveness of public security, rule of law and human rights in post-conflict societies can be effective tool for sustainable peace and institutionalization of democratic polity. It can also be helpful to address past human rights abuses, ensure justice to victims, and bring perpetrators of serious crime or human rights abuses of conflict period or authoritarian regime within judicial jurisdiction, as well as establish the foundation for rule of law, peaceful and secure society.

Challenges

Post-conflict societies are generally unstable and vulnerable by nature and as a consequence of legacy of political instability, arbitrariness, authoritarianism and violence. Such societies face additional challenges to peace and stability due to increasing insecurity, organized crime and problems of maintaining law and order, and past human rights abuses and atrocities. Some problems that affects to enforce norms and values of the public security, rule of law and human rights include devastated infrastructure, destroyed institutions, violent political culture, and a traumatized and highly divided society, as well as incompetent state mechanisms, and descending public trust in the government and public institutions. In addition, specific hurdles of the public security, rule of law and human rights are usually arisen due to lack of political will, judicial independence and human rights friendly state mechanisms, as well as widespread availability of small arms, and deeply rooted culture of violence in the society.

Similarly, increasing impunity, insecurity, and lawlessness continue threat to the foundation of sustainable peace and institutionalization process of democratic polity. Growing instability and distrust of people further creates dissatisfaction towards government services. After the high-intensity conflict, post-conflict societies are usually prone to significant levels of communal and political tension due to limited presence of state and weakening public security and rule of law, and law enforcement mechanisms.⁵ Therefore, issues related to public security, rule of law and human rights should be dealt in an integrated approach,

3 Ibid p. 309

4 Liora Lazarus, 2007. Mapping the Right to Security. Goold, Benjamin J and Lazarus, Liora, eds. Security and Human Rights. pg. 327. Oxford and Portland: Hart Publishing.

5 Shobhakar Budhathoki, 2011-12. Public Security and Human Rights. Pant, Dipendra Prasad, ed. Informal Pg. 10 -12. Kathmandu: Informal Sector Service Center (INSEC)

and should not be understood in isolation because of its characteristics of interdependent. As already described, “Security as individual safety, judicial guarantee, human security or social security can go hand in hand with human rights, but security as coercion, prevention, surveillance and marginalization/exclusion of some groups infringes human rights.”⁶

Post-conflict societies face numerous challenges to maintain law and order due to absence or weak situation of rule of law and increasing trend of violating laws as well as possible threats of communal and religious violence from all sectors of society, including common citizens. Similarly, the rise of organized groups creates severe vulnerabilities, while ensuring security, rule of law and human rights in broken societies. Moreover, absence of public security, rule of law and human rights contributes to enhance accountability in government and public institutions, and create a responsible society that functions under the jurisdictions of laws framed through democratic process.

Post-conflict situation must be handled appropriately, timely and effectively by the state mechanisms. In failure to handle post-conflict situation by the state mechanisms, it is likely to breakdown the law and order, public security and rule of law, and possibility to rise in human rights violations, which may create difficulties to control floating small arms and criminalization, deliver basic services to people, and sustain political stability, and prevent potential threat to communal violence. In this regard, country's national judicial, police and service delivery systems, as well as oversight and accountability mechanisms can make difference by improving public security, rule of law and human rights situations, if these institutions are well resourced, including human, financial and material as needed for their proper functioning. Unfortunately, organized criminal groups are found better resourced and armed than state institutions and law enforcement agencies. Therefore, public security, rule of law and human rights must be placed at the center of attention of all government agencies in both policy-making and enforcement levels.

Approaches for Improvement

Improvement of public security, rule of law situation and human rights situations always rely on meaningful public participation of legal professionals, government, women, minorities, affected groups and civil society. Even though public security, rule of law and human rights strategies essentially focus on legal and institutional requirements, effectiveness of these institutions depends upon constructive role of political actors in policy making process, strengthening of justice systems, initiating legal reform activities, setting up transitional justice processes, enforcing security sector reform programs, etc. In post-conflict scenario, institutional frameworks are often neglected due to lack of strong political commitment and partition policies. Instead, the government and political actors prefer on introducing

6 Didier Bigo and Elspeth Guild, 2007. *The Worst-case Scenario and the Man on Clapan Omnibus*. Goold, Benjamin J and Lazarus, Liora, eds. *Security and Human Rights*. pg. 113 -114. Oxford and Portland: Hart Publishing.

ad hoc policies to avoid confrontation and finding immediate solution to address differences for their political benefit, which creates serious long-term challenges on ensuring public security, rule of law and human rights.

Public security, rule of law and human rights strategies should be integrated in nation-building, peace-building and state-building processes in post-conflict societies. It must be incorporated as main agenda in every sector of state mechanisms, including economic and societal development. Principally and practically, the state authorities are entitled to deal safety and security of the people, and law enforcement duties should be carried by the state's legitimate institutions. However, it is important to know that issues of public security, rule of law and human rights are primarily the stake of the state institutions, and also known as key elements for the institutionalization of democratic polity. In the absence of competent law enforcement agencies, particularly civilian police and accountability mechanisms such as the National Human Rights Commission (NHRC), it is almost impossible to assure political stability, justice and good governance, and end potential anarchism, violence and lawlessness, as well as address aspirations of common people, particularly marginalized populations.

In this regard, the government should be ready to bring new strategies to transform society, and state's institutions that are established to serve people in responsible and accountable manner. In Nepal's context, public security, rule of law and human rights are fundamental elements for successful peace process, transformation of society and institutionalization of democratic polity within guidelines of human rights, justice and freedom. Therefore, the government must act upon sincerely and proactively to ensure public security, rule of law and human rights thereby strengthening civilian security institutions like the Nepal Police and oversight mechanisms, including the NHRC, and provide them adequate institutional and operational independence, and financial and logistic support, which can be achieved through following steps.

Strengthening Safeguard Mechanisms

Safeguarding mechanisms are indispensable to ensure justice and security and protect human rights of vulnerable groups, marginalized populations, minorities, including women and children. Such safeguarding mechanisms are urgently needed the people suffering from trauma or violence, including domestic violence at home and public sphere, and issues related to common sexual abuse, exploitation and traumatization of these groups in conflict and post-conflict settings. If trauma of such victims of violence or crime are not properly addressed, these victims could be compelled to break the law and order, and the efforts of law enforcement agencies for establishing rule of law regime becomes useless. The failures of state in responding such serious problems have great consequences in establishing functional regime that is responsible for ensuring public security and promote rule of law and human rights. In post-conflict states like Nepal, strengthening of the NHRC could be

instrumental to ensure public security, enforce rule of law provisions and protection of human rights of vulnerable groups, as well as assure justice to the victims of conflict. Similarly, other safeguarding mechanisms, including women and *Dalit* commissions, as well as other constitutional commissions could be additional asset for public security, rule of law and human rights. However, these mechanisms must be well resourced with clear mandate and adequate independence and autonomy.

Establishing Complaint Handling Mechanisms

While public security, rule of law and human rights issues are directly linked to people, the state must set up effective legal mechanism for redressing civil claims and complaint handling. Such mechanisms can be internal and external or both, comprised of internal representatives and external experts. In many developing countries including Nepal, complaint handling mechanisms are primarily established as internal entity, which are rarely able to address public grievances against state institutions. Such mechanisms should be established aiming to serve common people, particularly minorities and marginalized populations, as well as illiterate people and people living in rural areas, and those people who are uncomfortable going to security and justice institutions without third party assistance. In addition, such mechanisms must be gender sensitive and inclusive. Despite difficulties of maintaining neutrality, impartiality, and professionalism, issues of public security, rule of law and human rights cannot be promoted and safeguarded principally, legally and practically without proper complaint handling mechanisms.

Ensuring Inclusion and Local Public Participation

Public security, rule of law and human rights issues must be looked at from broader perspectives. Values and principles of public security, rule of law and human rights should not intend to compromise or replace either one, or other's advantage, and must be respected while ensuring security and rule of law, and promoting human rights. However, the enforcement of these can be complicated while exercising in multi-cultural, multiethnic, or multi-religious society due to identity, access to resources or power, etc. In this context, inclusion of local community and public participation in policymaking and state institutions remains highly important to achieve the goals of public security, rule of law and human rights. Inclusion and local participation provide opportunity to represent their community and groups in state mechanisms, and brings as an asset of understanding of local culture, tradition and language in the institution that creates unhindered access for security and justice institutions in these communities and increase the chance of acceptability. It means inclusion and local participation in security and justice institutions is best option to increase civic trust of state institutions and bridge the gap between the state and local community.

Initiating Legal Reform

In the absence of appropriate laws, the lawful and harmonious society cannot be developed, which functions with the aim of ensuring public security and promoting rule of law and human rights. Absence of proper enforcement of laws, there is a possibility of continuous violation of laws and influence of criminal elements in nation-building process using the space of outdated state mechanisms or absence of laws. Such legal reform in public security, rule of law and human rights must include human rights, democratic control and supervision, based on the principles of natural justice and rule of law, adequate and strong internal disciplinary system, internal and external mechanism for police accountability, independent complaint handling mechanism, oversight by the people's elected bodies, and mandatory interaction between the police and the public.⁷ In post-conflict societies, public security, rule of law and human rights challenges are complicated and difficult to properly address without enforceable laws, and legally created state mechanisms. Such efforts through legal reform are important catalysts for sustained rule of law and human rights regime and ensured public security.

Launching Capacity Building Programs

Strengthening public security and rule of law, and promotion of human rights depends upon the capacities of individuals and institutions. It includes regular and proper training and orientation, adequate human and logistic resources, modern technologies and investigation techniques, appropriate laws, access to information, etc. Advancing intuitional capacity of state prosecutors offices and individual efficiency of prosecutors could be an asset for the promotion of public security, human rights, rule of law and justice. Similarly, coordination between investigators and prosecutors is also equally important, while ensuring justice and security, and enforcing laws. Enhancing the capacity of law enforcement issues, including police and introduction of appropriate laws are most crucial element for proper enforcement of public security, rule of law and human rights principles in post-conflict societies. In such capacity building activities, representatives from oversight and accountability mechanisms, including the NHRC must be included throughout process of formulating policies and their participation in actual programs.

Introducing Democratic Policing Concept

Democratic policing requires that the police must remain independent from political interference and protect democratic rights of people such as freedom of speech and expression, freedom of assembly, access to justice, etc. This approach will create enough opportunity for policing institutions for effective service, ensure public security and rule of law, uphold rule of law, ensure civil liberties and human rights, and demonstrate accountability and

⁷ 2007. Feudal Forces: Democratic Nations, Police Accountability in Commonwealth South Asia. Mehta, Swati, ed. Pg. 19. New Delhi: Commonwealth Human Rights Initiative

transparency in their actions, as well as responsiveness and accountability.⁸ Similarly former Senior Police Adviser to the Secretary General of the Organization of Security and Co-operation in Europe (OSCE) and the Member of United Nations Panel of Peace Operations (Known as the Brahimi Panel), Richard Monk reaffirms that “the police culture in a democratic society is about such things as principles, ethics, values, accountability and openness and related to the beliefs, institutions and assumptions on which police base their actions and behavior.” Therefore, democratic policing prepares the foundation of sustainable peace, establishes rule of law and human rights regime and helps to contain the possibility of escalating lawlessness, anarchy and violence.

Conducting Institutional Reform Plans

During the period of conflict, the state institutions, particularly law enforcement agencies are usually found either forcefully misused or mishandled for the purpose of protecting power and regime. In some occasions, few individuals are found intentionally involved in grave human rights violations or serious crimes. Institutional reform is one of the very important tool which provides opportunity to reform institutions through changing organizational structure, amending laws, redesigning chain-of-command, replacing uniform or symbols and reappointing officials, as well as bringing alleged perpetrators or culprits in judicial process and establishing individual and organizational accountability mechanisms. It is a process of re-establishing trust of state institutions in public and maintaining transparency and accountability of those institutions within democratic principles. This process basically covers the security agencies, law enforcement institutions, justice delivery organizations and other public institutions.⁹

Similarly, institutional reform is necessary to improve the capacity of individuals and institutions, which aims to reform in policy and operational levels, and conducts legal and functional autonomy and independence. Such efforts aims to improve quality of service, effectiveness, impartiality and fairness in the job, and provides message to common people that the past of these institutions has been changing and moving towards public centric services based on accountability and transparency. There is little doubt that post-conflict and post-authoritarian regimes face huge obstacles from their companions while conducting institutional reform process. As United Nations defines challenges to institutional reform, “post Conflict or post-authoritarian circumstances constitute extremely challenging environments for institutional reform. Both the need for and resistance to reform arise from the public sector's entanglement in the past. Institutional reform programmes need to take into account the realities and contradictions of the post-conflict or post-authoritarian period.”¹⁰

8 Shobhakar Budhathoki, 2010. Democratic Policing. Kathmandu: Republica National Daily http://archives.myrepublica.com/portal/index.php?action=news_details&news_id=16219 (Accessed on November 24, 2013)

9 Shobhakar Budhathoki, 2011. Policing in Democracy and Post-Conflict Societies. Prerana. Pg. 71 – 72. Kathmandu: Nepal Police Academy.

10 2006. Rule of Law Tools for Post-conflict States, Vetting: an Operational Framework. Pg. 9. New York and

Incorporating Security Sector Reform Strategies

Security sector reform (SSR) is an integral component of post-conflict peace-building, state-building and nation-building. Although SSR strategies intend to carry out in peaceful democratic nations, it is one of the fundamental elements to establish peace, security and the rule of law in conflict-ridden societies and prepare long-term security and development strategies, as well as establish democratic and accountable state institutions.¹¹ It incorporates participatory and legitimate processes for nation-building, state transformation, sustainable development, post-conflict peace-building, democratising societies, promoting good governance with transparency and accountability, peaceful political transition, human security, and poverty reduction.¹²

According to a United Nations Security Council report, SSR strategies aim to improve the security of the state and its people, the justice system and the governance of security sector institutions. It further states that reforming national security institutions, and enhancing civilian control, oversight and governance of the security sectors is part of a broader strategy to restore peace and security in a post-conflict situation.¹³ The premise for SSR is that only responsible and accountable security institutions can contribute to reducing potential threats that could lead to the escalation of conflict, ensure public security, and promote rule of law and human rights. In this context, SSR seeks to build a foundation to meet the challenges of post-conflict security and development by placing reform in a context of poverty reduction, conflict prevention, post-conflict reconstruction, promotion of human rights, and the democratisation of state institutions, including security agencies.¹⁴

Conclusion

Improved public security, rule of law and human rights situation can play an important role for successful transition of conflict-ridden countries. Assurance of these principles can contribute to create an independent and competent law enforcement agencies and human rights monitoring institutions. Therefore, the government must introduce strategies that creates conducive atmosphere for the establishment mechanisms to ensure public security

Geneva: Office of the High Commissioner for Human Rights, United Nations.

- 11 2002. Understanding and Supporting Security Sector Reform. Pg. 7. London: Department for International Development (DFID) [http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/supportingsecurity\[1\].pdf](http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/supportingsecurity[1].pdf) (Accessed on November 25, 2013)
- 12 Herbert Wulf. 2003. *Security Sector Reform in Developing and Transitional Countries*. Pg. 2-3. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management. http://www.berghof-handbook.net/articles/ssr_wulf.pdf. (Accessed on November 26, 2013)
- 13 2008. Security Sector Reform (Security Council Report: Update Report, 14 February 2007). Pg. 1- 2 <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Update%20Report%2014%20February%202007_SSR.pdf> (Accessed on November 26, 2013)
- 14 Shobhakar Budhathoki, 2009. Mainstreaming Security Sector Reform Agenda in Nepal. Bhattarai, Rajan and Cave, Rosy. eds. *Changing Security Dynamics in Nepal*. Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies and Saferworld

Sambahak

and promote rule of law and human rights as well as control of possible escalation of crime and violence.

Principles of public security, rule of law and human rights should be kept in priority of the state mechanisms, and must be supported by national and international mechanisms, and looked at from broader perspectives and integrated approach. The prevention of crime and violence and promotion of human rights through ensuring public security and rule of law could be crucial factor for the establishment of long-term stability, justice and development.

In the absence of public security, rule of law and human rights in post-conflict period, the democracy cannot flourish and institutionalized, the peace cannot be restored, the justice cannot be prevailed, and the society cannot be transformed. Therefore, the state must be proactive to ensure public security and enforce rule of law provisions that will help to promote human rights of ordinary people by establishing foundation of peace, justice, security and democracy, as well as rule of law, accountability, good governance and transparency.

Corruption and Human Rights

- Madhab Regmi

Abstract

Human rights and anti-corruption movement both are dedicated to the shared objective of social and human peace, progress, civilization and development. They have common values, such as transparency, accountability, participation, rule of law, equality and non-discrimination, etc. So, combating corruption and advocating human rights are mutually reinforcing. Corruption negatively impacts on the enjoyment of human rights, and the denial and violation of human rights breed corruption. Corruption and human rights related abuses and impunity can be reduced upholding the common values in all spheres of public services and government institutions. A rights-based approach can be an effective tool in combating corruption which comprises comprehensive strategy to promote effective institutions, appropriate laws, good governance, and the participation of all concerned stakeholders. An efficient anti-corruption strategy must go along with human rights principles, such as an independent judiciary, freedom of press, freedom of expression, right to information, and transparency and accountability in public service delivery and decision-making process, which are essential for both corruption control and enjoyment of human rights. Thus, human rights and anti-corruption efforts are compatible to each other, and consolidated efforts should be made between these two movements for combating corruption and ensuring human rights of all people.

Corruption is generally understood as the abuse of public power for private gain. It consists of dishonest and unlawful behavior by a person entrusted with a public position or authority for personal benefit, especially for money. Corruption may include several illicit activities, such as bribery, embezzlement, fraud, etc.

The Corruption Perception Index¹ (CPI), 2015 of the Transparency International² indicates that Nepal is ranked 130th out of 168 countries surveyed, with a lowly score of 27. Nepal is listed as one of the most corrupt countries in the world as the countries with score below 50 are perceived to be highly corrupt. This is an indication that corruption is on the rise and pervasive in the country.

-
- 1 Ranking of countries according to the extent to which corruption is believed to exist. The corruption perception index was created in 1995 by Transparency International. It ranks almost all countries in the world on a scale of zero to 100, with zero indicating high level of corruption and 100 indicating the lowest level.
 - 2 A Berlin-based global anti-corruption watchdog
 - 3 See Transparency International's CPI ranking by countries, available at: <http://www.transparency.org/cpi2015#results-table>

Adverse Impacts of corruption

Corruption in the public and private spheres exists in all countries, irrespective of the economic or political system, mode of government and status of development. Corruption is rampant in every sectors of our country such as bureaucracy, politics, economy, education, health, judiciary, security system, among others. It has been thriving for years irrespective of any revolutions, governments or political changes in the country. It is distressing to witness that corruption has been rather more open, pervasive and acute in recent years than ever before. The social barometer to measure prestige, respect and dignity of an individual is primarily based on the possession of his/her wealth. A person is respected by everyone if s/he has economic, material or luxurious prosperity, no matter what a corrupt or an illegal the source of his/her richness is.

King Prithivi Narayan Shah, founder of modern Nepal around 250 years ago, said that both the bribe takers and givers were the worst enemies of the nation. He was such a visionary leader that his critical attitude towards corruption is equally relevant even today. However, subsequent generations failed to learn and translate his ideas into action. The major factors that can be ascribed to increasing level of corruption in our country are lack of political will power to curb corruption, political instability, impunity, political protectionism and poor implementation of anti-corruption policies and laws. Likewise, politicization of crime, criminalization of politics, tolerance to corruption, poor institutional integrity, low level of awareness on corruption are also equally important factors for unabated corruption in the country.

Corruption has been like a chronic disease spreading its roots ubiquitously to every sectors of society. Corruption poses a grave threat to human rights, development, democracy and political stability. It impedes the state's efforts to poverty reduction, socio-economic transformation and establishment of social justice. It results into the creation of inequalities in income, status and opportunities. It widens the gulf between rich and poor, rich making richer and poor making poorer. It adversely affects the civilization, democratic norms and social values. It affects justice system in criminal investigation, prosecution and adjudication. In a social level, it erodes individuals' honesty, morality, responsibility, truthfulness, discipline, integrity and culture. As a result, it creates lack of trust, cooperation and harmony among people.

Corruption is one of the greatest hindrances to economic and social development. It has been estimated that corruption costs more than 5% of global GDP (\$2.6 trillion) and that over \$1 trillion is paid in bribes each year.⁴It undermines democracy, good governance and rule of law by corroding state institutions that are otherwise responsible for providing fair and equitable services to the people. It lessens institutions, wears down public trust in government, makes

4 See World Economic Forum, Clean Business is Good Business; The Business Case against Corruption, available at <http://www.weforum.org/pdf/paci/BusinessCaseAgainstCorruption.pdf>

the state mechanism ineffective and spoils the ability of the state to carry out their human rights responsibilities. It challenges access to justice and social transformation, promotes impunity and contributes to inequality.

Corruption creates pernicious impacts on the lives of people living in poverty than people living in comfortable income status. It affects policies, programs and poverty alleviation strategies, and distracts public resources which are otherwise meant to elevate them out of poverty. Poor people are disproportionately affected where corruption is generalized. For example, when they are as exposed as others to small-scale bribery of public officials such as in the judiciary, law enforcement and healthcare sectors, its impacts on them will be higher. In such situation, there may be the chance that they will not receive access to justice, social security or healthcare services adequately and equally. Likewise, on large-scale corruption, they are terribly affected as the corruption damages the quality of public services on which they have to confront with difficulties to meet their fundamental requirements.

Corruption takes away the state budgets that could be utilized for the advancement of human rights and development, including right to health, education, livelihood, housing, food and development of physical infrastructure. It also diminishes the effectiveness of public institutions, corrodes public trust in government services and undercuts its ability to advance human rights. The pervasiveness of corruption creates discrimination among people in accessing public services. Those who can afford or those who can influence the authorities with money, i.e., bribe and power to act in their personal interest acquire easy access to services such as education, healthcare, employment, etc. than other who do not afford to do so. According to the Transparency International Nepal's recent report, a total of 40.8 percent service seekers are forced to pay bribes⁵ in course of receiving services in government offices. It indicates that corruption is pervasive in our society which has impacted on the efficiency, effectiveness and quality of public services.

Corruption as a violation of human rights

Human rights are rights inherent to all human beings regardless nationality, religion, place of residence, origin, ethnicity, caste, color, sex, culture, language and any other status. Human rights are commonly understood as inalienable fundamental rights to which a person is inherently entitled simply because s/he is a human being. We are all equally entitled to our human rights without discrimination. Thus they are considered as universal. State does not provide human rights to citizen. They are inherent. State's role is just to protect, promote and fulfill those rights which individuals possess by virtue of being a human. They are holistic in nature since they incorporate all aspects of rights such as civil, political, economic, social and cultural rights.

Corruption affects the very foundations of human rights. Corruption impedes people's ability to enjoy economic, social, cultural, civil and political rights. It impacts more to the

⁵ Sarkari Karyalayama Khuleaam Ghushkhor, Kantipur Dainik, December 28, 2016, p. 2

marginalized, deprived and vulnerable sectors of society, exposing threat to the realization of their human rights. It undermines basic human rights principles, such as equality, non-discrimination, dignity, participation and inclusion, rule of law, accountability and transparency. For example, in a corrupt environment, a few people with money have easy access to vital services and benefits, but those without the money are denied this access, which is against the principles of equality and non-discrimination.

Let us illustrate with an example how the bribery, i.e. corruption, affects and violates the rights of people. When a judge is offered a bribe by a plaintiff so as to obtain favorable verdict in a court case in his/her favor, it directly harms the victim's right to get effective remedy and justice. Thus, it violates the right to a fair trial as enshrined in the Article 14⁶ of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), and the right to non-discrimination and right to equal protection of the law as provisioned in the Article 26⁷ of the ICCPR. Here, the judge apparently denies the human dignity of the victim as he does not treat him equally as plaintiff and declines to provide service impartially, thereby creating discrimination among people. Thus, corruption directly violates human rights as it violates the right to equality and dignity and discriminates against individuals.

Underscoring on the adverse effects of corruption, including on human rights, UN Secretary-General Ban Ki-moon opines, 'Corruption undermines democracy and the rule of law. It leads to violations of human rights. It erodes public trust in government. It can even kill - for example, when corrupt officials allow medicines to be tampered with, or when they accept bribes that enable terrorist acts to take place⁸.' In our context too corruption has prevented many people from enjoying their human rights. So it deprives people from access to and enjoyment of basic human rights, hitting hardest to the most deprived and vulnerable groups of society.

The impact of corruption is so severe that the money took through corruption is more than enough to feed the world's hungry population. UN High Commissioner for Human Rights Navi Pillay states, 'Let us be clear. Corruption kills. The money stolen through corruption every year is enough to feed the world's hungry 80 times over. Nearly 870 million people go to bed hungry every night, many of them children; corruption denies them their right to food, and, in some cases, their right to life. A human rights-based approach to anti-corruption responds to the people's resounding call for a social, political and economic order that

6 ICCPR, Article 14: All persons shall be equal before the courts and tribunals. In the determination of any criminal charge against him, or of his rights and obligations in a suit at law, everyone shall be entitled to a fair and public hearing by a competent, independent and impartial tribunal established by law.

7 ICCPR, Article 26: All persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of the law. In this respect, the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.

8 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 'The Human Rights Case Against Corruption', available at: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Development/GoodGovernance/Corruption/HRCASEAGAINSTCORRUPTION.pdf>

delivers on the promises of “freedom from fear and want”. It implies that corruption has very destructive impact on society and social and economic development, including advancement of human rights.

Human rights are indivisible, independent and interrelated and the corruption affects all rights, such as civil, political, economic, social and cultural rights. It also affects directly on the right to development. For example, corruption undercuts the government's human rights obligation to allocate and maximize available resources for the progressive realization of the rights recognized in the Article 2¹⁰ of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR). Likewise, when resources and funds are unlawfully seized by corrupt officials, and when access to healthcare, education and employment has to be relied on bribes, the government cannot use its resources to the greatest extent for the realization of economic, social and cultural rights. In this manner, corruption reduces State's resources available to implement the ICESCR and to provide basic services and facilities to the people.

Corruption lessens the ability of any State or government to meet its obligation to respect, protect and fulfill the human rights of its citizen. According to international conventions, norms and standards of human rights, any State or government has the primary obligation to respect, protect and fulfill the rights of those living in its territory. The State should ensure that its Constitution, laws, policies, budgets and practices reflect these legal obligations and help achieve, rather than undermine, the enjoyment of the full spectrum of human rights. However, corruption leads to any State or government's failure in fulfilling their human rights obligations. Corruption hampers to the realization of human rights, particularly on the availability, accessibility, affordability and quality of human rights related goods and services. The State should primarily treat every citizen with non-discrimination and equality principle to ensure these conditions apply in an impartial manner while delivering public services, however corruption disables the State to do so.

When the government, its institutions or public officials are corrupt, they compromise with public services, including education, health, employment, food, housing and other services, which are essential for the realization of economic, social and cultural rights. In this situation, corruption contributes to inequitable access to public services, favoring to those who are able to influence authority through power, position and bribe. Poor, marginalized and disadvantaged groups are thus extremely affected as they are most dependent on public

9 Opening statement by Pillay on 22nd session of the Human Rights Council Thematic panel on ‘the negative impact of corruption on human rights’, available at: <http://newsarchive.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=13131&LangID=e>

10 ICESCR, Article 2: Each State Party to the present Covenant undertakes to take steps, individually and through international assistance and co-operation, especially economic and technical, to the maximum of its available resources, with a view to achieving progressively the full realization of the rights recognized in the present Covenant by all appropriate means, including particularly the adoption of legislative measures.

services but are vulnerable to influence the government institutions and corrupt officials on behalf of their welfare.

Former head of the United Nations (UN) Kofi Annan has stated in the Foreword to the United Nations Convention Against Corruption (UNCAC): ‘Corruption is an insidious plague that has a wide range of corrosive effects on societies. It undermines democracy and the rule of law, leads to violations of human rights, distorts markets, erodes the quality of life and allows organized crime, terrorism and other threats to human security to flourish¹¹. So, corruption has an enormous obstacle to the realization of human rights and contributes to violation of human rights.

Corrupt government institutions and service providing officials have little concern towards the greater public benefit or interest. As a result, they fail to consider and take decision in a transparent, accountable and people-centric approach that results in public dissatisfaction and frustration towards the government institutions and their services. In such a situation, people don't have trust that such institutions and officials are created for their welfare or service, and don't even believe that their human rights are respected, protected and fulfilled. Equally, when corruption is ubiquitous in the rule of law and judicial system, victims of human rights violations hardly get justice. Corruption denies the right to equality before the law and the right to fair trial. In such circumstances, implementation of legal provisions and reformation in judicial system turn out to be a mere fantasy. Significantly, corruption in the rule of law and judiciary weakens the accountability and transparency structures that are responsible for safeguarding human rights, and contributes to a culture of impunity, since unlawful actions are not punished as per law.

Perpetrators of human rights violation are not punished when judiciary, law enforcement agency and the government officials are corrupt. They take bribes from perpetrators and leave them immune from the prosecution. The victims are even more victimized as they are unable to obtain justice from judiciary. It directly violates victims' right to obtain fair trial, right to due process, right to effective redress and right to access to justice at large. In this way, corruption is the threat to as well as mockery of rule of law, justice and human rights. Consequently, it exacerbates inequality, discrimination, weakens government institutions and promotes impunity. Corruption is, thus, irreconcilable with the ideals of equality and justice. It erodes human dignity and challenges the realization of human rights and fundamental freedoms.

Human-rights based approach to anti-corruption

Human rights and fight against corruption have common principles, such as transparency, accountability, participation, rule of law, right to information, equality and non-discrimination. Since they have common tenets, a human rights-based approach could be an

11 See UNCAC, available at: https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf

effective tool in combating corruption. The rights-based approach to anti-corruption calls for a comprehensive strategy to strengthen government institutions, including formulation and implementation of anti-corruption laws and policies. The approach considers human rights principles, institutions and mechanisms as important means for combating corruption and upholding human rights.

A human rights based approach to anti-corruption means placing the international human rights entitlements and claims of the people, the 'right-holders', and the corresponding obligations of the State, government or its institutions, the 'duty-bearers', in the centre of the anti-corruption movements and efforts at all levels and structures, and integrating international human rights principles, including equality and non-discrimination, participation and inclusion, accountability and transparency, the rule of law and human dignity, etc.

A rights-based approach to anti-corruption requires effective institutions, appropriate laws, rule of law, good governance and active participation of civilians in decision making and implementation process. These are considered as prerequisite or enabling factors in the fight against corruption. The success of the fight against corruption depends on strong anti-corruption laws, policies and institutions. However, having mere legal frameworks or institutions in place do not ensure the effective efforts towards combating corruption, their proper implementation along with active and meaningful engagement of civil society, media and other concerned stakeholders is a must to this effect.

The approach focuses on strengthening the capacity of both the demand and supply side simultaneously. As per this approach, the duty bearers such as National Vigilance Center (NVC), Department of Money Laundering Investigation (DMLI), the Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA), the Office of Auditor General and the Judicial Council should be strengthened so that they can fulfill their obligation to combat corruption. On the other hand, the government ought to empower the rights holders, i.e. general people, by creating awareness on corruption and enabling them to raise a voice against it. Independent and impartial judicial system is another major component in the battle against corruption.

For the successful anti-corruption strategies, it is very essential to be integrated with human rights norms and values, such as independent judiciary, freedom of press, freedom of expression, access to information, people's participation in decision making process, rule of law, transparency in the political system, and accountability. The chapter II¹² of the UNCAC has stressed on the preventive measures for corruption which includes development and implementation of effective anti-corruption policies to strengthen transparency, accountability and rule of law.

12 UNCAC, Chapter II, Article 5(1): Each State Party shall, in accordance with the fundamental principles of its legal system, develop and implement or maintain effective, coordinated anti-corruption policies that promote the participation of society and reflect the principles of the rule of law, proper management of public affairs and public property, integrity, transparency and accountability.

Transparency and accountability are key values of a human rights-based approach to anti-corruption strategies. Transparency and accountability can be strengthened through adoption of laws and policies that ensure the public access to information on governmental processes, decisions and policies along with institutional reforms that ensure participatory and transparent decision-making process. The promotion and adoption of these principles in government institutions, political processes and social sectors are essential for both reducing corruption and ensuring human rights of the people. Citizen's access to and understanding of official information discourages corruption and makes the public authority more accountable towards people. Citizens' access to information and monitoring of public institutions can reduce abuses of power and corruption.

Similarly, public's active participation in policy formulation and its implementation can improve the effectiveness of the public policies, programs and services. Right to participation enable people to monitor how well public officials are performing their duties. Human rights principles pay particular focus on the participation of disadvantaged, marginalized and vulnerable groups in decision making process that would ensure that their needs and interests are addressed while formulating and implementing programs and policies. Thus, participation is an important tool to protect human rights and combat corruption in public sphere as envisaged in article 13 of the UNCAC¹³.

Collective efforts

There are many anti-corruption laws in place in Nepal to combat against corruption like the CIAA Act, 1991, Judicial Council Act, 1991, Civil Service Act, 1993, Corruption Prevention Act, 2002, Impeachment Act, 2002, Military Act, 2003, Good Governance Act, 2007, Money Laundering Control Act, 2007, among others. Similarly Nepal has ratified the UNCAC, the first global legally binding international anti-corruption instrument, in 2011. To our surprise, in spite of formulation and adoption of such anti-corruption laws and policies, corruption has been increasing by each passing day. So, what could be done or what is the best approach to battle against corruption in order to curb it? The government and the political parties should forge a strong political will power with a stern commitment to implement such laws, policies and acts into practice to terminate the corruption in a real sense. Such corruption control laws, regulations and institutions become meaningless and handicapped in absence of genuine political commitment and will power to end the corruption.

Corruption is elusive in nature and pervasive in form. Therefore, combating against corruption should be an ongoing and long term process. Launching crusade against corruption in isolation or without synergic efforts is not possible. Anti-corruption institutions, civil society, media,

13 UNCAC, Chapter II, Article 13(1): Each State party shall take appropriate measures, within its means and in accordance with fundamental principles of its domestic law, to promote the active participation of individuals and groups outside the public sector, such as civil society, non-governmental organizations and community-based organizations, in the prevention of and the fight against corruption and to raise public awareness regarding the existence, causes and gravity of and the threat posed by corruption.

government and general public should forge a common alliance to battle against corruption. Anti-corruption awareness programs such as campaigns, rallies, workshops, trainings etc. should be conducted by the government and non-government organizations to make public conscious about their right and responsibility to fight against corruption. Government should promote criminal justice system to terminate impunity, and severe punishment should be enforced to the convicts as per the law.

Anti-corruption initiatives could be more productive if there is coordination and collaboration among human rights institutions, judiciaries, law enforcement agencies, the media, anti-corruption agencies, private sectors and civil society for the common goal of combating corruption and establishing human rights, rule of law and justice. Civil society and media's effort in making the government and its institutions accountable and transparent plays an important role in reducing corruption. They can add value to institutional reform to strengthen transparency and accountability. They can also pressurize the government institutions for implementing the UNCAC and fulfilling their human rights obligations.

Thus, efforts to protect human rights and combat corruption should go simultaneously. Human rights stakeholders and anti-corruption activists both should go hand in hand to make the government implement human rights and anti-corruption related laws and policies, including International Human Rights Conventions and UNCAC to which Nepal has been party to. There are large numbers of institutions working against corruption, but the progress in corruption control is slow. The government's lack of commitment to enforce anti-corruption laws and policies is behind this lack of progress. Lack of accountability in political process and political parties' lack of will power in combating corruption have contributed in thriving corruption instead of being reduced. So there is no alternative to strong political will, both at the level of the government as well as individual political parties, for effective corruption control.

The government should take concrete measures to implement the constitutional and legal provisions on corruption and reinforce legislative and institutional anti-corruption frameworks. Again, the onus lies on the government of the day to reform institutions to ensure participatory, transparent and accountable decision-making and implementation. The media can play a vital role in providing general people access to the right to information. They can also exert pressure on the government to promote accountability and transparency in its decision making process and to create awareness on corruption. Media can also play an important role for creating awareness on human rights promotion and anti-corruption.

The civil society should be vigilant for transparency and accountability of the government works and pressurize the government and political parties to fulfill their obligation to combat corruption. The National Human Rights Commission (NHRC) should undertake promotional campaigns against corruption and recommend the government for necessary reform of the service providing institutions to make them more transparent and accountable to the public.

The NHRC should also jointly engage with civil society, human rights institutions, media and the anti-graft bodies, including the CIAA in the battle against corruption.

Education is an important means for the promotion of human rights, development, anti-corruption, rule of law and justice. Education on human rights and anti-corruption has to be provided to students from school level. They are to be inculcated on values and principles such as morality, integrity, dignity, equality, non-discrimination, accountability and transparency, which will contribute to human rights promotion and corruption control in the end. Therefore, it is crucial that such values and principles are included in the school and college level curricula and textbooks. Human rights education could be an effective tool to make students aware of their human rights, responsibilities and values against corruption. Besides, particular attention should be given to promote the honesty, responsibility and code of conduct for public officials as enshrined in Article 8 of UNCAC¹⁴.

Existing social attitudes towards corruption and corrupt people should also be changed. Individuals who are strong financially are regarded highly, irrespective of the nature of their source of income. For example, wealthy persons are respected even if their income sources are unlawfully received from corruption. Likewise, there is a high level of tolerance for corrupt people. For instance, people convicted in charge of corruption are revered and rewarded when they are released from jail, as if they have made exceptional contribution for the society. Corrupt people are largely immune from prosecution, and are not boycotted from the society. Even convicts of corruption enjoy immunity walking freely and unhesitatingly challenging the rule of the law and justice system. That is to say, corruption has been institutionalized in our society. The political color given to corruption in turn has jeopardized human rights, rule of law and justice delivery. This type of tendency has also diminished the morale of honest people, along with the morale of individuals and institutions working on anti-corruption.

Various researches have shown that corruption can be tackled on a large scale if all office work is made computerized. This would increase the transparency of decisions, procurement processes and resource mobilization. It would also facilitate to increase the efficiency, effectiveness and promptness of the public service with the use of such advanced technologies in public offices.

Conclusion

In this way, corruption has been like a part of an institutionalized culture as it is rampant in each nook and corner of our social lives. It is need of the hour to bring transformation in our society's sense of culture, value, civilization, political morality, etc to terminate corruption.

14 UNCAC, Chapter II, Article 8: In order to fight corruption, each State Party shall promote, inter alia, integrity, honesty and responsibility among its public officials, in accordance with the fundamental principles of its legal system.

Therefore, we must foster a culture of honesty, morality, integrity, good governance and human rights to create a corruption free society.

To sum up, human rights and anti-corruption movement both are dedicated to the shared objective of social and human peace, progress, civilization and development. They have common values, such as transparency, accountability, participation, rule of law, equality and non-discrimination, etc. So, combating corruption and advocating human rights are mutually reinforcing. Corruption negatively impacts on the enjoyment of human rights, and the denial and violation of human rights breed corruption. Corruption and human rights related abuses and impunity can be reduced upholding the common values in all spheres of public services and government institutions. A rights-based approach can be an effective tool in combating corruption which comprises comprehensive strategy to promote effective institutions, appropriate laws, good governance, and the participation of all concerned stakeholders. An efficient anti-corruption strategy must go along with human rights principles, such as an independent judiciary, freedom of press, freedom of expression, right to information, and transparency and accountability in public service delivery and decision-making process, which are essential for both corruption control and enjoyment of human rights. Thus, human rights and anti-corruption efforts are compatible to each other, and consolidated efforts should be made between these two movements for combating corruption and ensuring human rights of all people.

Nepalese Legal Framework for Combating the Crime of Caste Based Discrimination and Untouchability

- Rewati Raj Tripathi

Abstract

The Muluki Ain (Country/Civil Code) of 2020 repealed the law allowing caste based discrimination and introduced the concept of equality before the law and equal application of law ; however, the act of caste based discrimination has been made punishable only by the Constitution of the Kingdom of Nepal 1990. The parliament did not bother to make separate legal provision to criminalize the act of caste based discrimination. Instead of promulgating separate laws to address the problem of caste based discrimination, some reforms were made by making amendment in the No 10 A of the Chapter on Decency (Adal) of Muluki Ain.

Interim Constitution of Nepal, 2007 brought into commencement after the 2nd Popular Movement 2062/063 (2006) incorporated the provision of earlier constitution and declared the act of caste based discrimination as punishable.

1. Background

Caste as the basis for segregation and oppression of people in terms of their descent and occupation is a form of apartheid and a crime against humanity.¹ It leads to the negation of humanity and makes it impossible to exercise of all human rights. There is vicious circle of discrimination since discrimination results deprivation and deprivation leads to discrimination.

The caste system was mainly based on *Manusmriti* although it has not mentioned birth based caste system and untouchability. There is the mention of four castes or classes and the duties of each class are also prescribed. "But for the sake of the prosperity of the worlds he caused the Brahmana, the Kshatriya, the Vaisya, and the Sudra to proceed from his mouth, his arms, his thighs, and his feet."² As the Brahmana sprang from (Brahman's) mouth, as he was the first-born, and as he possesses the Veda, he is by right the lord of this whole creation.³ One occupation only the lord prescribed to the Sudra, to serve meekly even these (other) three castes.⁴ The influence of these Sastriic verses has been so strong that even the criminalization of discriminatory acts has not been effective to end the caste based discrimination.

1 Final Declaration of the Global Conference Against Racism and Caste Based Discrimination, Occupation and Descent Based Discrimination Against Dalits, 1-4 March, 2001, New Delhi India

2 Manu Smrit verse 1.31

3 Ibid verse 1.93

4 Id verse 1.91

The discrimination based on caste or race is scientifically wrong, socially grievous crime, morally detestable and inhuman in term of human civilization. It is serious violation of human rights. Caste discrimination affects an estimated 260 million people worldwide, the vast majority living in South Asia. It involves massive violations of civil, political, economic, social and cultural rights. Caste systems divide people into unequal and hierarchical social groups.⁵ Those at the bottom are considered 'lesser human beings', 'impure' and 'polluting' to other caste groups.⁶ The worst form of discrimination is the so-called 'untouchability practices'. Untouchability refers to avoidance of physical contact with persons of lower castes grounded in the caste system of Hinduism that contacts with lower caste people pollute the upper caste people.⁷

2. Nature of Caste Based Discrimination

The untouchables are known as *Dalits* and are forcibly assigned the most dirty and hazardous works and also subjected to forced and bonded labour. For a long, they were denied the right to property, education and business. They faced residential segregation and physical and social isolation. So they became landless, capital-less, asset-less, illiterate and thus poor. They had to live in slave-like conditions. Caste discrimination is referred to as discrimination on the basis of descent and work because each caste is restricted to one kind of work. The feudal nature of the caste system also prevents Dalits from leaving their prescribed work. They are forced to occupy their traditionally assigned work.⁸

Dalit problem is closely related to Hindu caste system, which is based on the principle of inequality. It divides people, confers rights in an unequal manner and restricts change in occupation and social status. Thus, the caste system is the root of all ills facing *Dalits*. Wherever there is caste system, there is the problem of untouchability.⁹

This system denies rights to *Dalits*. Due to exclusion practiced by both state and non-state actors, they have limited access to resources, services and development, keeping most *Dalits* in severe poverty.¹⁰ The discrimination persists because they are often excluded from decision making and meaningful participation in public and civil life.

The division of a society into castes is a global phenomenon not exclusively practiced within any particular religion or belief system. In South Asia, caste discrimination is traditionally rooted in the Hindu caste system, according to which *Dalits* are considered 'outcasts'. However, caste systems and the ensuing discrimination have spread into Christian, Buddhist,

5 International Dalit Solidarity Network, <http://idsn.org/caste-discrimination/>

6 Ibid.

7 Krishna Bahadur Bhattachan et. al. (2000). Caste-based Discrimination in Nepal. (Working Paper Series) New Delhi: Indian Institute of Dalit Studies, p. 1

8 Tek Tamata, Speech delivered in Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights Human Rights Consultant Working Group on 12th Session in Geneva, Switzerland, as representative of Feminist Dalit Organization (FEDO)

9 Prof. Sukhdeo Thorat, <http://www.myrepublica.com/news/3812>

10 Ibid.

Muslim and Sikh communities.¹¹ They are also found in Africa, other parts of Asia, the Middle East, the Pacific and in Diaspora communities. That's why the international community has to take initiation to end such inhuman practice.

3. Human Rights and Caste Based Discrimination

Discrimination means unequal treatment that is less favourable to the victims than that of preferred group. Therefore, racial or caste based discrimination occurs when a person is treated less favourably than another person in a similar situation because of his/her race, colour, descent, national or ethnic origin or immigrant status. Discrimination is restriction, exclusion and distinction based on race, colour or ethnic origin which result in violations of human rights, suffering, disadvantage and violence. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination defines in the following words;

“Racial discrimination” shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life.¹²

Caste based discrimination denotes distinction, exclusion and restriction in which the so called upper caste peoples are preferred in the enjoyment of rights. It is against the concept of equality and justice and therefore, racial discrimination.

Dalits are deprived of basic human rights and face exclusion, violence and cultural, economic, religious and political discrimination. They are deprived from right to education and work and participating in political and social affairs, participation in various aspects of public life and treated as untouchables. They are deprived from and the work they are assigned are harder and dirtier.

According to National Dalit Commission caste-based untouchability refers to the discrimination practiced toward the communities whose touch is believed to pollute and needs to be purified to the extent of sprinkling water; or any form of discrimination against any community that was identified as untouchable before the promulgation of the New Civil Code, 1963.¹³ UN High Commissioner for Human Rights Navi Pillay writes:

Caste is the very negation of the human rights principles of equality and non-discrimination...The plight of hundreds of millions cannot be justified as age-old traditions, nor can it be regarded merely as a 'family business'...The time has come to eradicate the shameful concept of caste. Other seemingly insurmountable walls,

11 Supra Note 2

12 Art. 1 of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1965

13 Supra Note 4, p. 3

*such as slavery and apartheid, have been dismantled. We can and must tear down the barriers of caste.*¹⁴

United Nations Draft Principles and Guidelines for the Effective Elimination of Discrimination based on Work and Descent¹⁵ has recognized untouchability and caste based discrimination as racial discrimination. Such discrimination has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise of human rights and fundamental freedom in political, economic, social, cultural or any other field of life. *Dalits* are deprived of basic human rights and face exclusion, violence and cultural, economic, religious and political discrimination.

4. Nepalese Legal Framework for fighting the practice of untouchability and discrimination:

The caste based discrimination has been prevailing in Nepalese society from the very beginning of the history. King Jayasthiti Malla redefined the social structure and reinforced the caste system according to Hindu religious belief and assigned particular profession to particular caste. The first ever legal code of Nepal promulgated by Rana Prime Minister Jung Bahadur Rana in 1910 BS formally recognized the caste system. The code provided different legal provisions for different castes. The same act was crime if it is committed by the people of one caste while it was not crime if committed by the people of another caste. The punishment for the same offence varied on the basis of the caste of the offender.

The *MulukiAin* of 2020 repealed the law allowing caste based discrimination and introduced the concept of equality before the law and equal application of law ; however, the act of caste based discrimination has been made punishable only by the Constitution of the Kingdom of Nepal 1990. The parliament did not bother to make separate legal provision to criminalize the act of caste based discrimination. Instead of promulgating separate laws to address the problem of caste based discrimination, some reforms were made by making amendment in the No 10 A of the Chapter on Decency (*Adal*) of *MulukiAin*.

4.1 Constitutional guarantee

Interim Constitution of Nepal, 2007 brought into commencement after the 2nd Popular Movement 2062/063 (2006) incorporated the provision of earlier constitution and declared the act of caste based discrimination as punishable. To translate the provision of the constitution into practice new law 'Caste Based Discrimination and Untouchability (Offence and Punishment) Act, 2068 (2011)' has been brought into commencement which has criminalized the act of caste based discrimination covering wider areas.

¹⁴ Report on International Consultation on Caste-Based Discrimination, 2012, Kathmandu

¹⁵ United Nations Principles and Guidelines for the Effective Elimination of Discrimination based on Work and Descent,2009,<http://idsn.org/wp->

The new Constitution drafted by the Constituent Assembly has dealt with the problem of caste based discrimination and untouchability in clear and unequivocal words. Article 24 of the Constitution of Nepal ensures the right against untouchability and discrimination. The Article prevents from subjecting any person form of untouchability or discrimination in any private and public places on grounds of his or her origin, caste, tribe, community, profession, occupation or physical condition. The constitution also guarantees that in producing or distributing any goods, services or facilities, no person belonging to any particular caste or tribe shall be prevented from purchasing or acquiring such goods, services or facilities nor shall such goods, services or facilities be sold, distributed or provided only to the persons belonging to any particular caste or tribe.

The act of purporting to demonstrate any person or community as superior or inferior on grounds of origin, caste, tribe or physical condition or justifying social discrimination on grounds of caste, tribe or untouchability or propagating ideology based on untouchability and caste based superiority or hatred or encouraging caste-based discrimination in any manner whatsoever is prevented. Discrimination in workplace and practicing untouchability on the ground of caste is prohibited and any act of untouchability and discrimination in any for committed in is punishable by law as a severe social offence, and the victim of such act has the right to obtain compensation in accordance with law.

4.2 Caste Based Discrimination and Untouchability (Offence and Punishment) Act, 2011

Caste Based Discrimination and Untouchability (Offence and Punishment) Act, 2068 (2011) was brought into commencement after a long struggle for equality. This is the first separate and special Act criminalizing the act of Caste Based Discrimination. The Act recognized the equality of all human beings and right to live with dignity. The Act has criminalized the act of discrimination and prescribed severe punishment for practicing discrimination in the name of religion, culture and practice. The acts of untouchability, exclusion, restriction, expulsion, contempt or any other discriminatory act have been criminalized by the Act.

4.2.1 Offences under CBDU Act: Section 3 of the Act has prohibited the caste based discrimination and untouchability and the act of aiding, abetting or provoking the act of caste based discrimination. The Section 4 of the Act criminalizes the act of discrimination, restriction or exclusion on the ground of custom, tradition, religion, culture, rituals, caste, race, descent, community or occupation shall be deemed to have committed caste-based discrimination and untouchability. The Act has criminalized the acts of restriction, exclusion and distinction or preferences. The offences under the Act can be discussed under the following sub-headings:

(a) Restriction in entering or participating in private and public sphere: Section 4 criminalizes the act of preventing or restricting in participation in private and public sphere. The act of preventing, controlling or restricting anyone in any way from entering, attending or participating in public or private sphere by making caste based discrimination or untouchability on the ground of custom, tradition, religion, culture, rituals, caste, race, descent, community or occupation has been criminalized.

(b) Expelling from public place or occasion or social exclusion: Likewise, to expel anyone individually or collectively from public place or public occasion or to commit social exclusion or discrimination of any kind or to impose restriction on such act or to demonstrate any other kind of intolerant behavior on these grounds is also a crime according to the Act.

(c) Deprivation from public service: Depriving a person of using or enjoying public service or depriving a person of organizing public occasion or performing any act to be organized publicly on the above mentioned grounds or instigating or provoking anyone to commit an act that causes caste-based discrimination or untouchability or abet any one to commit such act, or knowingly participate in such act is also a crime under this Act.

(d) Depriving from performing religious act: Depriving or causing to deprive any one of performing any religious act on the ground of caste, race, descent, community or occupation is also the crime of caste based discrimination.

(e) Prevention on buying or selling of goods: Likewise preventing or causing to prevent any one from producing selling or distributing any goods, services or facilities or selling or distributing any goods, services or facility, produce, sell or distribute any goods, services or facility only for particular caste or race is also the crime of caste based discrimination.

(f) Exclusion: The act of excluding any member of family or prevent him/her from entering in to the house or evict him/her from the house or village, or compel him/her to leave the house or village based on caste or race is also the offence of caste based discrimination.

(g) Act of prevention in inter-caste marriage: Preventing a person from getting inter-caste marriage or denying to perform naming ceremony for the person born from such marriage or compel or cause to compel for divorce is also punishable by law.

(h) Act of dissemination of discriminatory materials: The act of denoting hierarchical supremacy of a person belongs to particular caste or race or commit an act that justifies social discrimination on the ground of caste or race or transmit the

views based on caste- supremacy or hatred or use derogatory words by dissemination, publication or exhibition of audio visual materials, articles, pictures, figure, cartoon, poster, book or literature or by any other means or indicate thereof, by his/her conduct, gesture or behavior, or instigate or abet or cause to do so in any manner that promotes caste based discrimination is also a crime of caste based discrimination.

(i) Denying employment or discrimination on remuneration: The Act also criminalizes the act of denying anyone to provide employment or discriminate on remuneration on the ground of caste, race, decent or community.

4.1.2 Some features of Caste Based Discrimination and Untouchability Act

The Act has been brought into commencement for eliminating the social problem persisting for century. Since it is social problem deeply rooted in society it cannot be addressed without the help from society and social activists. Taking into account of the uniqueness of the problem the Act has made special provisions which can be discussed as follows:

(a) Special provision regarding to filing of Complaint

Section 5 provides special provision regarding to the filing of complaint in caste based discrimination cases. Anyone who finds that someone has committed or is going to commit an offence of caste based discrimination or untouchability, may lodge a complaint in nearby police office. In case an offence is committed outside Nepal, complaint can be lodged in nearby police office of the area where the victim resides or of the district where the defendant resides.

If the concerned police office fails to register the complaint lodged or fails to precede the complaint as per prevailing law, the concerned person may complain to National *Dalit* Commission or local body in prescribed manner.

The National *Dalit* Commission or local body shall forward the complaint received to the concerned police office in prescribed manner. The concerned police office shall make an inquiry in to such complaint.

(b) Special provision regarding to cooperation in investigation

Section 6 of the Act provides special provision of seeking cooperation in the investigation of the crime of caste based discrimination. The section provides that while making investigation of any case under this Act, the investigating authority may seek cooperation as per necessity from Dalit community, local leaders, civil society or representative of organization working for the right and empowerment of victim of the caste-based discrimination or untouchability.

(c) Penalty for obstruction in investigation

If a person obstructs in the inquiry or investigation of an offence punishable under the Act, the court may, on the basis of the report of the investigating authority, impose on him/her half of the punishment prescribed to the offender.

(d) Restitution

The Act has not only criminalized the act of discrimination but also made provision for restitution to the victim. Section 9 of the Act provides that if a person is convicted for the offence pursuant to this Act, the court may order the offender to provide restitution to the victim from Twenty Five Thousand to One Hundred Thousand Rupees. Apart from the restitution, if the offender is found to have made harm or loss to the victim, the court may, on the basis of such harm or loss, order the offender to provide medical treatment cost or reasonable cost of additional damage or harm to the victim.

(e) Extra territorial jurisdiction

The Act has provided extra territorial jurisdiction in the offence of caste based discrimination. If the offence of racial and caste based discrimination is committed in the territory outside Nepal, a complaint can be filed as if it was committed in Nepal.

(f) Government of Nepal to be plaintiff

The Act has recognized that the offence of caste based discrimination and untouchability is a serious offence. Therefore, the Act has provided that the Government of Nepal shall be plaintiff in the case filed pursuant to this Act and such case shall be deemed to have included in the Schedule-1 of the Government Case Act, 2049.

(g) Punishment for the offence of caste based discrimination

The punishment for the offence under this Act ranges from imprisonment for a term of three months to three years, or a fine ranging from one thousand rupees to twenty-five thousand, or both. If a person holding public office commits an offence under this Act, he is liable to the punishment additional fifty percent of the punishment prescribed for the offence. There is a provision of punishment for the person who creates hindrance and obstruction in the investigation. It is provided that if a person hinders or obstructs the inquiry or investigation of an offence punishable under this Act, the court may, on the basis of the report of the investigating authority, impose on him/her half of the punishment prescribed to the offender.

5. Conclusion

'*Dalit*' community faces discrimination and exclusion in every aspect of life from the very beginning of history. There was the provision of different punishment for the *Dalits* and upper caste people for the same offence. The Dalits were not allowed to enter into the public places and participate in public life. This is the disgrace upon human civilization. The MulukiAin of 2020 ended the discrimination in punishment. Each constitution issued after 1951 guaranteed the right to equality however, the caste based belief deeply entrenched in the society could not be eliminated. The Constitution of the Kingdom of Nepal, 1990 not only guaranteed the right to equality also provided that the act of discrimination would be punishable by law. No 10 A of the Chapter on Adal of MulukiAin was amended to criminalize the act of discrimination which was not sufficient to address the problem of discrimination and exclusion sustained for centuries.

The Caste-based Discrimination and Untouchability (Offence and Punishment) Act, 2068 (2011) has been brought into commencement which criminalizes the act of discrimination and exclusion. It has been five years of the implementation of the Act however; the situation has not been different. We have been witnessing the disgracing incidents day by day. Even the so called educated persons are found to be involved in such incidents. Very few victims suffering form discrimination are willing to report the case. Because of the lack of awareness they think that complaints might just disrupt the social balance. The reports of the Attorney General show that very few cases of caste based discrimination have been filed in the court.

According to the report only 35 cases of caste based discrimination were filed in different district court in fiscal year 2070/071 while the number of cases filed in fiscal year 2071/072 is 29. The reason behind this may be the emotional blackmailing to the victim from the perpetrator, economic dependency and lack of awareness. Raising public awareness and training law enforcement officials is necessary for the effective implementation of the Act. The Dalits are hesitant to report the case and give testimony in the court unless they are economically independent. There is vicious circle of discrimination as discrimination results deprivation and deprivation leads to discrimination. Therefore, the state has to raise public awareness and develop the capacity of law enforcement officials as well as implement the program of economic empowerment of the people of Dalit community for the effective implementation of the Act.

Accountability to Past Abuses: Mandatory to respect Human Rights in Nepal

- Nava Raj Thapaliya
Karuna Parajuli

Abstract

However, the issue of dealing with criminal acts and gross human rights violations during the armed conflict seems to be the bone of contention in present political scenario. On one side, victims of the armed conflict and their family members are seeking justice and on the other side; the then rebellion CPN Maoist's one faction CPN Maoist Centre is in the government. Also the other factions of Maoist are threatening to wage the new course of people's war. None of the different points agreement concluded between political parties have explicitly mentioned about easy exit through transitional justice process by addressing the gross human rights violations issues.

1. Background

Armed conflict in Nepal sustained during 1996 to 2006 was most painful tragic event for Nepali people at large. The armed conflict between Communist Party of Nepal Maoist and then ruling regime resulted in loss of the lives of about 15,000 people, missing of more than 1,200 people.¹ Many cases of gross violation of human rights like execution of civilians in public, arbitrary arrest, torture, forced disappearance and recruitment of child as soldiers were also reported during conflict period. Essentially, both the Maoists and the Government forces committed numerous atrocities, functioning with absolute disregard for the rule of law.² The war which started with the Maoist party in 1996 to overthrow the monarchy in Nepal ended by the signing of the Comprehensive Peace Accord (CPA) in November 2006.³ As Nepal government representing Seven Party Alliance it signed the Peace Accord with Nepal Communist Party (Maoist) on 21st November 2006. This accord

- 1 Shobhakar Budathoki, 2014. Informal, Transitional Justice in Post-Conflict Societies and Nepal's Effort, No. 1 & 2, Vol. 34. p.5
- 2 Human Rights Watch Report. 1st March 2005. Between a Rock and a Hard Place: Civilians Struggle to Survive in Nepal's Civil War, (October 2004) Vol.16(12), p.3
- 3 Human Rights Watch, Clear culpability: "Disappearances" by security forces in Nepal. Retrieved June 16, 2015 (www.hrw.org/sites/default/files/reports/nepal1005.pdf). 671 people were allegedly disappeared by the state security forces, and 299 abducted by the Maoists. National Human Rights Commission, Report on the situation of forcefully disappeared people during the period of armed conflict in Nepal (30th August 2008).

makes the provision for Truth and Reconciliation Commission to be set up to find out the fact about the perpetrators of the serious violation of the human rights and the perpetrators of the crime against humanity. Through the peace agreement, the parties to conflict put commitment to confront with the abuses suffered by the country during the conflict era. So to implement that, political parties put forward the proposal for two different commissions a Truth and Reconciliation Commission (TRC) and a Commission of Inquiry on the Enforced Disappearance of Person (CIEDP).⁴ It has provisions for compensation to those affected by the conflict, and promises to “conduct investigation about those who were involved in gross violations of human rights at the time of the conflict and those who committed crimes against humanity.”⁵ The problem with CPA was that it silent on “**prosecution of gross violations of human rights and humanitarian law**” during the armed conflict.

2. Understanding Transitional Justice Process

Transitional Justice (TJ) can be defined as the conception of justice associated with periods of political change, characterized by legal responses to confront the wrong doings of repressive predecessor regimes.⁶ TJ helps to promote the post-conflict justice by its various measures including the prosecution of the perpetrators, truth seeking, and reparation to the victims, institutional reform and national consultation.⁷ The process of transitional justice is based on fundamental values of universal human rights and rule of law. It works within the regime of international human rights and humanitarian law where past grave breaches of human rights are investigated; punished, repaired, and further abuses are prevented by the state. For the United Nations, transitional justice is the full range of processes and mechanisms associated with a society's attempt to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation.⁸ Transitional

4 Comprehensive Peace Agreement, 2006. Retrieved December 14, 2015 (http://un.org.np/sites/default/files/report/tid_188/2006-11-29-peace_accord-MOFA.pdf).

5.2.5 Both sides agree to set up with mutual consent a High-level Truth and Reconciliation Commission in order to probe into those involved in serious violation of human rights and crime against humanity in course of the armed conflict for creating an atmosphere for reconciliation in the society.

5.2.6 Both sides express their commitments that the Interim Council of Ministers may constitute and determine the working procedures of the National Peace and Rehabilitation Commission, the Truth and Reconciliation Commission, the High-Level State Restructuring Recommendation Commission and other mechanisms as may be necessary for the implementation of this Agreement, the Interim Constitution and all the decisions, agreements and understandings reached between the Seven Parties or the Government of Nepal and the CPN (Maoist)

5 Informal Sector Service Center (INSEC). 2013. Study on Truth and Reconciliation Regimes: Reflection and Relevance, A Case Study of 2013. Kathmandu. Dream Graphic. Retrieved December 12, 2016 (<http://www.insec.org.np/pics/publication/1390797845.pdf>).

6 Retrieved December 8, 2016 (<https://www.ictj.org/about/transitional-justice>).

7 Human Rights Watch op cit

8 United Nation Allies. 2010. Guidance Note of the Secretary- General, United Nations Approach to Transitional Justice. United Nations. Retrieved December 9, 2016 (https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010_final.pdf).

justice mechanism consistently focuses on the rights and needs of victims and their families, so it is also taken as victim centric approach.

3. Post- CPA TJ Mechanism & Human Rights Protection Measures

The signing of CPA along with human rights commitment incorporated within raised hopes on improvement of the human rights situation made promptly after the ceasefire. In the initial phase, the process was subordinated by lengthy political process. However important legal and institutional frameworks were set up to endorse, respect and protect human rights in post conflict scenario.

3.1 Formulation of Interim Constitution

- Interim Constitution that was promulgated on 15 January 2007 marked crucial step towards guaranteeing the human rights and strengthening the peace process in Nepal. It incorporated due process rights like right to justice that included right to legal counsel, right to the presumption of innocence and prohibition of untouchability. It also took accepted the right of traditionally marginalized groups to participate into state mechanisms on the basis of "inclusive principles". In State responsibilities this constitution made provision to formulate a high-level Truth and Reconciliation Commission to investigate violations during the 10 year long armed conflict of Nepal. Article 33 (S) provided that "a high-level Truth and Reconciliation Commission to be formed to investigate the truth about those persons involved in serious violations of human rights and crimes against humanity committed during the course of conflict, and to create an atmosphere of reconciliation in the society." This provision limits the function of commission to "investigate truth" and "make atmosphere of reconciliation". This doesn't indicate prosecution upon the violations. It takes no reference of the criminal justice procedure.

3.2 National Human Rights Commission(NHRC) as Constitutional Body

- For the first time NHRC was given the primary responsibility in protecting and promotion of human rights in Nepal. Article 132 of this constitution mandated NHRC to submit necessary recommendations for the effective implementation of human rights.⁹ NHRC to be an independent institution to coordinate with civil society in enhancing public awareness on human rights.

3.3 Establishment of Ministry of Peace & Reconstruction

- The Ministry of Peace and Reconstruction (MoPR) considered being important ministry for Nepal's transition process was established in aftermath of CPA in April

⁹ Article 132, Interim Constitution of Nepal, 2063 (2007)

2007. The mission of its establishment was to play a catalytically role through its institutional, procedural and technical activities for the end of the present chapter of violence and towards the enhancement of sustainable peace and developmental activities.¹⁰

3.2 The Commission on Investigation of Enforced Disappeared Persons, Truth and Reconciliation Act, 2014

- This act laid to formation of two commissions namely; Truth and Reconciliation Commission (TRC) and Commission on Investigation of Disappeared Person (CIEDP). TRC is responsible for finding out the truth about incidents of gross violations of human rights in the course of armed conflict and providing recommendation for legal actions.¹¹ CIEDP was established to bring the facts out to the general public by making enquiry and investigation into the truth about the incidents of the gross violations of human rights and the crime against humanity in the course of the armed conflict and about those who were involved in those incidents, create an environment of sustainable peace and reconciliation by enhancing the spirit of mutual trust and tolerance upon bringing about reconciliation in the society.¹²

The formation of this act brought a lot of controversy regarding section 26 which had room for "Blanket Amnesty" that could be recommended by the commission itself. Thus, the writ of *Suman Adhikari et al vs the Office of Prime Minister and Council of Ministers*¹³ declared the provision of "where sufficient ground and reason are not found to grant amnesty from the investigation of the Commission" as void that could actually result in possibility for amnesty to perpetrators of serious human rights abuses. The Truth & Reconciliation Commission (TRC) has completed the registration of the complaints

- 58,052 complaints have been so far registered in TRC.¹⁴ Still the major works like scrutinizing complaints, investigation, fact finding are left to be completed. CIEDP has also publicized the name of 2879 persons that have been forcefully disappeared during the armed conflict as per the complaints lodged in this commission.¹⁵

10 Government of Nepal, Ministry of Peace & Reconstruction (MoPR), Capable & Proud of Working for Peace and Reconstruction, Capacity Development Strategy 2012-2015 and Capacity Development Action Plan, 1/2/2012-15/7/2013 Retrieved December 8, 2016 (<http://www.peace.gov.np/uploads/files/MoPR%20CD%20Strategy%201-2-2012%20as%20approved%20by%20Ministry.pdf>).

11 Preamble, The Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014)

12 Ibid.

13 *Suman Adhikari et al v. the Office of Prime Minister and Council of Ministers*, 26 February 2015

14 Truth & Reconciliation Commission Retrieved on 10 December 2016 (<http://www.trc.gov.np/>).

15 Commission on Investigation of Disappeared Person Retrieved on 10 December 2016 (<http://www.ciedp.gov.np/uploads/files/bepatta%20name%20list%202073-8-13.pdf>).

3.3 Promulgation of new constitution, Constitution of Nepal, 2015

- The new constitution puts commitment to respect, protect and fulfill human rights. It has included special rights like rights of dalit, right to justice, right of victims, rights of women and child, right of senior citizen as the fundamental rights which is commendable. Part 25 of Constitution of Nepal provides for National Human Rights Commission (NHRC) and Part 27 provides for National Women Commission, National Dalit Commission, National Inclusion Commission as the constitutional bodies to monitor the human rights situation including the rights of women, dalit and back warded communities.
- The NHRC has duty to respect, protect and promote human rights and ensure effective enforcement thereof. It has got power to investigate the complaints about human rights violation and make recommendation for action against the perpetrator. Therefore, it should function as an umbrella organization for protection and promotion of human rights.

4. Issues in Contemporary Debate

4.1 Nepal's International Obligations to Prosecute

- Nepal has made commitment both internationally and domestically to investigate, prosecute and punish the violators human rights and to address the violent past with justice and reparations. Nepal has ratified the seven core international human rights treaties, including some optional protocol too. These treaties put obligation upon Nepal to fulfill tripartite obligations: respect, protect and fulfill the rights ensured in all those instruments.¹⁶ Further, Nepal has also ratified all four Geneva conventions that require state parties "to enact any legislation necessary to provide effective penal sanctions for persons committing grave breaches."¹⁷ *The Treaty Act 1990* of Nepal section 9 requires it to domesticate the international instruments.¹⁸ *The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 1948* was ratified by Nepal but it has not taken any legislative measures as required by the convention.

¹⁶ ICCPR, Article 2

¹⁷ GC I Article 49, GC II Article 50, GC II Article 129, GC IV Article 146.

¹⁸ Section 9 of the Treaty Act 1990 provides as follows:

(1) In cases [where] provisions of a treaty, to which Nepal or Government of Nepal is a party, upon its ratification, accession, acceptance or approval by the Parliament, [are] inconsistent with the provisions of prevailing laws, the inconsistent provision of the law shall be void for the purpose of that treaty, and the provisions of the treaty shall be enforceable as good as Nepali law.

(2) Any treaty which has not been ratified, acceded to, accepted or approved by the Parliament, though to which

Nepal or Government of Nepal is a party, imposes any additional obligation or burden upon Nepal, or Government of Nepal, and in case legal arrangements need to be made for its enforcement, Government of Nepal

shall initiate action as soon as possible to enact laws for its enforcement.

The two commissions under the Commission on Investigation of Disappeared Persons, Truth and Reconciliation Act 2014 aim to investigate the facts about those involved in gross violations of human rights and crimes against humanity during the course of armed conflict to create an environment of reconciliation in the society.¹⁹ The CPA also puts obligations upon the signatories that impunity is not encourage and the rights of the victims and /or their families are safeguarded on the part of the State to carry out “impartial investigation and action... in accordance with law against the persons responsible for creating obstructions to exercise the rights stated in the accord.”²⁰ Domestic legal frameworks like *State Cases Act 2049* (1992) related to investigations, prosecution of human rights abuses to be carried out by Nepal Police and Public Prosecutors. The human rights units at Nepal Police and The Nepal Army, ad hoc commissions of inquiry as provided by Commission of Inquiry Act 2026(1969). The formation of the Commissions was delayed due to which the victims of armed conflict have suffered while trying to get the justice. There was confusion many times whether the regular legal mechanism was to be taken resort or the special truth and reconciliation commission mechanism was to be waited.

4.2 Dilemma in Prosecution of Conflict related cases

As there was delay in formation of truth commissions, the victims and their families started submitting First Information Reports (FIR) to the police authorities regarding the cases associated to armed conflict. They demanded investigations and prosecutions to accuse that included the members of security forces and then rebellion, Maoists. But, police on many occasions refused to register FIRS despite the legal obligation to do so.²¹ Considering this, the victims started registering the cases to the courts. These courts started issuing orders in favor of victims and families. In some cases, the Supreme Court issues directive orders to the authorities concerned (Nepal Police and Ministry of Home Affairs) to initiate investigations and arrest the alleged perpetrators.²² However, the police, army and former rebels frequently disobeyed the court order. Instead of initiating investigations as directed by the court, the government busied itself in promoting public officials and leaders of the political parties to high ranking posts and ministerial berths.²³ In August 2012

-
- 19 The Commission on Investigation of Disappeared Persons, Truth and Reconciliation Act 2014, Preamble
 - 20 Comprehensive Peace Agreement 2006, Clause 7.1.3
 - 21 Advocacy Forum-Nepal. 2011. Held to Account, Making The Law Work to Fight Impunity in Nepal, Kathmandu. Retrieved December 15, 2016 (<http://www.redress.org/downloads/publications/Nepal%20Impunity%20Report%20-%20English.pdf>)
 - 22 Human Rights Watch & Advocacy Forum. 2008. Waiting for Justice: Unpunished Crime From Nepal's Armed Conflict, Kathmandu. Retrieved December 15, 2016(<http://advocacyforum.org/downloads/pdf/publications/waiting-for-justice-sep-10.pdf>).
 - 23 Human Rights Watch and Advocacy Forum. 2011. Adding Insult to Injury: Continued Impunity for Wartime Abuses. Kathmandu. Retrieved December 15, 2016 (http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/nepal1211Upload_0.pdf).

the upreme Court directed the Government of Nepal to establish vetting guidelines to prevent people implicated in human rights violations from holding public officer but the order was ignored.²⁴ National Human Rights Commission (NHRC) investigated and recommended disciplinary action for prosecution of perpetrators in many of those cases related to armed conflict but the prosecutions were never brought into motion.²⁵

4.2.1 Emblematic cases:

As the two commissions have begun their truth seeking work by filing the complaints, the victims are waiting for the find the truth and addressed by the state. On one hand victims seeking to be heard from the state, asking to know-how about their disappeared family members and on the other hand there is always threat to the then rebellion party leaders to be indicted by the international court. Some representing cases are of Krishna Prasad Adhikari and Colonel Kumar Lama.

Case of Krishna Prasad Adhikari

The then rebellion party, Maoist allegedly abducted Krishna Prasad Adhikari of Ward No.7 of Fujel VDC Gorkha in 2004 while he was going to visit his grand parents in Chitwan District. Abducted from Bakhulaha Chok of Ratnanagar municipality of Chitwan on June 5, 2004, Krishna Prasad Adhikari was murdered on 5th June 2004.²⁶ After the incident, the family members of deceased registered FIR against few persons involved in the murder of Adhikari. Receiving series of threats on filing the case, entire Adhikari family including elder brother Noor Prasad Adhikari fled their hometown of Fujel VDC in Gorkha on December 25, 2007.²⁷ Seven out of the 13 accused were arrested on different dates but all were eventually released on bails of between Nrs 20,000 and Nrs 27,000, due to lack of sufficient evidence.²⁸ On 5 April 2009, the NHRC recommended to the Government of Nepal to provide the family with Rs 300,000 as compensation to rehabilitate them to their home and ensure their security and do criminal investigation on the case. NHRC has already recommended the government to ensure that criminal investigation on the case to be carried out

-
- 24 Amnesty International. 2013. *The Search for Justice*, Amnesty International Publications. London. Retrieved December 15, 2016 (<http://www.amnestynepal.org/downloads/Nepal-Impunity-Briefing.pdf>).
- 25 NHRC. 2010. *Summary Report of NHRC Recommendations upon Complaints in a Decade (2000-2010)*. Retrieved December 15, 2016 (<http://www.nhrcnepal.org/publication/doc/reports/Sum-Report-NHRC-Recommendation.pdf>).
- 26 National Human Rights Commission. 2013. '65th International Human Rights Day Special', e-Newsletter, vol.9, Kathmandu. Retrieved December 15, 2016 (http://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/e-NewsletterVol9-Iss-12a.pdf).
- 27 Ibid.
- 28 Victim's Common Platform on Transitional Justice. 2015. *Follow-Up Report on The Implementation of The Recommendations Issued by the Human Rights Committee (CCPR/C/NPL/CO/2)*. Retrieved December 15, 2016 (http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/NPL/INT_CCPR_NGS_NPL_19962_E.pdf).

and urged it to implement its recommendation on 12 August 2013.²⁹ After this, as a last resort Krishna's father and mother; Nanda Prasad Adhikari and Gangamaya started staging fast –unto-death from January 2013 demanding justice for their son. As a consequence of this prolonged hunger strike, Mr Nanda Prasad Adhikari died on 22 September 2014 without seeing justice delivered against the perpetrators of the killing of his son.³⁰ On October 2014, Mrs Ganga Maya Adhikari broke her fast-unto-death on the 359th day, following a five point agreement with the government that included prosecuting the case. The murder case of Krishna Prasad Adhikari during the armed conflict has entered the Supreme Court.³¹ The leaders of the then insurgent party have serious dissatisfaction on the action taken in the case of Murder of Krishna Prasad Adhikari.

Case of Col Kumar Lama

On the allegations of human rights abuses against Nepali people especially for torturing two civilians in an army barrack in 2005, Colonel Kumar Lama from the Nepal Army was arrested in Great Britain in January 2013.³² He was arrested under Section 134 of *Criminal Justice Act* of United Kingdom that defines torture as universal jurisdiction crime. Article 7 of UN Convention against Torture applies even if the act of torture was committed in a third country and regardless of the nationality of the victims or the suspected perpetrator. The UK exercised its authority as per 'universal jurisdiction' which requires States to investigate and prosecute, or extradite for prosecution, any person suspected of committing certain acts criminalized under international law- including torture.³³ Such 'universal jurisdiction is invoked to punish the guilty of international crimes when the government concerned is not willing or is unable to take action against guilty of such crimes.³⁴ Nepal being the State party to UNCAT on 14 May 1991 failed to investigate and prosecute even a single case of gross human rights violations including the charge against colonel Kumar Lama. Mr Lama was detained by UK authorities on charges of extrajudicial detention and torture during the decade long armed conflict of Nepal.

29 National Human Rights Commission, Nepal, (n 107).

30 Human Rights Watch. 2014. Nepal: Adhikari Death Highlights Injustice. Retrieved December 14, 2016 (<http://www.hrw.org/news/2014/09/26/nepal-adhikari-death-highlights-injustice>).

31 2015. "Krishna Adhikari murder case moves to SC". *The Republica*. July 2. Retrieved December 12, 2016 (<http://www.myrepublica.com/society/story/23884/krishna-adhikari-murder-case-moves-to-sc.html>).

32 2013. "UK defends decision to prosecute Nepalese colonel accused of torture". *The Guardian*, January 6. Retrieved December 15, 2016 (<http://www.theguardian.com/law/2013/jan/06/uk-defends-prosecute-nepal-ese-colonel>).

33 International Commission of Jurists. 2013. "Nepal: The Case of Colonel Kumar Lama, The Application of Universal Jurisdiction". *Questions and Answers*, Geneva. Retrieved December 14, 2016 (<http://icj.wpen-gine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2013/09/LAMA-leaflet-print-final.pdf>).

34 2014. "Nepal seeks 'negotiations' with UK to settle Col Lama's case". *The Republica*. January 11. Retrieved http://www.myrepublica.com/portal/index.php?action=news_details&news_id=67811, accessed on 10 December 2016.

Although British court dropped a second charge of torture during armed conflict in September 2016, his arrest and trial process clearly shows Nepal government's failure to address the cases of gross human rights violations during wartime.³⁵ It has raised question on government's sluggish approach in functioning of Truth and Reconciliation Commission.

5. Role of Judiciary to address past atrocities

The judgments of the Supreme Court indicate that the Court has developed a robust jurisprudence on dealing with past human rights abuses.³⁶ Cases like *Raja Ram Dhakal v. Office of the Prime Minister, et al* (Case No. 2942/2003), *Rabindra Prasad Dhakal v. Office of the Prime Minister*³⁷, *Madhav Kumar Basnet v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers and Others*³⁸ and *Suman Adhikari et.al. v. Prime Minister and Cabinet of Ministry Office*³⁹ are the landmark cases in TJ process. The Supreme Court has very liberally used the term "transitional justice" for the process of dealing with human rights violations committed during the period of armed-conflict.⁴⁰ On the basis of this approach, it has enumerated the objectives of transitional justice as⁴¹: (i) to prevent commission of grievous crimes involving serious violations of international human rights law and international humanitarian law, (ii) to ensure non-repetition of such crimes, (iii) to uplift/raise the feeling of self-respect of and safety to the victims, (iv) to record the conflict history, (v) to create an environment for reconciliation, (vi) to reestablish the rule of law, It has acknowledged the issue of transitional justice to be in conformity with constitutional provisions and state's obligations under the international human rights laws and humanitarian law.

For transitional justice, the role of civil society and security forces is equally important. The civil society can create mass awareness as to the process and the security forces can contribute to investigation by supporting the works of the investigators and Commissions.

35 The Kathmandu Post, No amnesty for Crime Considered Serious by International Law, Retrieved on December 14, 2016 (<http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2016-09-12/no-amnesty-for-crime-considered-serious-by-international-law.html>).

36 Wagle, Rishikesh. 2015. "An Overview of the Supreme Court's Jurisprudence on Transitional Justice". vol.9, NJA Law Journal, p.89.

37 Rabindra Prasad Dhakal on behalf of his brother Advocate Rajendra Prasad Dhakal and Others v. Government of Nepal, Ministry of Home Affairs and Others (Special Issue, Jestha 2064) Supreme Court Bulletin 1.

38 MadhavKumar Basnet eta al for Justice and Rights Institute (JuRI-Nepal) Vs Prime Minister Pushpa Kamal Dahal&Cabinet of Ministry, NKP 2070, Mandamus, 2 April 2013

39 Suman Adhikari& Others v. Office of the Prime Minister and Council of Minister and Others, Certiorari, Writ no 070-WS-0050 (Judgment delivered on 14 Falgun 2071/26 February 2015), p. 76

40 ICTJ, 'What is Transitional Justice?' *ICTJ Official Website* available <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>, accessed on 19 November 2015.

41 Rishikesh Wagle (n 154), p.78.

6. Bone of Contention: Prosecution Vs TRC process

At present TJ process of Nepal is revolving between two major discourse: First, the claim that every case should be prosecuted and everyone accused should be jailed while the second claim is human rights issues are donor driven and past gross violations should not be probed into else it shall relapse peace process. In fact, both of these claims do not seem suitable for safer landing of TJ process in Nepal. For the successful conclusion of TJ process, the two former warring parties should be given opportunity to heard such that there is environment of mutual trust to enhance TJ process. The unnecessary threat to escalate prosecution and intimidation to might punish may build confidence among the two sides to facilitate TJ process. Many cases are still pending in the courts and waiting for proper hearing. It has been reported that Office of Attorney General has illegally seized the files of cases of armed conflict from District Attorney Office, Ramechhap.⁴² This case involved murder of Ganesh Shrestha (2012 October) killed for registering FIR against Maoist combatant Bal Krishna Dhungel who killed his brother Ujjan Kumar Shrestha in 1998.⁴³ Such cases need to be transmitted to the Special Court promptly and bring culprit to the justice process as victims have frustrated with the ongoing debate between prosecution and TRC process.

Conclusion

- For grave violations of human rights cases, individual criminal liability should be executed. It includes responsibility of superiors and subordinates, consistently with internationally accepted legal standards; establishing a minimum and a maximum penalty for the crime of enforced disappearance as such and for the crime of enforced disappearance as a crime against humanity is also equally important.
- From the legal perspective, the current Truth and Reconciliation Act seems to fulfill international standards along with the conditional amnesty. But, from the political perspective amnesties have been an important tool in transitional justice mechanism that can help in reaching demobilize the armed groups, enter negotiations and enter peace agreements between the conflicting parties. When the Court made decision to amend the amnesty provision and prosecute the grave human rights violations during armed conflict, at the same time the then rebellion Maoists have been protesting against court ruling. The divided CPN Maoist Center and Unified CPN Maoist have been united against this issue holding it as the common agenda. When Supreme Court decision seems to end the impunity, some Maoist leaders have openly challenged to interfere the investigation of truth and reconciliation commission. Some former rebellions have been threatening that if all the conflict related cases are prosecuted then they shall resort to new course armed

42 Krishna Gyawali, 2016. "Ganesh Shrestha HatyaSamabndhiMudda-Mahanayadhiwaktakoawarodh". Kantipur Daily. December 13, p.2

43 Kanak Mani Dixit, 2011. "The lords of Impunity". Nepali Times. November 11. Retrieved December 17, 2016 (<http://nepalitimes.com/news.php?id=18693#.WGD-cRt97IU>).

conflict. This issue has to be settled by segregating the grave human rights violations cases where a separate court bench could be formed for its prosecution. The parliament should immediately pass the amendment bill on The Commission on Investigation of Disappeared Persons, Truth and Reconciliation Act, 2014 including torture inflicted during armed conflict as grave human rights violations and enlisting the crimes under the grave human rights violations couldn't be granted amnesty and shall be prosecuted by Special Court.

- Lustration should be implemented upon the known human rights violators that shall ban them from holding political office or participating in the new government. It has rarely been used in post conflict situations, but it is sometimes a recommendation of the truth commissions. Nowhere in the Peace Accord, have we found about the vetting. Thus, it appears that it is taken for granted that things will be acted upon on the basis of the recommendation of the TRC. In the meantime, Rayamajhi Probe Commission has found guilty many high level officials of the Police and Military of crime against humanity, as reported by media though the report of the commission has not been made public yet. If it is so, whether the accused personnel shall be terminated from their post or not remains an issue to be closely observed. The promotion of the then high-level official to the higher position has come as one of the sock. Lustration is mandatory for the effective transitional justice.
- The TRC and CIEDP have just completed their initial process of cases registration and their mandate expires in February, 2017. Truth seeking, justice, reparation, reconciliation and guarantee of non-occurrence of violence seem to be far to be achieved.
- The experience of many countries shows that TJ institutions submitted their report to government recommending prosecution, reparation, reconciliation or amnesty. But, the problem with such reports is their proper implementation. No separate mechanism has been so far formed to monitor the status of implementation of such reports. The agency like National Human Rights Commission of Nepal that receives the report should take the responsibility to implement the report.
- Redress to the victor of gross violation is must and this possible only through effective transitional justice mechanism. Transitional justice process is crucial and fragile. It requires a proper fulfillment of obligations like impartiality, transparency, proper legal procedure and political will including active participation from the political leaders and the state party.

Salience of Restorative Justice Principles in Transitional Justice Process

- Ramkanta Tiwari

Abstract

Restorative Justice (RJ) is a relational way of looking at crime, law or justice. It stems from the belief that since human beings are relational beings, it is the relations that are first hit by the events of crime or conflict. Based on this logic, the best response to crime or conflict should first address in reestablishing the human relationship, the lost dignity or fear that emanate from crimes or conflict. While the traditional way of dealing with crime is to push people away, RJ aims to pull people in by collaboratively seeking to repair the harms done to the parties of the crime or conflict. Rather than being right-based, it is interest-based. Rather than being isolating, it is more engaging and collaborative.

1. Dawn of alternative paradigms of justice

Justice, in the modern common parlance, is understood as a domain of a state, and is often considered synonymous to law. It is because of these justice systems in the world today are state-driven; it is the state which occupies a central position in defining what constitutes crimes, and what violations of that will result in. Crime, according to this rather formalistic understanding, is therefore a violation of legal norms, and the state which owns up the laws metes out punishments against the offenders. Similarly, in most of the conflicts or crimes, it is the state which adjudicates between the conflicting parties, and the state stands above people or the real parties involved or affected by the event of conflict or crime. The state purportedly removes justice from the hands of individuals and relocates it to the courts or other formal mechanisms established to deliver justice. Crimes against an individual are considered crimes against the state; state takes (or represents) one party of the crime, and punishes the offender. In the events of injustice, the punishment is done by the courts and the state, and justice is considered done. Retribution and revenge against the offender defines the modus operandi of the most of the world's justice systems today.

As an alternative to this traditional approach, restorative justice (RJ) is founded on three different distinct principles. First, RJ believes that crime is a violation of people and interpersonal relationships. Therefore, any act of crime or wrongdoing is considered a breach of mutual trust and dignity that each person holds of others, and not of an impersonal law. Second, RJ asserts that all violations, crimes or wrongdoing create obligations towards the party against whom the wrong has occurred. This obligation has to be fulfilled by the person who causes the harm. Third, RJ emphasizes that the central obligation is to right the wrongs (Zehr, 2002). In other words, justice does not end just at the event of crime, but it goes

beyond in making collective effort in making things right. In words of Howard Zehr, one of the founding fathers of the RJ movement, “[r]estorative justice is a process to involve, to the extent possible, those who have a stake in a specific offense and to collectively identify and address harms, needs and obligations, in order to heal and put things right as possible” (Zehr, 2002, p. 37).

Put differently, RJ is a relational way of looking at crime, law or justice. It stems from the belief that since human beings are relational beings, it is the relations that are first hit by the events of crime or conflict. Based on this logic, the best response to crime or conflict should first address in reestablishing the human relationship, the lost dignity or fear that emanate from crimes or conflict. While the traditional way of dealing with crime is to push people away, RJ aims to pull people in by collaboratively seeking to repair the harms done to the parties of the crime or conflict. Rather than being right-based, it is interest-based. Rather than being isolating, it is more engaging and collaborative. Contrary to the retributive system where a wrongdoer has an accountability towards the state—because the state is considered synonymous to the law, and the wrongs that have been done to the laws are equivalent to wrongs done against the state—RJ is a step away from this understanding, and wants to understand justice more from the level of the actual stakeholders or the community where the event of crime or conflict occurred.

Where did the RJ actually begin? It is assumed that the harm-focused, victim-centered and inclusive justice practices used to exist, and some still do, in a variety of indigenous and traditional cultures of the world. Before the advent of the modern avatar of criminal justice system, every harm caused to an individual of a community would concern the whole community. As a concept, it is believed that there have been syntheses of ideas that were similar to RJ in various religious and cultural traditions across the world (Zehr 2002). But certainly during the decades of 1970s, there was a rise of alternative dispute resolution solutions and informalist critiques of the justice system. One of the most influential early texts in this revival of RJ was Christie's 1977 essay which contended that criminal justice institutions were stealing conflicts from victims, which are the main stakeholders or possessors of justice (Christie, 1977). Christie's criticisms on the professionalization of (criminal) justice are still considered groundbreaking, and making ways for new approaches to emerge.

As a practice though, the 1977 event in Kitchener, Ontario (in Canada) is considered to be the first prototype of RJ. In 1977, a probation officer used mediation successfully to deal with two young offenders who had pleaded guilty to vandalizing several properties. The probation officers made a noble step to arrange for the offenders to meet the victims, and the results were very encouraging. Both parties felt that justice was served, offenders were made accountable, and victims' needs were heard. RJ took a formal and institutional turn in 1989 in New Zealand when it first adopted legislation establishing family group conferences for most criminal offences committed by juvenile offenders, although it did not originate within a context of RJ (Maxwell & Morris, 1993). This inspired some Australians to introduce a

form of conferencing to police cautioning procedures in WaggaWagga (Moore & O'Connell, 1994). Canada, and especially its Yukon territory, has a special place in the modern RJ practices since it was where Judge Barry Stuart started RJ-based circle sentencing, and that proved to be milestone in alternative thinking and practicing of justice.

In the early 1990s, Zehr came up with a groundbreaking academic work (*Changing Lens*) on RJ, providing a modern theory of RJ. The 1990s saw a proliferation of RJ practices, building on the victim–offender conferences that had been developed during the 1970s and 1980s. On a more macro level, it was during the mid-1990s was the Truth and Reconciliation Commission of South Africa. After this, the TJ processes of Sierra Leone and Rwanda embedded RJ values and principles.

Since its modern emergence, RJ has also drawn attention of the United Nations as well. In 2002, the United Nations made a historic decision by adopting a resolution entitled “Basic Principles on the Use of RJ Programmes in Criminal Matters” as a guide to encourage member states to implement RJ in the operation of their domestic criminal justice systems. The resolution tried to describe restorative process as being inclusive and participatory, and importantly has encouraged the all member states to draw on the “Basic Principles on the Use of RJ Program in Criminal Matters” in the development and operation of RJ programs.¹

2. Dialogic approach to justice

Dialogues or encounters occupy the centerstage of RJ processes, because it is believed that human beings are relational beings, more than others, and that they have a constant need to engage in dialogue for what matters them most. Dialogues, unlike debates, are aimed at understanding each other without necessarily trying to refute or rebut. In RJ processes, such dialogic platforms are created whereby all stakeholders can share their positions on how they have been impacted by the act of crime or offence.

In Howard Zehr's words, one of the three pillars of restorative justice is engagement, which means that “the primary parties affected by crime—victims, offenders, members of community—are given significant roles in the justice process” (Zehr 2002: 24). In fact, in addition to victims and offenders, the community is an important stakeholder in a justice process, and there should dialogues (direct and indirect) so that they share a common understanding of a criminal event, and its consequences. Although the desirable consequence of such dialogues is that it will reach a point of mutual outcomes, the most important aspect of such dialogues is that they are crucial in empowering the victims (and the affected community) in deciding over matters that concern them the most.

Moreover, under skillful facilitation, such dialogues have a therapeutic potential by healing the wounds caused to the victims, and helping in restoring community values. On the offenders' side, such dialogues can tremendously help the offenders realize the extent of

1 ECOSOC E/CN.15/2002/5/Add.1.

harm they have caused to the victims and community, and also provide opportunities to seek forgiveness or apologies from victims and community. Dialogues then help in restoring back the ties of interconnectedness in community, and in preventing future wreckages. This is restoration; this is an accomplishment of restorative justice.

Apart from the restorative justice framework, dialogues are key drivers of conflict transformation. Seen through the lens of conflict transformation, an act of crime or anti-social behavior can also be an opportunity through which we can see and address broad structural factors that initially gave rise to such acts. And then stepping on these learnings, we can make better efforts and constructive changes in society. Put differently, dialogues among all stakeholders is vital for conflict transformation because rather than focusing on resolving the immediate conflict, dialogues give opportunities to learn the reasons why someone carried out certain act, what consequences it had on all stakeholders, and what could be done mutually so that everyone benefits in the future. This approach of building on the past but working for the future is akin to restorative justice principles, and is not conceivable without proper dialogues or encounters.

The role of courts then should be in facilitating dialogues between the stakeholders, so that the broken relations are restored, and the weakened victims are empowered, and the revengeful perpetrators are more accountable. This focus on dialogues is actually the foundational pillars of restorative justice principles. By establishing dialogues as a key component of justice system, it is expected that the restorative justice initiatives will move towards a win-win game, benefiting all the related stakeholders—victims, offenders, community, and the like. Here is how.

3. Whose voice counts: The actual stakeholders of justice

In restorative justice, the main stakeholders of justice are the victims, offenders and the community (as opposed to formal officials or professionals in criminal justice system). Each of these stakeholders have particular benefits of participating in dialogues or restorative processes.

Victims: By participating in the dialogues, the victims will get opportunities to empower themselves. Not only will they have a say in the justice processes (unlike before), they will also be able to communicate with the offenders how they have been impacted by the act of crime. Rather than relying on lawyers or judges for outcomes that suit them best, the victims can define their needs and how such needs can be better addressed—with or without the participation of offenders, community, police, or others.

Offenders: One of the key achievements of these dialogues is that the offenders will be able to understand fairly closely how their actions have harmed the victims and community. They will have opportunities to seek apologies from the victims who were affected by their harmful acts, so that if apology granted, they will have easy time integrate back into society.

The offenders can also contribute more directly in appeasing pain caused to the victims such as through service (work) for victims or restitution if this is agreed upon by the latter.

Community: Any act of crime can also be understood as an attack on community because the offender is breaching the values that held the community together, and that maintained community fabric. Moreover, the criminal act also generates hatred or fear among the community towards the offenders, which makes difficult reintegrating offenders back to community. In this context, the dialogues can give avenues for community to express how it has been affected by the crime, how the harm could be reduced, and what its future expectations are from the offender. The community also benefits directly from the service that the offender does as a way of making amends.

4. Models of restorative justice

4.1. Victim-offender mediation:

Victim-offender mediation (VOM) is a dialogue-driven process aimed at victim healing, offender accountability and restoration of losses (Umbreit *et al.* 2004). A VOM typically involves a face-to-face encounter between the victim and the offender, and with the help of the neutral facilitator, both parties are given opportunities to talk about what has happened in the event of crime, and how both of them can right the wrongs.

VOMs were initially known as Victim-Offender Reconciliation Programs when they emerged in the mid-1970s and 1980s in Canada and US (Umbreit *et al.*, 2004). These programs emerged from a context where two young men were arrested for vandalizing twenty-two properties in the Canadian town of Elmira in 1974. Rather than taking them to the usual course of custodial punishment, they were asked to meet their victims and report what damage they had done (Zernova, 2004). "Encounter" was the main objective of VOM during this time, and such programs were led by Mennonite religious communities in Canada and US. In later days, besides encounter, healing and accountability are considered to be major outcomes of VOMs, and such practices have spread across the world in Europe, Israel, Japan, Russia, South Korea, South Africa, South America and the South Pacific (Umbreit *et al.*, 2004). More importantly, although it began from minor offence of vandalism, it has now been used in a variety of instances, including severe crimes such as homicide, which however requires more skills, trainings to handle the sensitivities which come with such crimes.

Like indicated above, VOMs are process-heavy in that they encourage the stakeholders, especially the victims and offenders to converse among each other so that each side understands how they are related to the act of crime, and both can decide on the how to right the wrongs caused by the crime. Taken this way, VOM have an empowering capacity for the victims more than the retribution-heavy traditional criminal justice system. At the same time, when the offenders are able to see first-hand how their acts

have impacted the victims, they gain opportunities to make amends. If facilitated by the skillful third party, such encounters can be transformative in outcomes.

Apart from healing victims and holding offenders accountable, such VOMs can help challenge the stereotypes of both the victims and offenders and reduce fear or shame resulting out of the criminal act (Zernova, 2007). All of these outcomes are key in developing safe and secure communities, and hence the increasing popularity of VOM in justice systems at the present. VOMs have strengths in these aspects.

But VOMs are not free of criticisms either. Critics argue that VOMs silence the participants (Braithwaite, 1999) and that the “dialogue and exchange process is somewhat staged” (Presser & Hamilton, 2006, p. 319). But staging alone should not be considered a problem unless it impacts the outcome, such as through imbalanced power relations among the parties in encounter. With regard to power relations, Presser and Hamilton note the criticism against VOM, for instance “in domestic violence, the person who dominates outside the encounter is likely to dominate inside the encounter” (Presser & Hamilton, 2006, p. 319). But in my opinion, this domination of one party by another in VOM should not be taken as a drawback of the VOM itself. If the facilitators are skillful enough, such imbalances can be checked, giving rise to just outcomes. How facilitators' skills help in minimizing undue pressures of social status is exemplified by the Presser and Hamilton, who themselves took part in the VOM sessions (Presser & Hamilton, 2006).

4.2. Conferencing:

Conferencing, or usually Family Group Conferences (FGCs) are “a kind of decision-making meeting, a face-to-face encounter involving offenders and their families, victims and their supporters, a police representative, and others” (MacRae&Zehr, 2004, p.12). This definition of FGC is slightly fit to FGC to New Zealand where it emerged in the late 1980s and early 1990s. The origin of FGCs in New Zealand has to be seen in the context where New Zealand justice system was facing a burden of juvenile incarceration, most of whom came from the indigenous Maori cultural backgrounds. Frustration to this was seen among the Maoris who believed that the Western criminal justice system (as adopted in New Zealand) was both inadequate and incompatible to the Maori cultural standards of crime and punishment. Taking into this concern that the “resources of the extended family and the community be the source of any effort to address these issues” (MacRae&Zehr, 2004, p.11), a law called Children, Young Persons and Their Families Act was introduced in 1989. This was how FGCs became the hallmark of New Zealand's youth justice system, and have remained so till date. Today, FGCs have been used in many countries in a variety of cases.

A typical FGC involves the participation of the victim, the offender, supporters of victims and offenders (mostly parents), law enforcement official such as the police officer, and the convenor (Pranis, 2005) The victims' and offenders' sides are allowed to tell their own stories, and a mutual agreement is reached upon.

The rationale behind FGCs has been that—which is also drawn from Maori cultural ideals— conflicts and wrongdoings affect families and clans (or relatives) or both victims and offenders. Therefore, a culturally appropriate system including a wider circle of stakeholders is necessary to address the both the causes and consequences of crime committed by the juveniles or youth.

Conferencing are significant in bringing together a wider periphery of stakeholders related to the event of crime committed by the juveniles or the youth. The participation of the families, clans and relatives of each side indeed expands the circle of accountability (by the offenders) and healing (by the victims). When conferencing is led or driven by the police or the officials of the formal justice systems, it also helps in blurring the divide between the state and community justice systems. Removing this divide between the formal and community justice systems is crucial because it can help in cultivating public trust on the state's legal processes.

Despite so, conferences are not without challenges. Participation of many stakeholders might result in differences even within the sides of victims and offenders. Reaching at agreement might be a more difficult task. Moreover, the offending child or the victimized child might not be able to speak their mind in autonomous manner because overturning parents or elders' decisions would mean being indecent. More complexities of power relations are at play in FGCs, and the coordinators need to be cognizant of this fact.

4.3. Circles:

Circles can be diverse in forms: talking circles, understanding circles, healing circles, sentencing circle, support circle, community-building circle, conflict circle, reintegration circle, celebration circle and so on (Pranis 2005). Like Pranis, some other scholars also mention circles of support and accountability (Hannem&Petrunik, 2007), but what is common among them is that all of them are meant at story-telling; each participant has a story to tell, and each story has a lesson to offer. In a typical sentencing circle, the offenders, the victims, community members, justice system personnel and other professionals sit together and discuss why such act happened, and how it has affected people, and how it can be prevented in the future (Pranis, 2005).

Circles, like other restorative justice models are meant at empowering each stakeholder of crime or event, and their roots are found in most native practices of peacemaking. Some circles—and of my particular concern in this paper—are sentencing circles, which

are said to have originated in the Canadian native communities, where the first sentencing circle was held in 1992 by Judge Barry Stuart in the case of a person attempting to assault the police officer. In trying to understand what community wanted to do with the offender, he reconfigured the court in the form of a circle, and asked the community members their opinions. The community members indicated that the offender be rehabilitated in the community rather than being sent to jail. Judge Stuart gave his order in line with this choice, and this was how sentencing circles started all over (Zernova, 2007).

Circles are like FGCs in that they may involve justice professionals along with the lay members of the community. Rather than driving the community towards his/her decisions, the justice professional gives power to the community to decide on the nature of punishment that is to be given to the offender. This is important because it empowers community in deciding over justice matters, and it can adopt punishment methods which come from the cultural tradition of the communities. This transfer of ownership to the community creates accountability both for the offender and the community.

Despite so, circle processes do face some challenges. As Pranis has noted, the relationship between the lay members and system professions is always a pressing issue in circles. The professionals and the lay do not always share the same understanding or approach to crime or community, and hence they can have different perception of the circle outcomes. In addition to this, it is important that given the variety of members in a community, not all of them feel the import of community alike, and hence the so called 'collective community decision' might not be always collective.

5. Salience of restorative principles in transitional justice processes

Transitional justice (TJ) is perhaps one of the biggest fields, where RJ values have enormous potential to complement. TJ mechanisms, epitomized typically by Truth and Reconciliation Commissions (TRCs) are set up in the aftermath of conflict to address crimes (and their consequences) carried during the times of conflict. The TRCs also aim at holding perpetrators accountable to their conflict-time deeds, to address victims' needs, and to restore relationships between these two. As Webster aptly puts, "poised at junctures in which the future direction of the nation is at stake, they look back at the past with one eye firmly on the future" (Webster, 2008, p.80).

TRCs have emerged from a context of post-Second World War, and in recent times, have been constituted in countries such as South Africa, Rwanda, Timor-Leste, and Nepal which have experienced decades of conflict and socio-cultural divides. They have transpired mainly in response to the political transitions and the search for justice post-transition. In South African TRC processes, the term 'restorative justice' was specifically pronounced in some public TRC hearings (Gade, 2013); however, the concept of *ubuntu* and African indigenous value systems are considered to be congruent with the principles of RJ (Villa-Vicencio, 2009).

TRCs have immense power of restoring communities torn from conflict and war, promoting forgiveness and reconciliation among the previously conflicting parties. They aim to right the wrongs of the past, empower victims through restitution and reparation, and bring reconciliation to erase future animosities.

5.1. The Nepali context

Although in many international practices, TJ processes have arisen in the context of transitions from authoritarian to democratic regimes, in Nepal's context it is discussed more in the context of internal armed conflict between Maoists and the state starting from 1996 and ending in 2006. However, it is true that Nepal did have authoritarian regimes in during the Panchayat era, and after the end of this regimes, Commission of Inquiry was set up to investigate the whereabouts of the people disappeared during the Panchayat period which spanned from 1960 to 1990.²

The first TJ bodies were created much later in response to the internal civil war (or Maoist conflict) which started in 1996 and lasted for a decade. When the conflict formally ended in 2006, more than 13,000 people had been killed, thousands were left injured, and significant number of people were disappeared by both sides of the conflict. There were reports of torture, violence, extrajudicial killings and human rights violations during the conflict period. It was mainly against this backdrop of armed conflict that TJ mechanisms were envisioned in Nepal's context. In November 2006, the erstwhile rebels (Communist Party of Nepal-Maoists) and the Government (formed of the political parties which sided together with Maoists in overthrowing the regime of King Gyanendra) signed the historical Comprehensive Peace Accord (CPA) aiming to end the decade long conflict, and to transition to peace. CPA remained a key document and was a part of the Interim Constitution 2007. CPA has expressly laid out that national bodies will be established in Nepal to address conflict-era issues. The Article 5.2.4 of CPA says:

Both sides agree to constitute a National Peace and Rehabilitation Commission and carry out works through it for the normalization of the difficult situation that arose as a result of the armed conflict, maintain peace in the society and run relief and rehabilitation activities for the victims of conflict and those displaced.

2 The "Commission of Inquiry to Locate the Persons Disappeared during the Panchayat Period" was operational during 1990-1991 and was set up by Krishna Prasad Bhattarai, the first Prime Minister after the Panchayat. But the commission was dissolved almost immediately thereafter due to controversy regarding the process of appointment of commission officials that entailed the government appointing them as per the 1962 Panchayat Constitution. As a result of this controversy, two commissioners, who were representatives of Nepalese human rights groups, resigned. The government appointed a second commission with the same mandate, but through an acceptable process that considered the political changes in the country. The commission officially identified a total of 35 persons disappeared at the hands of the state, five of whom were killed, and the status of the remaining cases was declared "unknown". The finding also provided the details of all eight persons arrested for allegedly detonating three bombs in Kathmandu in 1986 who subsequently disappeared (USIP 2011).

Likewise, the Article 5.2.5 mentions the following:

Both sides agree to set up with mutual consent a High-level Truth and Reconciliation Commission in order to probe into those involved in serious violation of human rights and crime against humanity in course of the armed conflict for creating an atmosphere for reconciliation in the society.

So as one can see, the TJ in Nepal was conceived to respond to the decade-long Maoist conflict, and was purely state-driven. In addition to declaring TJ or reconciliation a top-down process, it took a while for the government and the political parties to take any concrete steps towards this direction. In 2014, *Investigation of Disappeared Persons, Truth and Reconciliation Commission Act* (TRC Act 2014) was promulgated. The Act gave ways for the formation of two important national commissions, Truth and Reconciliation Commission (TRC) and a Commission on the Investigation of Enforced Disappeared Persons (CIEDP) in 2015.³ The Section 13 of the TRC Act lists our various functions and duties of the Commission.

One of those functions (relevant to the discussions of this paper), the Commission is set to “endeavour to bring about reconciliation between the perpetrators and victims, and to bring about reconciliation” (TRC Act, Sec. 13)⁴. Although the Act does not specify the kind of nature of reconciliation, this provision does provide opportunities for the redress of justice issues at the people's level, and apparently benefits from the values of RJ.

5.2. Need for a bottom-up TJ processes

As discussed above like Nepal's, most of the TJ bodies (such as TRCs) are typically state-led and top-down. However, they are not free from shortcomings. It has often been

3 However, the Act has been criticized by the United Nations and international community for it been lenient on amnesties for perpetrators responsible for gross violations of human rights. Both TRC and CIEDP are now in the process of executing their mandates as per the Act, albeit not without hiccups.

4 Section 13 of the TRC Act 2014:

Functions, Duties and Powers of the Commission: (1) Functions, Duties and Powers of the Commission shall be as follows:

- (a) To investigate into the incidents of the gross violation of human rights, and find out and record the truth and bring it out for the general public,
- (b) To ascertain victims and perpetrators,
- (c) To endeavor to bring about reconciliation between the perpetrators and victims, and to bring about reconciliation,
- (d) To make recommendation on reparation to be provided to the victims or their families,
- (e) To make recommendation for legal action against those perpetrators to whom amnesty is not granted and in the case of whom reconciliation has not been reached,
- (f) To provide the victims with identity cards as prescribed and also provide them with information after completion of investigation.
- (g) To carry out, or cause to be carried out, other functions as specified in this Act.

criticized that the traditional TJ bodies or TRCs suffer from dangers of standardization (or “standard-setting”), especially when they are drawn directly from international humanitarian and legalist regimes. These standardizations fail to respond to local realities, such as why the specific conflict or violence emerged in the first instance (Nagy, 2008).

TRCs are established to examine only gross human rights violations, and they therefore can miss other various forms of subnational, communal, and even interpersonal violence which affect people's daily lives. In addition, TRCs tend to be “fixed” in that they are meant to investigate crimes beginning from a certain year to another year. In reality, the roots of violence are deeper and might not necessarily start from a certain date, nor do they end at another. Some scholars have also pointed out that TRCs tend to be painful processes which disempower the victims rather than empowering them (Byrne, 2004).

6. Restorative justice to complement transitional justice

TJ does not look into the structural aspects that gave rise to conflict in the first instance. Structural violence is described as violence that is built into the structure and shows up as unequal power and consequently unequal life chances with ethnicity, class, and gender as some of the possible determinants of discrimination. An argument can be made that transitional justice mechanisms need to investigate structural violence as a tool of oppression and source of power of the regime in order to acknowledge adequately the suffering of victims of structural violence and their entitlement to equal realization of economic and social rights.

In most of the conflicting contexts (including Nepal), the cause and impact of conflict was not limited to some individuals alone, and nor between top-level political representatives. Based on this fact, reconciliation should supposedly happen in a more nuanced way, complementing top-down approach with a bottom-up one.

Moreover, reconciliation is a process rather than an end state or outcome, aiming at building relationships between individuals, groups and societies (Mobekk, 2005). Reconciliation has also been defined as a process through which a society moves from a divided past to a shared future; looking at the past in a way that allows people to see it in terms of shared suffering and collective responsibility may help to restore confidence. The need for reconciliation is also more pronounced in particular for societies that have gone through a process of ethno-political conflict (also applicable to Nepali context). Given that antagonists live in close proximity before or after the conflict, not addressing these legacies means risking that they will form the causes of new spirals of violence (Fischer, 2011). Because of this, community-based reconciliation is important to build sustainable peace. Restorative justice models such as circles come handy in carrying out such bottom-up practices of transitional justice.

7. Conclusion

Transitional justice mechanisms have been constituted in Nepal's context as a way of addressing the decade-long conflict. The redress that is sought from these TJ bodies like TRC and CIEDP apparently is formalistic or legalistic coupled with vague idea of reconciliation. Therefore, in context like Nepal's, where the roots of the conflict go deeper than the physical manifestation of violence, it is imperative to take into consideration such as social-cultural disparities, economic issues, and political differences. A more engaged, more nuanced and bottom-up approach to transitional justice is required if sustainable peace is to be achieved.

संवाहकको लेखकहरूसँग अनुरोध

१. संवाहकका लागि लेख पठाउँदा नेपाली भाषामा प्रीति र अंग्रेजी भाषामा 'Times New Roman' वा 'Calibri' फन्टमा टाइप भए गल्तीका संभावना कम हुने थिए ।
२. लेखसँगै बढीमा १०/१२ हरफको त्यसको सारसंक्षेप पनि हुनुपर्नेछ ।
३. लेख मानव अधिकारका कुनै पनि पक्षसँग सम्बन्धित हुनुपर्नेछ ।
४. लेख कम्तीमा पाँच हजार शब्दको हुनुपर्नेछ ।
५. लेखको पारिश्रमिक लिन लेखक स्वयं वा निजको मञ्जुरीप्राप्त अख्तियारवालाले आयोगमा सम्पर्क राख्नुपर्नेछ ।
६. लेख नेपाली वा अंग्रेजी भाषामा लेखिएको हुनुपर्नेछ ।
७. लेख अनुसन्धानमूलक हुनुपर्नेछ ।
८. संवाहकका लेखकलाई हामी प्राज्ञिक अनुसन्धानको प्रयोजनको लागि सूचीकृत गर्दछौं र आयोगबाट व्यक्ति विशेषद्वारा गराइने प्राज्ञिक अनुसन्धान उहाँहरूबाट मात्र गराउँछौं ।
९. लेख मौलिक र अप्रकाशित हुनुपर्नेछ ।
१०. लेख कुनै सभा सम्मेलन वा गोष्ठी आदिमा प्रस्तुत भएको भए त्यो जनाइएको र अप्रकाशित हुनुपर्नेछ ।
११. लेखकले फोटोको साथै आफ्नो - (१) शैक्षिक योग्यता, (२) हाल कार्यरत क्षेत्र, (३) विशेष अनुभवको क्षेत्र (संक्षिप्तमा) (४) इमेल र (५) फोन नं. पनि पठाउनु हुन अनुरोध गर्दछौं । तर, लेखकले यीमध्ये कुनै कुरा प्रकाशित गर्न नरुचाउनु भएमा त्यसलाई खाली छाडिदिनु भए हुन्छ ।
१२. यो जर्नल निश्चित महिनामा प्रकाशित हुन्छ । प्रकाशन महिनाको अधिल्लो महिनासम्म प्राप्त लेख मात्र सो अङ्कका लागि समावेश हुन सक्नेछन् ।

१३. लेख पठाउने ठेगाना निम्नानुसार छ :-

इमेलबाट : sambahak@nhrcnepal.org

फ्याक्स नं. : ९७७-१-५५४७९७३

हुलाकमार्फत : पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

कार्यालय : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

यस अङ्कका योगदानकर्ताहरू

१. शैक्षिक योग्यता	२. हाल कार्यरत संस्था/सेवा/क्षेत्र	३. विशेष अनुभव
४. ई-मेल	५. फोन नं. :-	

<p>मोहन बन्जाडे</p> <p>१. स्नातकोत्तर, कानून; स्नातक सार्वजनिक प्रशासन</p> <p>२. अधिवक्ता, कानून अनुसन्धान</p> <p>३. पूर्व सचिव, नेपाल कानून आयोग</p> <p>४. mbanjade@gmail.com</p> <p>५. ०१ ६६३८०८७, ९८४१३४३४६९</p>		<p>संजीवराज रेग्मी</p> <p>१. स्नातकोत्तर, (संवैधानिक कानून) र राजनीतिशास्त्र, त्रि.वि.</p> <p>२. सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय</p> <p>३. संवैधानिक कानून, फौजदारी कानून</p> <p>४. sanjebregmi@yahoo.com</p> <p>५. ९८४१३५९४६७</p>	
<p>गोविन्द शर्मा "बन्दी"</p> <p>१. स्नातकोत्तर, मानव अधिकार (हड्कङ्ग वि.वि.),</p> <p>२. अधिवक्ता, सर्वोच्च अदालत; पूर्व उपाध्यक्ष, नेपाल बार एशोसिएसन ।</p> <p>३. संक्रमणकालीन न्याय ।</p> <p>४. govindabandi@gmail.com</p> <p>५. ९८५१०६११६७</p>		<p>कृष्णजीवी घिमिरे</p> <p>१. स्नातकोत्तर, कानून र राजनीति शास्त्र</p> <p>२. सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ।</p> <p>३. २३ वर्ष सरकारी वकीलको अनुभव, पुस्तक तथा निर्देशिका लेखन ।</p> <p>४. ghimirekj@gmail.com</p> <p>५. 9851246333</p>	
<p>श्रीराम अधिकारी</p> <p>१. स्नातकोत्तर, मानव अधिकार; स्नातकोत्तर, कानून</p> <p>२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग</p> <p>३. संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार प्रणाली ।</p> <p>४. sramadhikari@gmail.com</p> <p>५. 9841204994</p>		<p>डा. टीकाराम पोखरेल</p> <p>१. विद्यावारिधि, नेपाली; स्नातकोत्तर, राजनीति शास्त्र</p> <p>२. उपनिर्देशक, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग</p> <p>३. खोज, अनुसन्धान, पुस्तक लेखन स्मारिका तथा प्रतिवेदनहरू सम्पादन ।</p> <p>४. tikaram.pokharel@nhrcnepal.org</p> <p>५. 9851053127</p>	

संवाहक

महेश शर्मा पौडेल

१. स्नातकोत्तर, जन प्रशासन,
राजनीति शास्त्र र कानून
२. मा. न्या., उच्च अदालत,
सुर्खेत

३. सचिव, वेपत्ता पारिएका
व्यक्तिहरूको छानवीन आयोग, २३ वर्षको
सरकारी वकीलको अनुभव ।

४. mahesh_bsharma@yahoo.com

५. 9851046501

डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल

१. विद्यावारिधि, मानव अधिकार;
स्नातकोत्तर, जनप्रशासन र
राजनीति शास्त्र; बिएल, बिएड्
२. उप प्राध्यापक, त्रि.वि. ।

३. संरक्षण अधिकृत, राष्ट्रिय मानव
अधिकार आयोग, २६ वर्षको पत्रकारिता अनुभव,
लेख तथा पुस्तक लेखन/सम्पादन

४. aswasthama.kharel@gmail.com

५. ०१ ४४२००९४, ९८४९३९०२५९

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आवद्ध संवाहक (अङ्क १ र २)का लेखकहरू:-

१. राजुप्रसाद चापागाई
२. विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना
३. विनोदकुमार विश्वकर्मा
४. डा. शङ्कर कुमार श्रेष्ठ
५. ओमप्रकाश अर्याल
६. डा. हरिहर वस्ती
७. डा. रजीतभक्त प्रधानाङ्ग
८. डा. श्रीप्रकाश उप्रेती
९. डा. लोकनाथ भुषाल
१०. विशाल खनाल
११. माधव रेग्मी
१२. पुष्पा पोखरेल
१३. जायश्वर चापागाई
१४. मोहना अन्सारी
१५. ललितबहादुर बस्नेत
१६. तेजमान श्रेष्ठ
१७. माधव कुमार बस्नेत
१८. सूर्यबहादुर देउजा
१९. महेश शर्मा पौडेल
२०. डा. गोविन्द सुवेदी

२१. टेकनारायण कुंवर
२२. सलिना काफ्ले
२३. उदयन रेग्मी
२४. डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली
२५. सोम लुइंटेल
२६. लोकेन्द्र पनेरू

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले चालू
आ.व. मा यस जर्नलका लेखकहरूद्वारा
निम्न विषयमा नीति (प्राज्ञिक) अनुसन्धान
गराइरहेको छ । ती विषयहरू हुन:-

१. बाल न्याय र बाल सुधार गृहको अवस्था
२. महिला हिंसा
३. जातीय विभेद
४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था
५. जेष्ठ नागरिकहरूको अवस्था
६. कर्णालीको खाद्य अवस्था
७. मानव अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक आयोगहरूका
बीचको सम्बन्ध र समन्वयका उपाय

Contributors of this Volume

1. Academic Qualification

2. Present Organization /Profession/Service

3. Special Expertise

4. Email

5. Phone no.

Shovakar Budhathoki

1. M.A., Peace and Justice Studies, University of San Diego, USA
2. Peace and Justice Promotion Center (PEJUP) and Justice and Security Network
3. Human rights Advocate and Conflict Resolution and Security specialist
4. peace.sb@gmail.com
5. 9851053922

Madhab Regmi

1. MA, English
2. Free Lancer
3. Researcher on Human Rights, Justice and Social Issues
4. madhabreg@gmail.com
5. 9851196475

Rewatiraj Tripathi

1. Pursuing Ph. D in Criminal Law; LL.M., Constitutional Law & MA, Political Science (T.U.), Graduation on Civil Liberty, Simane University, Japan.
2. Joint Attorney General, Office of Attorney General, Nepal.
3. Government Attorney since 2052 BS.
4. socialjus@gmail.com
5. 9851167815

Nava Raj Thapaliya

1. LL.M. Human Rights International Law
2. Advocate
3. Ph. D Scholar
4. navaraj.advocate@gmail.com
5. 1-4102798, 9851075584

Karuna Parajuli

1. LL.B
2. Advocate
4. karunananu@hotmail.com
5. 9808431222

Ramkanta Tiwari

1. LL.M TU; M.A., Central European University Hungary.
2. Faculty Member, National Law College (T. U.); President, Nepal Institute of Justice
3. Restorative Justice & Transitional Justice.
4. tiwarirk@gmail.com
5. 9851084426

संवाहकको अर्को अङ्क
जेठ, २०७४

Next Issue
May, 2017

आयोगका केही नयाँ प्रकाशनहरू

१. संवाहक, अङ्क - १, २०७२
२. संवाहक, अङ्क - २, २०७३
३. संवाहक, अङ्क - ३, २०७३
४. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७०/७१
५. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७१/७२
६. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७२/७३
७. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
८. आयोगका केही सिफारिशहरूको कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था, अध्ययन प्रतिवेदन, २०७३
९. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१
१०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
११. Selected decisions of the National Human Rights Commission of Nepal
१२. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१३. भूकम्प (२०७२) बाट हुन गएको क्षति वारेको प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
१४. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
१५. Human Rights Situation During the Agitation Before and After Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
१६. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
१७. मानव अधिकार पत्र - द्वैमासिक अङ्क- १
१८. मानव अधिकार पत्र - द्वैमासिक अङ्क- २
१९. कर्मचारीको सेवा, शर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२
२०. आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
२१. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२२. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्ने पर्ने कुरा (नेपाली भाषा)
२३. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्ने पर्ने कुरा (मैथिली भाषा)
२४. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्ने पर्ने कुरा (भोजपुरी भाषा)
२५. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्ने पर्ने कुरा (थारु भाषा)
२६. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्ने पर्ने कुरा (तामाङ्ग भाषा)
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्ने पर्ने कुरा (नेपाल/नेवारी भाषा)

Central Office

Harihar Bhawan, Lalitpur

P.O. Box No.: 9182, Kathmandu

E-mail: nhrc@nhrcnepal.org

Phone No.: 01 5010015, 16, 17, 18

Website: www.nhrcnepal.org

Fax: 01 5547973, 5547975

Hotline: 5010000

Regional Offices

Biratnagar, Baragachhi chowk

Phone No.: 021 461931, 461093

Fax: 021 461100

Janakpur, Debichowk

Phone No.: 041 527811, 527812

Fax: 041 527250

Pokhara, Janapriya Marg

Phone No.: 061 462811, 463822

Fax: 061 465042

Nepalgunj, Shantinagar

Phone No.: 081 526707, 526708

Fax: 081 526706

Dhangadhi, Uttar Behedi

Phone No.: 091 525621, 525622

Fax: 091 525623

Sub-regional Offices

Khotang, Diktel, Phone: 036 420284

Rupandehi, Butwal, Phone: 071 546911

Jumla, Khalanga, Phone: 087 520222

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन: (०१) ५०१००१५, हटलाइन: ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Ph. 01-5010015, Hotline: 5010000